

ETO: 809.451.1+894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
1999. XXXI. évf. 1-2. sz. ÚJ FOLYAM V. évf. 1-2. sz.

1999.

1-2.

ETO: 809.451.1+894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
1999. XXXI. évf. 1-2. sz. ÚJ FOLYAM V. évf. 1-2. sz.**

1999.

1-2.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIEN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsész tudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma, valamint
az Illyés Közalapítvány támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Láncz Irén, Papp György
és Utasi Csaba

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska

Szerkesztőség: BTK., Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Stevana Musića 24., tel.: (021) 58-673.
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: (021) 337-702
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945
Készült 1999-ben 200 példányban

TARTALOM

EGYETEMI NYELVÉSZETI NAPOK

Nyelvi szintek – nyelvészeti horizontok

LÁNCZ Irén: Szintaktikai és szemantikai kohézió a beszédsszövegekben	9
GYŐRI-NAGY Sándor: A nyelvészet mint szervesség-tudomány	16
RAJSLI Ilona: A jelző stilisztikai szerepe a régi magyar nyelvben	26
MOLNÁR-CSIKÓS László: A neologizmusok a magyar nyelv idegen szavainak szótáraiban	34
PÁSZTOR KICSI Mária: Szupraszegmentumok a legújabb fonológiai elméletek tükrében	40
CSORBA Béla: Tájszó- és szólásmagyarázatok Temerinből	46
GÖNCZ Lajos: Hol beszélnek legszebben magyarul?	54
HOVÁNY Lajos: Az adai Budzsák-patak nevének vízrajzi-névtani tanulságai	62

A kétnyelvűség elméleti, gyakorlati kérdései

PACSAI Imre: Mellérendelő összetételeink tükörszó jellegű párhuzamai	70
PAPP György: Nyelvközösségi viszonyok a vajdasági magyar és egyes nyelvű csúfolókban	78
ANDRIĆ Edit: A nominativusi esetben realizálódó mélyszerkezeti objektum a magyar és a szerb nyelvben	87
KATONA Edit: A fakultatív vonzatok viszonyai a magyar és szerb nyelvben	98
BAGI Ferenc: Kakujay Károly nem magyar ajkú népiskolai tanulók számára írt magyar nyelvgyakorló- és olvasókönyvének szövegeiről	106

Az általános iskolai nyelvtan és nyelvészeti oktatás helyzetéről

LENTVORSZKI Anna: A szlovák nemzetiségi nyelv megtartását szolgáló kétnyelvű ének-zenei nevelés Szarvas multikulturális közegében	117
SZIKORA Judit: A középiskolai nyelvtanoktatás helyzetével kapcsolatos fölmérés eredményei	125

SADRŽAJ

UNIVERZITETSKI LINGVISTIČKI DANI

Jezički nivoi – lingvistički horizonti

Iren LANC: Sintaktička i semantička kohezija u govornim tekstovima	9
Šandor ĐERI-NAĐ: Lingvistika kao organska nauka	16
Ilona RAJŠLI: Stilistička uloga atributa u starom mađarskom jeziku	26
Laslo MOLNAR-ČIKOŠ: Neologizmi u mađarskim rečnicima stranih reči	34
Marija PASTOR KIČI: Suprasegmenti u svetlu najnovijih fonoloških teorija	40
Bela ČORBA: Tumačenje nekih dijalektizama i izreka iz Temerina	46
Lajoš GENC: Gde se najlepše govori mađarski? (O jezičkim stereotipima)	54
Lajoš HOVANJ: Onomatološke pouke o imenu potoka Budžak u Adi	62

Teoretska i praktična pitanja dvojezičnosti

Imre PAČAI: Složenice kao neposredne pozajmljenice	70
Đerd PAP: Mađarski i dvojezični pogrđni nadimci u Vojvodini kao — odraz odnosa koji vladaju u jezičkim sredinama	78
Edita ANDRIĆ: Dubinski objekat u nominativu u mađarskom i srpskom jeziku	87
Edit KATONA: Fakultativne rekcije u mađarskom i srpskom jeziku	98
Ferenc BAGI: O tekstovima iz udžbenika za učenje mađarskog jezika autora Karolja Kakujaia	106

<i>O položaju nastave gramatike i lingvistike u osnovnim školama</i>	
Ana LENTVORSKI: O ulozi dvojezične nastave predmeta muzičkog obrazovanja u očuvanju slovačkog jezika u multikulturnom okruženju naselja Sarvaš	117
Judit SIKORA: Rezultati merenja u vezi sa položajem nastave maternjeg jezika u srednjim školama	125

CONTENTS

UNIVERSITY LINGUISTIC DAYS

Levels of language use - linguistic perspectives

LÁNCZ, Irén: Syntactic and semantic cohesion in discourse	9
GYORI-NAGY, Sándor: Linguistics as a science of organicism	16
RAJSLI, Ilona: Stylistic function of the attribute in Old Hungarian	26
MOLNÁR CSIKÓS, László: Neologisms in the dictionaries of foreign words in Hungarian	34
PÁSZTOR KICSI, Mária: Suprasegments viewed in the light of the latest theories in phonology	40
CSORBA, Béla: Dialectal words and idioms from Temerin	46
GÖNCZ, Lajos: Where is the most beautiful Hungarian spoken?	54
HOVÁNY, Lajos: Hydrological and onomastic teachings of the name Budzsák-patak (stream) in Ada	62

Theoretical and practical problems of bilingualism and multilingualism

PACSAI, Imre: Co-ordinate compounds in Hungarian and their calque like parallels	70
PAPP, György: Relations between language communities as reflected in Hungarian and hybrid language ridicules	78
ANDRIC, Edit: Deep-structure object realized in the nominative case in Hungarian and Serbian	87
KATONA, Edit: Facultative valencies in Hungarian and Serbian	98
BAGI, Ferenc: The moral of an old Hungarian language textbook	106

On the teaching of grammar and linguistics in primary schools

LENTVORSZKI, Anna: Ritualized texts in the language teaching of nationalities	117
SZIKORA, Judit: The teaching of grammar in secondary schools	125

LÁNCZ IRÉN

SZINTAKTIKAI ÉS SZEMANTIKAI KOHÉZIÓ A BESZÉDSZÖVEGEKBEN

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

A beszédszöveg egységes egészet alkot (akár az írott szöveg), amelyben (és amennyiben) alkotóelemei összefüggnek, összefüggő rendszert alkotnak. A rendszer azt jelenti, hogy az alkotóelemek között sokféle kölcsönös összefüggés van. A sokféle összefüggés a szöveg összetartó ereje, kohéziója, „amely egymásba olvasztja az alkotóelemeket, és így az egész mű szervezés egységét biztosítja”.¹

A kohézió az egyik legfontosabb szövegtani kérdés. Az egymástól igen csak eltérő szövegelméletek mindegyike arra is keresi a választ, hogy mi kapcsolja egymáshoz a különálló mondatokat, mi szervezi őket szöveggé.

A kohéziót többféleképpen értelmezik. Bellert meghatározása szerint a kohéziót átfogó szemantikai sajátosság alkotja, pl. bizonyos szavak ismétlése. Ha egy-egy szó sokszor fordul elő a szövegben, a szöveg jelentésszerkezetét alkotja. Mayenova szerint a kohéziót egy integráló erejű mondat segítségével állapíthatjuk meg, amely olyan jelentést tartalmaz – globális jelentést –, melyet a szöveg többi mondata fejt ki. Ha nincs ilyen mondat a szövegben, meg lehet szerkeszteni. Van, aki szerint a kohézió forrása a téma-réma viszony, de tudunk olyan meghatározásokról, hogy a kohézió a szövegalkotó tényezők (pl. a cselekmény, szereplők, stílusalakzatok) szerveződésével hozható kapcsolatba stb.²

Petőfi S. János szövegelméletében, a szemiotikai szövegtanban a szövegösszefüggésnek három, majd később négy megnyilvánulási formáját különbözteti meg. Az először körülírt háromféle összefüggés a szöveg három

*A Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke Matijevics Lajosra emlékezve 1998. november 10-én és 11-én tudományos tanácskozást tartott, melyen a Tanszék tanárain és diákjain kívül gödöllői és szarvasi vendégeink is bemutatkoztak. A tanácskozás második napján kerekasztal-beszélgetés folyt az általános iskolai nyelvtanoktatás helyzetéről, s a szerkesztők bemutatták a Kétnyelvűség c. folyóiratot

síkjához, dimenziójához köthető. E három szövegsajátság a konnexitás, a kohézió és a koherencia. Az első két terminus a szöveg felépítésére, megszerkesztettségére, a harmadik a kifejtett helyzetek, tényállások közötti viszonyra utal. Vagyis a konnexitás szintaktikai, a kohézió szemantikai, a koherencia pragmatikai természetű tulajdonság. A konnexitás a szöveg formai felépítésének összefüggése, a koherencia pedig annak a szövegnek az összefüggése, amelyhez az adott interpretáció-szituációban az interpretátor egy összefüggő valóságdarabot tud hozzárendelni. A negyedik megjelenési formája az összefüggéseknek a konstringencia, amely a szövegben feltételezeten kifejezésre jutó valóságdarabok összefüggése.³

Vannak szerzők, akik mindezeket az összefüggéseket (a negyedik kivételével) a kohézió terminussal „fedik le”, nevezik meg, de hogy ne keveredjenek össze a különböző sajátságok, a kohézió terminust jelzővel toldják meg (mint én is a címben). De ha elfogadjuk Petőfi terminológiáját, a dolgozat címét így módosíthatjuk: Konnexitás és kohézió a beszédsszövegeken.

A konnexitás vizsgálatánál olyan jelenségekkel találkozunk, mint a mondatgrammatikában, csak a nyelvi eszközök hatóköre túlnyúlik a mondatok határán. A szövegmondatokat (a mondategéseket) és szövegrészeket a következő kategóriák kapcsolják össze: a határozott névelő használata, a pronominalizáció (a névmásítás), a főrikus elemek, a rekurrencia (az ismételt előfordulás) és a konnektorok (a kötőszók).

A névelőhasználatban sorrendi szabályszerűség van: ha először fordul elő a főnév, a vele szerkezetet alkotó névelő legtöbbször határozatlan, de lehet határozott is, másodszori előfordulásakor a szerkezetben szükségszerűen határozott névelő van. Például: „Vót *egy fiatalembër*. Udvarót *egy* lánynak. Osz mikó *együtt* az éfél után, elindút *a fiatalembër* hazafelé.” A főnév a szöveg további mondataiban is határozott névelős: „Rēmēgött *a fiatalembër* félelmébe nagyon. (...) Na jó van, *a fiatalembër* ěmënt haza...” „Ěmënt hozzá *egy asszon*, tejet vitt. Hát mikó *az asszon* ěmënt, úgy rúgott a tehén, mēg mindēn, nem birta fejni.” „Vót *ęgysszēr egy nagylány*. (...) Nagyon siratta az anyja, mert *ęgyetlen* lány vót neki. (...) Hát *ęccé* álmába mēgjelënt *a lány*, mēgjelënt *a lány*...”

Van, amikor első említéskor is határozott névelővel áll a főnév, de nem osztálynevet jelöl a névelő, hanem egy meghatározott egyedet: „Kint vót az utcán *a szék*, karosszék.” „Mënt *a gombolyag*.” „Az én apámnak *a tehenit* is męgrontották.” Ha osztálynevet tartalmaz a mondat, természetesen határozott a névelő a főnév első említésekor is: „*A gyerękęt* męgverték szēmme.” „*A gyerękágyas* asszony ajtajába fölfordítva tették a söprűt.” „*A halott* fęltizęnkettőkor jár haza, oszt éfélíg.”

(A határozott névelő használata gyakori az élőnyelvi szövegekben, mert a rokonságnevek és tulajdonnevek előtt ez a szokásos: „Ez a nagybátyám-má történt.” „A nagynénim nagyon hitt a boszorkányokban.” „A Kozma

Márcél lánya, az a Franci.” „A Franci férjhez ment a Pesti gyermekhez...” „A Pálty Antinak az anyja is ott szógát, oszt kilesték.”)

A pronominalizáció azt jelenti, hogy a köznevet, tulajdonnevet névmással helyettesítjük, elkerülve így a fölösleges szóismétlést. Pl. „A Harkai Julcsa meséte. *Ēment hozzá* egy asszon, tejet vitt.” „Nagyon szép tehenünk vót. Nem fejtünk *tüle* egy szem tejet sē.” „... a szomszédasszonya vót. A boszorkány. (...) Vót *nēki* söprűje, oszt amig azt a söprűt át nem adta valakinek, át nem vette *tüle*, az addig nem birt meghalni.” A *hozzá, tüle, nēki*, az az előző mondat főnévére utal, tehát főrikus elem.

A főrikus elemek olyan szövegrammatikai elemek, amelyek azonosítják a különálló mondatok, szövegrészek tárgyait, személyeit. Az utalással segítik a szöveg megértését. Az utalás iránya szerint háromféle: anafora (hátra-utalás), deixis (a jelenre való utalás) és katafora (előreutalás).

Anaforikus utalások: „...vótak azok a tündérlányok. *Azok* mindig előttük táncótak. *Azok* is szellemvalakik vótak. *Ezék* csak mindig, ha ment valaki előttük, táncótak, mikő közēfelé értek, *azok* ětűntek.” „A Nagyuccán végig vermők vótak, *abba* tartották a gabonát. Vót ějjeliő, az vigyázott *rá...*” „... vót egy idős asszony. De *annak* a fia a barátja vót.”

Deiktikus utalások az idézetekben vannak: „Jaj, nekēm – mondja –, én nem tudom, mi *ez*, *ez* a rēttenetēs macska.” „Jaj – mondom –, úgy mēgijedtem, *itt* járt egy embēr, az ablakon nézett bē.” „Hallom, nyílik a kapu, na, mondom, *itt van*. Kērdēzēm, van *itt* valaki. Na, mondom, *itt* mindēn összettört.” „Kērdēzte tovább, hogy kērjük *ide* Oravēc Ferencēt.” „Mondom nēki, hallod, *itt* vót apád.”

Kataforikus utalások vannak az „*azt* monda”, „*azt* (is) hallottam” szerkezetekben, az *azt* a következő mondategységre vagy mondategységekre utal, tehát előre. A „Nēkünk történt *ez*.” „*Ez* velem történt.” „*Ez* tēnyleg igaz vót” „Ēn is ěgyet *ilyet* tudok.” „*Ez* az ěn testvérēmēmē történt, nem mássā.” mondatok első mondatok a szövegekben. Az *ez* és az *ilyet* névmások is kataforák, az ěgész szövegre utalnak.

A névmások vissza is utalhatnak a nagyobb szövegegységekre és az ěgész szövegre is: „Hát *az* nem lēhetēt māsķēpp.” „Akkő *ennek* nagy híre vót a faluba.” „*Eztet* tudom.” „*Ezt* meséte őregapja is.” „Vótak *ilyenēk*.” „*Ilyenēk* vótak valamikő.” „Erre nagyon emlīkszēk, a szüle nagyon összeszidta *ez* miatt.”

Az is előfordul, hogy a névmás előre is, vissza is utal. Pl. „Akkő *ezt* nagyon mondták” (és itt be is fejeződhetne a mondat, az *ezt* szövegre utal vissza). De a mondat folytatódik, megismételve, összefoglalva a szövegben kifejtetteket: „hogy a Franci hazajár a gyermekēt mēgszoptatni.” A névmás erre a tagmondtra is utalhat – kataforikusan. Ha a szöveg első mondata volna, és nem az utolsó, az *ezt* a névmás ěgyértelműen kataforikus szerepű volna.

Az „Én is jártam úgy.” mondatban a névmási határozószó egy másik adatközlőtől való szövegre utal vissza.

A példákból kitűnik, hogy melyek a leggyakoribb utaló eszközök. Az *ez* és az főnévi mutató névmások egyaránt lehetnek anaforikus és kataforikus szerepűek, és vagy alapalakjukban, vagy ragozott alakban fordulnak elő. Az *az* sokszor személyre utal vissza: „Vót egy idős asszony. Mikor meghalt, elfelejtették a nyakára tenni a kendőt. (...) Anyám meséte, hogy *az* is megjelént a lányának.” „Vót apámnak egy távoli rokona, ott laktak a szomszéd-ba. S *az* mindig azt mondta, hogy Jani bácsi, engem megnyomott a boszorkány, rajtam út, nem kaptam levegőt.”. Ritkábban helyettesíti a személyt jelölő főnevet a 3. személyű személyes névmás.

Mutató névmási határozószók is lehetnek anaforák: „Addig nem bir meghalni, mig át nem vészik tüle (a söprút). *Így* adták át égyike a másikának.” „*Így* tudták meg, hogy a szomszédasszonya vót.” „Mégýek ki a konyhába. (...) De mire kírtem *oda*, sēhol sēmmi továb.”

A főnévi, melléknévi mutató névmásoknak, személyes névmásoknak, személyes névmási határozószóknak szemantikai szinten is fontos szerepük van, mert biztosítják a téma azonosságát. Egyszóval, több olyan elemet használunk, amely jelzi, hogy a szöveg különböző mondataiban található kifejezések egymásra vonatkoznak. A beszélő mindig utal arra, hogy meddig beszél ugyanarról a személyről, tárgyról vagy másról. A megnevezés azonban nemcsak egy szóból állhat. A névmások nemcsak önmagukban utalhatnak előre vagy vissza, hanem főnevekkel együtt is. Anaforikus főnévi csoportok vannak a következő mondatokban: „*Az az asszony* téged akart késérni, téged akart próbára tenni.” „Majd ha *ennek a nēninek* ássák a sírját, kimész a temetőbe...” „*Ű* fejte tehenet, *annak az asszonynak* ē köllött oda mēnni a Julcsáékhó.” „Rēndesen hallottam, hogy lépkēd. (...) ... azt láttam, hogy az árnyéket. Az árnyéket. Még még *azt az ű lépésit*. ” „És mondja még a gyērēkēknek, hogy nē folytassák *ezt a mestērségēt*.” Mesterségről nem esett szó a szövegben, tehát nemcsak arra történhet visszautalás, ami ki van mondva, ki van fejtve. Ehhez a főnévi csoporthoz előfeltevés kapcsolódik, tudni kell, mivel foglalkozott az adatközlő férje – nem mesterségről van szó. A következő három mondat szintén példa arra, hogy nemcsak az explicite megnevezett dologra utalhatunk vissza. A főnévi csoport mindhárom mondatban összefoglal, általánosít: „Mondom, énvelem három ilyen nagy *ijedelēm* történt.” „Abba a *szenvedésbe* láttam az arcát.” „... de nem tudja, mi, nem tudja mi ez a *mégýelēnés*.”

A visszautalás hiányozhat is. A vonatkoztatást ilyenkor az állítmány 3. személye jelöli: „Lajos is megveri szēmme a gyērēkēket. Kék szēme van, ő má tudja. Nagyon szereti a gyērēkēket.” „A szálláson törtínt anyámnak a testvérjéikné. Kint laktak a szálláson.” „Jön a tata, bē van zárva mindēn. Zörög az ablakon, kérdezi, mé zárkóztá bē...”

Kataforikus főnévi csoport nem sok van a szövegben. Pl. „No még Gunarason vót az a kovács. Vót neki inasa.” „Apa meséte, hogy ez a Veréb szabó, ennek a dédnagymamája az is boszorkány vót.” „Vót az a Vica néni...” Az előremutatás nyelvi eszközei a tartalomvárók (Hadrovics László terminusa ez). Mint láthatjuk a példákból, a névmások, ha a szöveg elején állnak, tartalmukat a szöveg folytatásában kapják meg.

A szöveg mondatainak egybeszőződését a kötőszók is biztosítják (ugyanis nemcsak tagmondatokat kapcsolhatnak össze), a mondategészek közötti logikai viszonyokat fejezik ki. A beszédsszövegekben csupán néhány tartalmi-logikai viszony fejeződik ki kötőszókkal: a kapcsolatos viszony, a megszorító ellentét és az okadó magyarázó viszony. Pl. „Akkó a lánya bédobta a kemencébe (a söprűt), és vér folyt a söprűbű. S aztán halt még a néni.” „... a vájúba kő a baltává beleverni háromszó minden réggē, aztán elmúlik. És etzet bē nē engedje.” „Amit összehúzott, hazavitte, kicsavarta és a tehénne megittatta. És akik a járásra jártak ki, azokból a tejet nagy mennyiségben elszedte, és az övé adta még.”

„Addig látták, de aztán tovább nem látták. De aztán sēnki nem mert a padra lēülni.” „... kimēgyek elébe, hogy nē birjon bējönni a szobába. De hal-lom, hogy ő a gang felé van...” „Engēm háromszor ennyire megijesztett az a valami. De hogy mi vót, azt nem tudom megmondani.” „Áttettem a gazdasszonyom padlására. De bizony nem sokat ért.”

„Hogy boszorkányszopás vót, és azé. Mer nem nőkné, csak férfiakná.” „En mondtam, hogy én így félek, ha itthagyt. Mer ű is bēkötözte gatyamadzagga az ajtót...” „Ez valóság vót, (...) Mert tényleg, mint a vasorrú bá-bának, olyan csunya asszony vót.” „... mink nem észünk. Mert a Panna néni boszorkány.”

Persze kifejtő magyarázó, következtető viszony is van a mondatok között, de ezek a viszonyok nincsenek kötőszóval kifejezve. a viszonyt a szöveg értelmezőjének kell ilyen esetekben rekonstruálnia, vagyis meg kell találnia, melyik kötőszó illik a mondatok közé, hogy felismerje a logikai viszonyt. És van, mikor semleges a kapcsolat, még az és sem illik a mondatok közé.

A szövegbeli kapcsolatok sokrétűségére akkor derül fény, ha szemantikai síkon is vizsgáljuk a mondatok egybeszőződését. Szemantikailag akkor alkotnak egységet a mondatok, ha témájuk azonos. Ha az egymást követő mondatokban a kifejezések ismétlődnek, ez annak a jele, hogy ugyanarra a jelöltre vonatkoznak. A tematikus névszók többféleképpen ismétlődhetnek meg:

– szó szerint, ugyanabban az alakban: „Hanyadt feküdt, a macska még ott nyērvogott a sarokba. (...) A macska bēbujt a pokróc alatt, de a macska nyērvog, nyērvog. (...) De mindig a macska ott vót. (...) Mondta, hogy valamit vissza is szót a macska.” „Mēnt egy legíny az utcán. Mēnt utána két asszony. (...) Mēgindút a legíny. Mēntek az asszonyok is utána. (...) Bēesētt a legíny a kapun.”

– ragokkal, jelekkel egészül ki a főnév: Julcsa, Julcsáékhó, Julcsának; lópatkók, lópatkóba; gyűrű, gyűrűt, gyűrűje, gyűrűben; járáson, járásra stb.

– szinonimákkal: a férjem, a párom; fiatalembér, gyermek, fiatalembér; a szomszédasszonyunk, a néni stb.

– a szövegben válnak egymás szinonimáivá a szavak: macskát, Verébné, macskát, Verébné, macska; boszorkány, kisbornyú, macska, macskát stb.

– a tulajdonnevet köznévvé követi: Panna néni, a néni; Rozika néni, a körösztanya; Kovács bácsi, öregapjává, öregapját, az öreg stb.

– az igét a belőle képzett főnév helyettesíti: lépköd, lépésit, lépése, lépést; bészörgetett, zörgetés, mészörgette;

– a főnév szerepel először, majd az ige, amelyből a főnevet képezzük: félést, fét.

A főnevek esetében, ha nem ugyanaz ismétlődik, a másodszori említés általánosabb jelentésével történik, hiperonimával, ha többszöri az említés, a hiperonimát a pronominális ismétlés követi.

Mint ahogyan az alárendelő összetett mondatokban a főmondat, „a bevezető mondat kijelöl egy keretet, a mellékmondat ezt konkrét tartalommal tölti ki”⁴, a szövegnek is van olyan mondata, amely keretet ad, s „ezt a keretet a további közlés tölti ki tartalommal”⁵. Vagyis amit Hadrovics László mond az alárendelt mondatnál kapcsolatban, kiterjeszthető a szövegre. Tulajdonképpen Hadrovics is céloz erre, amikor tartalomadó mondatokról beszél. A *hall, tud, mond, történik, csinál, lát, tesz, úgy volt* olyan közléseket vezetnek be, amelyek mondatokká, részletes leírásokká nyúlnak, írja Hadrovics a funkcionális mondatokban, „s az sem számít, ha a logikai kapcsolat a bevezető igével közben megszakad: az ilyen széles keret bármekkora tartalmat felvesz”⁶. És ez is érvényes a szövegre.

Az elemzett szövegek egy része a fenti igék valamelyikét tartalmazó mondatból indul, vagy ilyen mondat is van a bevezető részben. Ezek az igék tartalomvárók.

– Tágabb értelemben vett közlést jelentő igék: *mond, mesél*. Példák: „Égy asszony mindég mondta, hogy az anyóssa boszorkány.” „Még valamiké mondta, hogy a Márták megvasalták a macskát, oszt az is egy boszorkány vót.” „Azt mondják, első este mindig hazamegy a halott a hazájába.” „Azt mondják, hogy abba csap a villám, akin péntéki vasalt ruha van.” „Az én gazdám is meséte, (...) hogy az istállóba bémént a boszorkány, oszt a tehenet nyergelte.” „A Gyuri körösztanyja meséte, hogy mēntek ki valahova kukoricát szédni...” „Az apósom azt is meséte, hogy...” „Meséte apa, hogy...”

– Érzékelést, észlelést, tudomásszerzést jelent a *hall* ige: „Azt is hallottam, hogy...” „Hallottuk, hogy csináltak Luca székét is.” „Azt hallottam, hogy kicseréték a gyerekeket.”

– Történést jelent a *történt, megtörtént, hogy*: „Ez a nagybátyámra történt.” „Ez is nálunk történt.” „Ez Moravicán történt” „Nekünk történt ez.” „Az én anyámmá történt még, hogy...”

– Tudomást és értést jelentő ige a *gondol*: „Én gondolom, hogy mié [járt haza a halott].

Tartalomadó szerepe van a *mikor* határozószónak is: „Mikó a szüle élt,...” „Mikó évégezték a diszótort, akkó azonná ékezték a szappant főzni.”

A mutató névmás, a mutató névmási határozószó is jelzi, hogy történet következik: „A Bozsikékná vót az, hogy...” „Én is jártam úgy.”

A tartalomvárók megsokszorozódhatnak: „Olyat is *hallottam*, az anyám *meséte*, hogy az ő anyjuk *meséte* nekik, hogy...” „Akkó *meséte* apa, hogy öneki valaki *meséte*, hogy...”

Tartalomadó melléknév vagy számnév nincs a szövegekben.

Persze nemcsak ezek a szavak utalhatnak arra, hogy történet kezdődik. Ha tágabb értelemben nézzük, akkor másmilyen jelentéstartalmú szavaknak is van ilyen funkciójuk. Például néhány szöveg első mondatában előfordul a *ment* ige: „Mént a gombolyag.” „Mént egy legíny az utcán.” „... mentek ki valahova kukoricát szédni...” A *ment* ezekben a mondatokban többet jelent, mint a szótári jelentés. Kommunikációs jelentése, hogy *és akkor történt valami*. És ha az első mondatban az áll, hogy *volt* valaki vagy valami, ez a létige is sugallja, hogy azzal a valakivel vagy valamivel valami történt. „Anyósomnak vót a nagymamája, az még ilyen kuruzsló vót...” „A Bozsikékná vót az, hogy Luca napján hajnalba mentek szédni a harmatot.”

A tartalomváró/tartalomadó szavak közül néhány tartalomzáró szerepű is lehet. Tartalomzáró, mert az utolsó mondatban vannak, és a mutató névmással együtt lezárják a történetet, ugyanakkor anaforák is: az egész szövegre utalnak vissza. Pl. „No, *ezt tudom*.” „*Ezt hallottuk*.” „Akkó *tudták még*, hogy az vót” [ti. boszorkány]. „Ez való igaz vót, mer *ezt ű meséte*, azt az asszonyt még én is *láttam*.” „*Ezt meséte* a Jóskának az öreganyja is.” „*Ilyenék vótak* valamikő.”

Jegyzetek

1 Szabó Zoltán: Az irodalmi mű stílus kohéziójáról. Nyr. 100:163

2 Vö. Szabó Zoltán: Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés. Nyr. 109:479–484.

3 Vö. Vass László: Terminológiai szótár (a szemiotikai szöveg tanulmányozásához). - Petőfi S. János és Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szöveg tan 1. A szöveg tan kutatások néhány alapkérdése. Szeged, 1990. és Petőfi s. János. A szövegösszefüggésre utaló nyelvi elemek vizsgálatához. MNy. (1994) XC. 19–30.

4 Hadrovics László: A funkcionális magyar mondat tan alapjai. Bp. Akadémiai Kiadó, 1969. 194–95.

5 uo.

6 i.m. 228.

GYÖRI-NAGY SÁNDOR

A NYELVÉSZET MINT SZERVESSÉGTUDOMÁNY (Részlet)

Közlésre elfogadva: 1998.XI.10.

Szerves és szervetlen nyelvészet

Egy ilyen cím hallatán minden kérdéssé és kérdésessé válik. Mi az, hogy nyelvészet? Hát nem a nyelvi jelek tudománya? Hangtan, alak- és jelentés-tan meg szintaxis? Meg hát mi az, hogy *szervességtudomány*?! Valami vegytani diszciplína? Hisz ismerünk *szerves* kémiát, a vegytannak azt az ágát, amely a szénvegyületek világából a vegyértékek és kötőháló szövevényén át már az aminosavakig meg a génekig jutott. A biológiáig. Az élet tudományáig. Az atomtól az életig. Mit jelentsen hát e cím: **A nyelvészet mint szervességtudomány**? Létezik netán *szerves nyelvészet* is? Vagy *kel-lene* léteznie? S ha lehetséges ilyen, akkor milyennek nevezzük azt, amelyet eddig nyelvésztként üztünk? Netán a szervetlen kémia példáján *szervetlen nyelvészetnek*?

Szervesség és nyelvi szervesség

S egyáltalán: hogy jön ahhoz egy kétnyelvűség-kutató, hogy ilyen tudománysztratégiai kérdéseket feszegessen?! Hölgyeim és Uraim, ezt maguk tudják a legjobban. A Kárpát-medencei népek azon balsorsú tagjai, akiket kisebbségivé tett a történelemnek nevezett Európa-politika. Hiszen az Önök nyelvészete erről szólt már akkor is, amikor az anyaországi nyelvtudomány még azt se tudta, mi fán terem a kétnyelvűség (Penavin 1965). Itt beszéltek először *jugómagyarról* (Kossa 1968:53,78,89,91), az anyanyelvi szervességbomlás egy olyan kisebbségi típusú jelenségről, amelynek hazai magyar-párú vizsgálataiból én a kétnyelvű anyanyelv-változat fogalmát vezettem le az 1980-as évek elején (Györi-Nagy 1983:7, 1984:64, 1984:237). Hasonló jelenségeket mások amerikai magyar csoportok nyelvhasználatát vizsgálva Haugen nyomán *kontaktusváltaként* (Kontra 1990:13), illetőleg a *kontaktusjelenségek* s a *kétnyelvű anyanyelv-változat* működési rendszerét

Ferguson diglosszia-elméletének kettősnyelvűségi szempontjából kibővítve írtak le (Lanstyák 1993:15).

E kisebbségi kétnyelvű anyanyelvi változatok legfőbb sajátja az *egyensúlytalan kiegyenlítődéses jelleg*, amelyben egy nyelvváltó menetrend törvényei szerint nemzedékről-nemzedekre csökken a másodnyelv javára az anyanyelvi rendszerszerűség aránya és ereje (Hutterer 1961:69-70). Egy nyelvi szervesség leépülésének vagyunk hát gyakorta meghallgatatlan leltárosai a megosztott Kárpát-medencében (Deme 1970). S ahogy a szlovákiai magyar néprajzi kutatás a mohi atomerőmű útjából eltakarított színmagyar település házainak lebontása nyomán tett szert a legfájdalmasabb népi építészeti ismeretekre (Holbová 1986:735), úgy kezdtük mi is a mind féktelebb természeti és szellemi környezetrombolás láttán megsejteni a szervesség fogalmát. Mert a szervesség a természetben is önfolytató képességet jelent, azt, hogy valami – az élővilág más alkotóinak létét is föltételező társultságban – saját előzményeiből öntörvényű fennmaradásra és azonosság-őrző folytonosságra képes. A szervesség természetesen a *kultúrák és nyelvek* életét is jellemzi, amennyiben ezek saját múltbeli alapjaikon önfolytató jelent és azonosságőrző jövőt képesek sarjasztani (Györi-Nagy 1997:6-7).

Tájváltoztató és tájörző műveltségek

Vannak elszervetlenült műveltségek és nyelvek. Ilyenek főleg azoké a népeké, melyek történelmük során többször változtatva hazájukat, *kritikus tömegben* olvasztottak magukba idegeneket. S persze azoké is, akik beléjük olvadtak. A beolvasztók és beolvadók büntetése egy: a *nyelvi széttagolódás* és a *nyelvi-műveltségi elszervetlenülés*. A magyar e tájváltoztató műveltségekkel szemben a tájörzők gyérülő típusát képviseli. Települési területe az a Kárpát-medence, amely nyelvalkatilag ma is Európa tömörítő cetruma, s amely a hét törzs népének bevónulása előtt is vele egyívású tájörző kultúrák otthona volt, ameddig visszalátunk a történelemben (Györi-Nagy:1998:51-52).

Utak, tévutak, tabuk

De hol is kezdődik a nyelvi szervesség, s mi köze a *kultúr-szervességnek*, ezen belül pedig a *nyelvi szervességnek* a tájhoz? – kérdezzük ma egy termelési-piaci alapú fejlődéseszme kényszermobilitásának viszonyai közt. Amelyik napi rohanásra úz ki bennünket emeletes betonházainkból, hogy megpihenni se a tájhoz, életben tartó gyökereinkhez térjünk meg, hanem csak a fogyasztói jászolhoz, amely testnek-léleknek szánt mérgező konzervvel van tele.

Tájról és kultúráról beszélek. Tájhiányról. Ez is a nyelvészet tárgya lenne? Hát nem a nyelvi jelek tudománya a nyelvészet? Dehogynem! De eleget mond-e a nyelvi jelekről? Azt mondja-e, amire szükségünk van, egye-

bek közt a kisebbségi viszonyok mellett zajló nyelvi folyamatok vagy éppen
pénsséggel egész nemzetinyelv-élettani rendszerünk folyamatainak megérté-
séhez, netán valós befolyásolásához? Olyan viszonylatokba helyezi-e, olyan
működési rendszerben szemléli-e a nyelvet? Nem azokat a kérdéseket re-
keszti-e vizsgálaton kívülre, amelyekre a lényeg megsejtéséhez, önvédelmi
bénultságból való ocsudásunkhoz éppen szükségünk volna?... (Győri-Nagy
1994:49).

Hisz azon az alaptételen neveltek mindannyiunkat, hogy „... a nyelvi jel
önkéntes”(Saussure 1967:93). A mai amerikai kulturális antropológia
ugyanezt vallja. S ennek nyomán tanulja felnövekvő nyelv- és kultúrakuta-
tó értelmiségünk is, hogy „a kapcsolat a jelentéssel bíró hangsor és aközött,
amire az utal (Sic!) tisztán konvencionális az emberi nyelvben” (Hollós
1993:73). Az *emberi nyelvben* mint pozitivistá absztrakcióban nyilván
ugyanúgy elmosódnak a szerves kapcsolatok jelölt és jelölő között, mint a
tájváltoztató, elszervetlenült kultúrák vegyüléknyelveiben. Így aztán nyelv-
vészetünk álláspontja szerint is véletlenszerűvé nyilvánulnak a jelölt és je-
lölő kapcsolatok mind saját anyanyelvi rendszerünkön belül, mind pedig a
nem rokon nyelvek ősrétegeiben megtalálható különleges egyezések. Ezzel
aztán mindkettő ki is rekeszthetik a további (tudományosnak tekintett) nyelv-
vészeti vizsgálódás látószögeiből, számos más alapkérdéssel együtt (Götz
1994) egy rendszeresen ismétlődő rituális kiátkozás keretében (Rédei
1998).

A szerves nyelvészet alapkérdése

Nem éppen a nyelvi jel azon (általános) *sajátságát, képességét* kellene-e
kutatnunk, amelyik lehetővé teszi, hogy jelentést fejezzon ki? Azt a terem-
tő szervesülési pontot, ahol a jel anyaga találkozik a jel lelkével, hogy élő,
működő eggyé legyen. Melyik ez a pont? A nyelvészet ma ezt a pontot, a je-
lölt és jelölő találkozási pontját a szó szintjére teszi, a *szónak* mint *alaknak*
tartalmaként a *fogalmat* feleltetve meg (Vigotszkij 1971:16-18). Ezzel
azonban már készterméket helyez elénk, amelyet legfőljebb csak statikusan
leírni, de *szervesülési dinamikájában* megragadni aligha lehet. Pedig a fo-
lyamatok – így a jelölés folyamatai is – a nyelvben nem egy szinten zajla-
nak, hanem minden nyelvi működési szinten! Bizonyosság erre az, hogy ter-
mékeik is valamennyi nyelvi szinten megtalálhatók. A szónál főljebb is, de
lejjebb is. Nemcsak a szó jelöl, hanem a szócsoporthoz, a mondat-, a szöveg-
szintű jel- és viszonyrendszer is! Csak mást, mint szó! Nem fogalmat, ha-
nem fogalomkapcsolatot, kimondott vagy leírt gondolatot, kisebb-nagyobb
ívű gondolatfüzért.

Csakhogy ez már mind nyelv! De hogy és hol válik azzá? Ha a szó szint-
jén s fölötte nem, akkor nyilván a szó alatt! Ahol szintén vannak működé-

sek és termékek, sőt jelölő és jelölt viszonyok is. Nem is akármilyen fontoságúak. A szót mint formát tovább bontva kapjuk a morfémaidat. S ez utóbbiak alatt ott vannak a hangok. Ezek is jelölőképes nyelvi elemek. Nyilván rájuk is vonatkozik a nyelvi egész és rész viszonyáról közismert megállapítás, miszerint „a nyelv lényeges szerkezeti sajátossága, hogy a magasabb egységeket bármely szinten bontjuk összetevőikre, sehol sem találunk az információ szempontjából céltalan töredéket” (Jakobson 1972:190).

A jelentés elemi részecskéi

Csak hát mit is jelölnek a szónál kisebb nyelvi elemek? Mi is a céljuk az információ szempontjából? Ez a nagy kérdés! Hogy ez kivilágoljék, a formák vonalán lefelé tovább kell bontanunk a szójelentést, a fogalmat is. Ennek a lélektani szerkesztménynek a morfémaid szintjén a szójelentés morfémaidnyi hányada, fogalom alatti, sőt fogalom előtti eleme felel meg. A morfoszéma. Ez pedig még csupán fogalomsejt: egy érzetcsopót.

S végül a legkényesebb kérdés: van-e jelentése a hangnak? Ha következetesek vagyunk, azt kell mondanunk, hogy igen. Mégpedig a morfémaidjelentés hangnyi része illeti meg. Épp az a rész, amelyet az illető morfémaid jelentésébe az illető hang belevisz. Márpedig ha a morfémaidjelentést érzetcsopóttal azonosítottuk, akkor a hangjelentést mint elemi érzetet kell megadnunk. Ha ugyanis a magasabb szintű jelölők alacsonyabb, legvégül elemi szintű formákból szerveződnek, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a magasabb szintű jelentések alacsonyabb szinten szervesült, általánosabb jelentéselemből keletkeznek. Ezeknek az alacsonyabb szinten szervesült, általánosabb jelentéselembeknek az *elemi érzetek* felelnek meg a hangok szintjén.

Így már legalább abból a szempontból nem önkényes a jelölt-jelölő viszony, hogy a formák egyik szintjén egyszer csak megjelenik a jelentés, míg alacsonyabb szinten csak *jelentés nélküli forma* tétéleződik. Ám a kérdés továbbra is kérdés marad: ha nem önkényesen, *konvencionálisan*, akkor hát milyen mechanizmusok alapján rendelődik egymáshoz alak és jelentés a hangok szintjén, hogy onnan aztán mind magasabb szervezettségű forma és jelentés párosává szervesülve egyre bonyolultabb nyelvi műveleteket tegyenek lehetővé.

A környezet mint egyedfejlődési érzetforrás

A nyugati kutúrkör lélektani irodalma az érzet forrásául ugyanolyan egyértelműen a környezetet jelöli meg, ahogy ezt a felnöttek ősi tapasztalataként a germán nyelvek tartalmazzák is *Eindruck – Ausdruck* (benyomás – kinyomás /=kifejezés/)-féle fogalompárjaikban. Ebben az az ősi tapasztalat nyilvánul, hogy az emberben a környezet *kívülről befelé* ható (*ein- = be-)* *nyomására* (*Druck = nyomás*) lélektani képződmények keletkeznek, amelyek a kommunikáció során kifejező eszközei (testjelek, nyelv) segítségé-

vel *kinyom* (*aus*=*ki*-) magából. A pszichológia a külsőnek ezt a belsővé válását nevezi *interiorizációnak* az ember értelmi fejlődésében. Ez tehát lényegében a fenti kultúrköri tapasztalat tudományos nyelvezetű leképződése.

Hogy itt mennyire helytálló tapasztalatról van szó, egy első hallásra különösnek ható gyermeknyelvi termékkel bizonyíthatjuk. Ötésfél éves leánykánkkal gombászni indultunk a soproni erdőkbe. Amint ez lenni szokott, a legszebb mérges gombára lelt legelőbb. Újjongva futott vele felénk, talpával fölfelé tartva, kalapjánál fogva a megtermett galócát. Riadt kiáltásomra dermedt némaságban megállt, majd lassan magához térve, összeszorított kezében előre nyújtva a gombát csak ennyit mondott: „*Nyomékony!*”

Gazdag egyéni nyelvi készletében ekkor már évek óta megvolt a *puha* szó, nem csak az értés, de a cselekvő alkalmazás szintjén is. Miért használt mégis e különös helyzetben olyan *kváziszót*, amely az ő akkori nyelvegyedfejlődési színjéhez képest egy, de inkább két évvel korábbi (szóképzési) korszakában lett volna *indokolt*? Nyilván az történt, amit a nyelvi bázis felidéződési törvényeivel kapcsolatban korábban leírtam. Bázisműködéseinek időszerű szintjét meghaladó beszédfeladatokkal szembesülve mind a felnőtt, mind a gyermek addig vonul vissza nyelvegyedfejlődés-történetileg rétegzett nyelvi bázisában, míg a beszédhelyzet érzeti, produkciós-időbeli stb. összetevőivel együttesen értett beszédfeladatnak megfelelő bázisfokozatra nem lel, hogy e biztos alapra támaszkodva válaszoljon a nyelvi kihívásra (Győri-Nagy 1984:15).

E beszédhelyzet különlegessége abban állt, hogy villámgyorsan játszódtott le, s ugyanakkor tele volt a gyermek érzelmi és nyelvi elvárásaival ellentétes, váratlan mozzanatokkal. Elvárásai szerint a beszédhelyzet érzelmi elemeinek minden bizonnyal úgy kellett volna alakulniuk, hogy szülei megdicsérik a *leleményért*. Megcsodálják a gomba nagyságát, osztoznak szépsége fölötti örömében. Nyelvileg pedig csupa olyan megnyilatkozásokat várt, amelyek az ő nyelvi tudatában már ilyen jelentéskörökben aktualizálódott elemekkel fogalmazzák meg a fentieket. A beszédhelyzetben belüli érintkezésben saját nyelvi feladatát pedig bizonnyal csupán a megtalálás körülményeinek ismertetése körében képzelte el.

Elhelyett mi történt? *Nem* felszabadító, hanem váratlanságával, sőt az érthetetlen riadalommal *nyomasztó*, a gyermeket az első pillanatokban össze-rezzenő *némaságra* ítélt beszédhelyzet állt elő. Végül ugyan mégis megszólal, de ebben a megnyilatkozásban (*Ausdruck!*) már nem az eredetileg szánt mondandó hangzik el, hanem az a benyomás (*Eindruck!*) nyelviesül, amely a különleges beszédhelyzet *nyomása* alatt keletkezett. Ez pedig az az *érzet* volt, amely az apa váratlan felkiáltására összeszorult kezecskében kelt, illetőleg a nyomásra érzékelt *összenyomhatóság tapasztalata*. Ez az a jelentés, amelynek nyelviesülési útja produkciós idő híján szinte kitapinthatóan zárul

rövidre. Ez a *külső eredetű érzetben tartalmazott s a nyelvi megnyilatkozásban feltároló jelentés* genezisének útja.

A környezet mint törzsfejlődési érzetforrás

A fenti nyelvegyedfejlődési példa is érzékelteti, mennyire fontos a környezet mint érzetforrás az értelmi és nyelvi egyedfejlődésben. Ám az emberi test nem csak az *egyedfejlődésben* működik így. Így működött az ember *törzsfejlődése* során is. Ez másfelől természetesen azt is jelenti, hogy a környezetnek sem csak értelmi és nyelvi egyedfejlődésben, hanem az *ember és nyelvi törzsfejlődésében* is alapvető szerepe volt. Ám sohasem mint "környezetnek általában", hisz "érzeteink általában" sincsenek. Ez ugyanolyan tudományos és egyben tudománytalan absztrakció volna, mint a nyelv általában.

Az emberi közösségek mindig is konkrét tájban éltek. Még azok is, amelyek épp a tájváltoztató civilizációk célszerű tudományos babonái a lényegét elfedő sommássággal csak *nomádoknak* titulálnak. Sőt még a tájváltoztató civilizációk elődműveltségei is. Ez a tény a nyelvi törzsfejlődés-kutatás számára kevesebbet jelent, mint azt, hogy kutatnunk kell a műveltségek s az azokat kódoló nyelveket mai jelállományának filogenetikus rétegeiben annak a történelmi környezet-interiorizációnak a nyomait, amelyek minden műveltség és nyelv filogenezisében a szükségszerűen megvolt törzsfejlődési tartamú tájörző korszak(ok) hozadéka, ill. maradéka.

Persze ezek a *filogenetikusan interiorizált tájérzetek* nemcsak az egyes *embercsoportokra* mint *kultúratipológiai alakzatokra* lesznek jellemzőek. Föltárol bennük – s ez tájváltoztató műveltségek szempontjából esetleg kevésbé kíváncsú tudományos belátás – e filogenetikus érzetek eredetije, maga a *táj* s az illető nyelvi közösség hozzája való *viszonya* is. Mai nyelvésztünk nem vizsgálja a szerves nyelvek és kultúrák hordozóinak érzeteket szolgáltató táj, környezet sajátosságait. Nemcsak szinkron, hanem diakron vonatkozásban sem, mint a kultúra s az azt kódoló nyelv bölcsőjét. Azt, hogy miként válik kultúrává és e kultúra nyelviesülése által nyelvvé a táj.

Ehelyett egyelőre csak a *tájnyelvet* (nyelvjárást, dialektust, tájszólást), vizsgálják, ami jobbára a nyelvjárási jelenségek területi jellegzetességeinek *leíró* lajstromozását és földrajzi elhatárolását (nyelvatlasz), esetenként ezek nyelvészológiai arányainak meghatározási kísérleteit (Szabó 1983) jelenti. Ám *keletkezésük* kutatása ma is kimerül annyiban, hogy pl. a nyelvjárások szókincsbeli sajátosságait az „*anyagi és szellemi kultúra előrehaladásával, a gondolkodás fejlődésével*”, továbbá különféle okú *hangváltozásokkal* és *szókölcsönzésekkel* magyarázzák (Benkő 1957:12). A nyelvnek az élő és éltető tájhoz való szinkron és/vagy diakron viszonyát a nyelvészet csak kivételesen s igen óvatos formában firtatja (Matijevics 1986). Erre csak a nép-

rajzi irodalomban találunk bátor(ító) példát (Bellon 1991:109). Részint ilyen célra használható nyelvi anyagok gyűjtése és kiadása mindenesetre folyik. Itt elsősorban a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, a Magyar Névtani Dolgozatok és a Magyar Személynévi Adattárak Hajdú Mihály szerkesztette kötetei jöhetnek számításba. Az empirikus anyag megfelelő feldolgozásának azonban egyelőre útját állja az alkalmas nyelvelmélet hiánya.

Pedig a terjeszkedő civilizációk korában hogy is ért(et)hetnénk meg *táj-őrző műveltségünk* jelentőségét s lényegét másképp? Olyan kultúrokológiai kérdéseket pl., hogy vajon miért éppen az a *magyar az egyetlen húsvétkor locsolkodó kultúrája Európának*, amelynek *településkor történelmi idők óta egybeesik a Kárpát-medence* (csupán egy évszázada idegen gazdasági-gazdálkodási elvek lecsapoltatta) *nedves alföldi, völgyi területeivel*. Az angolszász tudományosságtól s annak optikájától hiába is várnánk nekünk megfelelő modellt, hisz történelméből következően *táji, kulturális és nyelvi behatolások* nyomán keletkezett *harci jellegű, telepes típusú érintezéseket* vizsgált. A gyarmatosok nyomában járó kutatás aspektusát finoman-szemérmesen jelzi az Angliában 1988-ban, nálunk 1997-ben megjelent **High Points of Antropology (Mérőldkövek a kulturális antropológiában)** című könyv fűlszövege: „Születésében éppúgy szerepet kapott a tudomány haladása a 19. századi Európában, mint az angol nyelvterületen a kontinentális Európáétól eltérő szerveződése, és az a tapasztalat, amelyre Északnyugat-Európa és Észak-Amerika polgárai nagy számban tettek szert ebben az időszakban az övéktől szembeszökően eltérő életformát követő népek körében a világ meghódítása-feltárása során.” (Bohannon–Glazer 1997).

Belső érzetek az egyedfejlődésben

Testünk térbelileg kiterjedt részünk. Külső érzetek útján feltárja számunkra környezetünket. S még *tespedve* is *tesz* valamit a világban. Ha mást nem, csak *él*. De ekkor is *érez*, *érezkel*. S már arasznyi mozdulatával elér, megérint, megérez, valamit. S ami az *érzésekben érzetté* érik, azt az *értelem* feldolgozza, megérti.

Ám a mozdulatlanság s a külső környezettől való elzártság állapotában is szerzünk érzeteket. Ha kívülről nem, akkor belülről. A testbelseji eredetű érzetek létre és óriási jelentőségére azonban nem elég egyszerűen csak utalnunk, ugyanis a felnőtt élőlényekben, így a felnőtt emberben is végletesen *domináns reflex* a túlélési ösztönből fakadó környezeti éberség, a *kifelé figyelés*. Belső érzeteinkre csupán a rendestől, az átlagostól eltérő állapotainkban történő jelentkezésükkor figyelünk föl. Lázunk van, fejük fáj, megijedtünk, nagyot rohantunk, s ettől belülről halljuk szívünk verését, ereink lüktetését stb.

A kifelé figyelés a felnőtt rendes állapota. Ám ez egyben annak is magyarázata, hogy miért nem figyelt föl a kutatás belső érzeteink különleges

fontosságára. Pedig az emberi egyedfejlődés méhen kívüli első szakaszának hosszú hónapjai során meghatározó jelentőségük van testbelseji érzeteinknek. Közülük is legfontosabbak a beszédszervek érintkezésével létrejövő belső érzetek. Már a fenti nyelvegyedfejlődési példa is megmutatta, hogy milyen fontos, egyáltalán nem véletlenszerű kapcsolatok vannak a külső eredetű érzetek és az általuk kiváltott nyelvi elemek között.

Az ontogenetikus belső érzetekkel kapcsolatos legfőbb kérdésünk az, hogy mi a szerepe a külsőkkel azonos tartalmú belső érzeteknek az érzetjelentések azonosításában és méretarányos nyelvi jelölőhöz való hozzárendelésében. Magyarán, hogy közvetítenek-e a külsőkkel ekvivalens belső érzeteink az ilyen kapcsolatok létrejöttében. Mert ha igen, akkor meglettük azt a pontot, ahol megtörténik a jelentésatom, az elemi érzet átváltódása a nyelvi anyag atomjává.

Belső érzetek a törzsfejlődésben

Gyermeknyelvi példákából a *nyom* igét *mony* alakban is ismerjük. Természetesen vehetnénk egyszerű hangátvetésnek is e jelenséget, s ezzel nagyjából le is zárulna számunkra a probléma, hisz vele finnugor nyelvészetünk mindmáig alig tudott valamihez kezdeni. Némi gyanakvásra ad okot persze az a körülmény, hogy ugyanebben a hangalakban létezik a felnőttnyelvi *mony* főnév is. Jelentése: tojás, here, hímvesző (ÉKsz.967).

„Véletlen egyezésként” ismerjük azonban ugyanezt a gyököt a *monász* szóalakban a görögből is, melynek jelentése – mi „véletlen egybeesés” ez is! – nem más, mint egység, parányi rész, elem. Tehát valami *minimus*, ahogy ugyanezen gyök magas hangrendű változatával a latinok mondták. S ha van fokozata a véletlen egyezéseknek, a görög *nomosz* is egységet jelent, csak területit, mint a magyar megye. Hogy a *kicsinység*, *parányiség* képzete és az *összenyomottságé* aligha választható el egymástól kategorikusan, azt aligha kell külön fejtegetnünk.

Ám a görög *mon-* és a magyar *mony* gyökök mellé nemcsak *monyos* alakjában sorakozik fel a csődörnek is nevezett magyar *mén* szavunk, vagy ettől aligha függetleníthető *Mónos/Mónus* vezetéknévünk, hanem más nyelvek *hímmemű embert* vagy *általában embert* jelentő *man*, *Mann*, *Mensch* szavai is. Ezen egyezések oka nyilvánvalóan nem a véletlen, de nem is a kölcsönzés. Közös alapjuk az emberiségnek az az *őstudása*, hogy e lények parányi *magvaik* tömegével (németül: *Menge!*) gondoskodnak *nyomásszerű nemi* aktusban *nemük*, avagy ahogy a székelységben hívják: *nyámjuk* (népük) számának (indogermán nyelvekben: *Nummer*-féle szavak!) szaporodásáról.

Igaz, a *menyiség* biztosításához az illető kultúra törvényei szerint szerzett nőre, az aktus másik szereplőjére, *menyre* is szükség van. Ez olyan természetes tudása az emberiségnek, mint az a készségünk, amellyel tü-

dönkből adagolt légáramok *nyomáshullámaival* mindezt kimondjuk. Csak-hogy a *menyegző*, amely után *menyecske* lesz a lányból, két ember *életre szülő összekerülésének összesítő ritusa*, melyet az ember a *mindenség* ura, az Isten színe előtt ünnepel. Az embert meghatározó *mindenható* istenséget pedig nemcsak a *mi* műveltségünk azonosítja a fölének boruló *mennybolttal*, hanem pl. a távolkeletiek is. A kínai nyelv is *minh*-nek hívja az eget, de *manna* a zsidók isteni eredetű égi elege is. És ugyanúgy *mana* a polinéziai népek istensége, ahogy *manitu* az észak-amerikai indiánoké, mely összesített természetfeletti erőként hatalma, kikerülhetetlen *nyomása* alatt tartja az embert. Ezen összesítő jelentés van a „világ” jelentésű latin *mundus* azonos gyökében. S hogy a *manus* (kéz) gyökének mi köze a *mons* (hegy) gyökéhez? Aki ismeri a hegyek tájélettani, vízáadó, forrásfakasztó szerepét, az tudja, hogy ennek alapja az a félelmetes mértékű talajnyomás, amelyik még kisebb részük tövében is nedvesebbé teszi a földet. A kéz pedig az ember *nembelileg jellemző nyomáskifejtő szerve*.

Tekintsünk el most a további példák felsorolásától s azt más alkalomra halasztva forduljunk a számunkra ezúttal legfontosabb tanulság felé. Könnyen belátható, hogy a *nyomás érzete* minden valaha élt ember, s így minden kultúra alapvető léttapasztalata volt. Így az is könnyen belátható, hogy az ezzel kapcsolatos képzetek a mai műveltségek ősrétegeiben egy nyelvi rendszerektől független *őstudást* őriznek máig. Am hogy lehet mégis, hogy ezt a legegyszerűbb őstudást ugyanazok a nyelvi elemek hordozzák a nyelvészet által megállapított rokonsági viszonyoktól függetlenül? [...]

Irodalom

- Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. A Magyar Nyelvudományi Társaság Kiadványai 166. szám. Budapest, 1983.
- Bellon Tibor: Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XX. században. 109–124. = Alföldi Társadalom 1991. MTA Regionális Kutatások központja Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba, 1991.
- Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.
- Bohannon, Paul–Glazer, Mark (szerk.): Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest, Panem-McGraw-Hill, 1997.
- Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Bratislava, Madách, 1970.
- Götz László: Keleten kél a Nap. Kultúránk a történelmi ősidőkből. I–II. Budapest, Püski, 1994.
- Györi-Nagy, Sándor: Ungardeutsch. = Neue Zeitung, St. 7. Nr. 31/1983.
- Györi-Nagy Sándor: A német ajkúak anyanyelv-átörökítésének óvodai problémái. Óvodai Nevelés, 1984. 7–8. sz. 235–239.
- Györi-Nagy Sándor: Pszicholingvisztikai modellálás-számítógépes nyelvoktatás. 11–21. = Papp Ferenc (szerk.): Számítógép és nyelvoktatás II. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. Veszprém, 1984.
- Györi-Nagy, Sándor: Probleme der Zweisprachigkeitsontogenese von Ungarndeutschen. 61–70. Germanistische Mitteilungen, Zeitschrift des Belgischen Germanisten- u. Deutschlehrerverbandes. Brüssel, Nr. 20/1984.

- Győri-Nagy Sándor: A változatok hely(zet)e a Kárpát-medence nyelvi ökológiájában. (egy kíváncsi nyelv/elmélet/i megújulás elé). Kétnyelvűség, 1994. 4-5. szám. 37–54.
- Győri-Nagy Sándor: Szakkommunikáció (Szakközlésztan). (Igeiglenes kéziratrészlet a Szakkommuniáció c. előadások látogatóinak). Gödöllő, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Környezet- és Tárgazdálkodási Intézet, Műveltségélettani és Közléstudományi Csoport. 1997. február.
- Győri-Nagy Sándor: A szerves műveltség nyelv(történet)e. 47–60. = Pálfi József (szerk.): Erdemes-e nemzetben gondolkodni? A nagyváradi Sulyok István Református Főiskola 1997. november 15-16-i tudományos ülésszakán elhangzott értekezések. Királyhágómelléki Református Egyházkerület. 1998.
- Győri-Nagy Sándor: Táj – műveltség – nyelv. = Nyelvünk és kultúránk. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaság – Anyanyelvi Konferencia – folyóirata. 1998. április – 1998. június. 96–101.
- Hajdú Mihály (szerk.): A Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete./Magyar Névtani Dolgozatok. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége./Magyar Személynévi Adattárak. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.
- Holbová, Katarina: Népi építészeti Mohiban /Mohovce/. 735–740. In: Eperjessy Ernő-Krupa András (szerk.): A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai. 3. kötet. Budapest-Békéscsaba, Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya. 1986.
- Hollós Marida (Brown University, Providence, USA): Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, ELTE-BTK Kulturális Antropológia. 1993.
- Hutterer, Claus Jürgen: Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. 33–71. = Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen. Beiträge von Rudolf Grosse und Claus Jürgen Hutterer. Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 105, Heft 5. Berlin, Akademie-Verlag, 1961.
- Jakobson, Roman: Hang - Jel - Vers. Budapest, Gondolat Kiadó. 1972.
- Kontra Miklós: Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes, 5. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1990.
- Kossa János: Magyarul, magyarul. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1968.
- Lanstyák István: Diglosszia és kettősnyelvűség. Kétnyelvűség, 1993/1. 5–21.
- Matijevics Lajos: Bácska történeti víznevei. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 1986.
- ÉKsz (Magyar Értelmező Kéziszótár). Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- Molnár József: A magyar beszédhangok atlasza. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970.
- Papp István: Leíró magyar hangtan. Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.
- Penavin Olga: Obraz dvojezičnosti i jeziku Slavonskog sela Korog. Zbornik za filologiju i lingvistiku VIII. Novi Sad, 1965.
- Rédei Károly: Dilettáns délibábok vibrálnak újra. Daniss Győző riportja. Népszabadság, 1998. március 17. 11. o.
- Saussure, Ferdinand de: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, Gondolat, 1967.
- Szabó József: A mondatszerkesztés nyelvészeti vizsgálat a nagykovácsi nyelvújrási-ban. Akadémiai Kiadó, 1983.
- Vigotszkij, L. Sz.: Gondolkodás és beszéd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

RAJSLI ILONA

A JELZŐ STILISZTIKAI SZEREPE A RÉGI MAGYAR NYELVBEN

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

I.

A dolgozat megírását és a megelőző vizsgálódást egy **Pais-Emlékkönyv**beli írás motiválta, amelyben Terestyéni Ferenc a melléknév jelzői szerepéről és stilisztikai értékének fejlődéséről értekezve megállapítja: „egészen a XVIII. század közepéig alig akadunk egyénítő erejű és festői hatású mellézneveknek a nyomára. A költők valószínűleg nem ismerték – talán nem is sejtették – azoknak stiláris értékeit, megelégedtek a hagyományos és gyakran csupán díszítő elemként ható melléznevek alkalmazásával.”¹

E megállapítását a III. országos magyar nyelvészkonferencián elhangzott hozzászólásában² is megtaláljuk.

Annak ellenére, hogy Terestyéni a „költők” stílusáról beszél, s csak a melléknévi szófajú jelzők egyediségét, eredetiségét hiányolja, a felvetett téma, úgymond „hiányosság” azért is figyelmet érdemel, mert nemcsak ezekben az írásokban fogalmazódik meg némi elmarasztaló hangsúllyal; Németh László **A kísérletező ember** c. tanulmánykötetében³ a fordító szemszögéből közelítve meg a nyelv kérdéseit, olyan találó, s egyúttal generációk véleményét hosszú időre meghatározó megállapításokat tett a jelző természetére, amelyeket ha nem is lehet, illetve kell cáfolni, de megértetni, adatokkal kiegészítve egy tágabb kontextusba helyezni talán mégsem felesleges munka.

Németh László a magyar nyelv gyengéinek felsorolásakor a nyelvtani nem hiányát például vagy az igeidők megcsappant állományát nem tartja fatális hiányosságnak. Ám nem így vélekedik a jelzőről: „Jóval többet szenvedünk a magyar jelző lomhaságától; hogy legfőllebb mint értelmezőt lehet a jelzett szó mögé vetni.”⁴

A két idézett megállapítás a jelzőnek nem egészen ugyanarra az aspektusára vonatkozik, mégis érezhetően valamiféle vélt vagy valós hiányt, hiányosságot fejeznek ki.

Terestyéni a jelzős szerkezetek szemléltető erejét, egyediségét, tehát stilisztikai kiteljesedését hiányolja a korai magyar nyelvben, Németh László viszont a jelző statikusságának megállapításával a nyelvi eszköz mobilitásának, mozgásterének korlátait rajzolja meg nyelvünk egész történetére vonatkoztatva.

A magyar jelző „lomhasága” ősi sajátosság, mind a minőség-, mind a mennyiségjelző kötött szórendű, s a jelzett szó előtt áll. A főnév más bővítményei a jelzős szerkezet egységéhez kapcsolódnak, s a jelzős szerkezet elé kerülnek. A határozó alakú jelző azonban már a korai ómagyar kortól felbonthatta ezt a szórendet; másrészt viszont korán felléphetett jelzőként a létige igeneve is (*való, levő*), valamilyen határozót kapcsolva az alaptaghoz.

A szerkezeti lehetőségek köre nyelvünkben valóban eleve behatárolt; a jelzők kifejező, szemléltető funkciójának alakulását azonban már az egyes korszakok összetett körülményrendszere determinálja.

A mára már klasszikussá/tradicionálissá vált stilisztikák, amelyekben a mondattani kategóriák és formák stilisztikai értékét is leírták⁵, nagy fontosságot tulajdonítanak a jelzőnek. „A mondatrészek közül a legnagyobb stilisztikai jelentősége a jelzőnek (epitheton) van. Nem lehet el nélküle a mindennapi nyelv, de a szépirodalmi stílusnak, sőt az író, költő egyéni stílusának is lényeges, jellemző eleme. Az ábrázolás, a jellemzés pontos, találó volta, a stílus szemléletessége, festőisége, élénksége, nem utolsósorban éppen az alkalmazott jelzőktől függ.” – olvashatjuk **A magyar stilisztika vázlat**a c. könyvben.⁶

A nyelvtörténész számára tehát adva van a kérdés, *mikor* alakult ki mindaz a színes, változatos, sokoldalú kifejezési lehetőség, amit a melléknévi, melléknévi igenévi, főnévi, ragos névszós stb. szófajú jelzők ma nyújtani tudnak.

Terestyéni Ferenc fent idézett írásában a romantizmus korára (tehát a 19. század elejére) teszi ezt az észlelhető fejlődést.

Bennünket most az érdekel, vannak-e ennek a jelenségnek kezdeményei az előző századok írásbeliségében, megtaláljuk-e nyomát a XVI-XVII. század formálódó-egységesülő irodalmi nyelvében.

II.

1. A XVI. században számos tényező (politikai, társadalmi, művelődéstörténeti stb.) közvetve vagy közvetlenül a nyelvi kiegyenlítődés és egységesülés megindulását szolgálja. A nyelvi terén ezek a középkori nyelvmondattani normái, a literátusréteg tevékenysége, a magyar reformáció elő-

retörése, beleértve a könyvnyomtatás térhódítását stb. Első nyelvművelőink: Pesti Gábor és Sylvester János is ekkor alkot, megjelenik a Vizsolyi Biblia, amely szintén nagy erővel avatkozik bele irodalmi nyelvünk alakulásába.

Ebben — az irodalmi nyelv számára — korai században még teljesen érthető, hogy a fordításból eredő magyar szövegekben sok általános jelentéstartalmú melléknevet találunk jelzőként. A TNYt. adatai szerint az ilyen széles jelentéskörű jelzők megoszlási sorrendje a kései ómagyar korban: *szent, nagy, szép, jó, szűz*; de tapasztalatom szerint gyakori még az *erős, jeles, nemes, igaz, édes, jámbor, szegény* stb. S. Hámori Antónia ezt így magyarázza: „Ezek a kor felfogásának megfelelően a személyeknek, dolgoknak másokkal közös vonásaira mutatnak rá, s inkább a mondanivaló díszesebb, elevenebb megformálására, mint a személyek, dolgok tulajdonságainak közlésére szolgálnak.”⁷

A XVI. század kiemelkedő íróinál is (hogy csak Heltai Gáspárt, Bornemisza Pétert, Magyarai Istvánt, Telegdi Miklóst említsük) találunk ilyen ismétlődő, kiürült jelentéstartalmú jelzőket. Heltai például a Krónikában Pest-Buda leírásában (két és fél oldalon) 46 esetben alkalmazza a *szép* jelzőt. Ezt helyenként a *jeles* és *ékes* váltja fel. A *szép* jelző Ilosvai szövegeinek is ismétlődő eleme, de egy századdal később Zrínyi Miklós költeményeiben is állandó jelzőt alkot. Pl. *szép hajnal, szép fülemile, szép sereg, szép nap* stb.

A *szép* és *nagy* jelzők kötelező elemeivé válnak a leírásoknak, a szemléltető ábrázolásnak; elszíntelenedésüket az írók fokozással, halmozással erősítik: *drága szép paloták, nagy szép tisztesség* stb.

Érezhetően elkülönül e csoporttól a korszak nyelvhasználatában az ún. tipikus jelzők rétege, amelyről elképzelhető bár csekély asszociációs újdonság: *hamar tanács* 'gyors döntés', *hamar prédikátor*; *lágý fejedelem, lágý hír*; de *kemény serénység*; *cégéres vétek, cégéres bűn*; de Magyarinál emellett megtaláljuk a *szarvas vétek* szerkezetet is; Heltai a Hálóban a következő ismétlődő szinonim jelzőkkel illeti a pápa híveit: *piléses 'tonzúrás' ledérek, piléses latrok, piléses csimaszok és hóhérok*. Heltai Krónikájában mindvégig *pártos magyar uraknak* nevezi a magyar főurakat, s a *tollas bátyám* megszólítás a társadalmi helyzetet is jelzi. Ez utóbbi jelzőcsoport nyilvánvalóan hordoz valamilyen stílusértéket, mégha használata tipikus kommunikációs helyzetekhez kötődik is.

2. Az általános jelentéstartalmú jelzőket megtaláljuk a verses kifejezésformához idomítva, illetve éppúgy, mint a prózaritmus kiteljesítőjeként. Zrínyi költeményeiben úgyszintén a rímképlet kedvéért kerül elő a *jó tör, jó Zrínyi*; de a *sívó ördög, forgó szerencse, világ-rontó tábor* féle szerkezetek ezen túlmutatnak.

A jelző a prózaritmus fontos eleme már a kódexek korában. Önkéntelenül alakítja ritmusossá a Thewrewk-kódex fordítója: „*Oh my nemes wronk ieszus cristusnak zerelmes zent zyleye ... wegged*” (149). Horváth János a kolostori irodalom nyelvének elemzésében hangsúlyozza⁸: a kolostori fordítók nem öntudatos stiliszták, esztétikai szándékok távol álltak tőlük, a halmozás iránti hajlam azonban különösen előremutató jegy náluk; helyenként a jelzőhalmozás, mint a „rajongás naív stílképlete”, párhuzamos szerkesztéssel bizonyos ritmust is hoz magával.

Innen természetesen még messze az út a Pázmány-féle tökéletesre csiszolt, monumentális párhuzamos szerkezetekig.

3. De a jelzőknél maradvá, már a kései kódexekben bőven találunk metaforikus, költői jelzőket. Például: MargL.: „*Erevl vala...az bodog zegensegrevl*” (3) ; DöbrK.: „*hog' gonoz napon ellene alhassatok*” (382).

Ezek már előrevetítik a XVI–XVII. század színesebb, egyedibbé váló jelzőhasználatát. Hiszen Terestyéni Ferenc megjegyzéseiben is ott van a megengedő: „jóformán alig találni”, valamint az „alig akadunk” jelzés, csak az a kérdés, hogy valóban ennyire elenyésző mértékben lelhető-e fel ebben az időszakban „egyenítő erejű és festői hatású” melléknévi jelző.

Joggal merül fel itt a megítélés kronológiai lehetetlensége, hiszen hogyan tudja a ma embere megállapítani, hogy a vizsgált kifejezőeszköz pontosan milyen szerepet töltött be a maga korában; ami ma meglepőnek vagy újdonságnak tűnik egy régi szövegben, vajon azt sok száz évvel ezelőtt szerzője is annak szánta? Minden esetre az óvatos következtetés is csak körültekintő szövegvizsgálatok után történhet.

Van a XVI. századi jelzőhasználatnak néhány rétege, amely feltételezhezően a tudatos jellemzést szolgálja. Itt elsőként a főnévi minősítő jelzőkről kell szólnunk.

A stilisztikák⁹ is hangsúlyozzák, hogy a stílushatáshoz az is hozzájárul, hogy milyen szófajú a jelző. A főnévi jelző használata alapnyelvi sajátosság, mindvégig kedvelt jelzőfajtája a régi magyar nyelvnek; különösen alkalmas arra, hogy sűrített jelentéstartalmával metaforikus kapcsolatot képezzen az alaptaggal.

A XVI. századi szövegekben a főnévi minősítő jelzők leggyakrabban hasonlítást fejeznek ki, pl. *pokol szándék, pokol társaság, disznó élet, főveny és spongya természet* stb. Salamon és Markalf történetében különösnek tűnik az ebe szemmel néz szerkezet (66); Heltai is használja ezt a jelzőt: „*Mert eb természetűek azok, kik a jót gonosszal meg fizetik*” (Fab.84.). Bornemisza viszont – talán pejoratív célzattal alkotja meg a farkasnevetés szoros szószerkezetet („*Sok képpen kacagának: de elegy Farkas nevetéssel*” Post. 107).

Heltai nyelvi sajátosságai közé tartozik a vizsla szó melléknévi használata. A TESz. adatai szerint a Besztercei Szójegyzékben főnévi

'vadászkutya' értelemben szerepel, Heltai meséiben viszont 'éles szemű; fürkésző; kutató' a jelentése. A 66. fabulában így találjuk: „*Melly szépen hintozik a vizsla varjú a szép disznónak a hátán*”. A TESz. által körülírt jelentés valóban ráillik az eleven, életrevaló madár mesebeli megjelenítésére, ám amikor a Ponciánus históriájában ugyanezt a jelzőt egy toronyra vonatkoztatja, a jelző metaforikussá válik: „méglen az vizsla torony az képekkel fenn vagyon” (334).

A XVI. század nyelvhasználatában gyakran szerepelnek mérték-, és anyagnevek is minősítő jelzőként. Például: *egy szikra bűn, egy csepp hit, egy bokor 'csoport' varjú*; Magyarinál különösen szép a következő asszociáció: „*az arany idők elműlván az vérontó hadakozás feltámadá*” (234). Részben állapotot, részben hasonlítást fejez ki a *zürzavar* főnév igen gyakori használata. A 'zavaros helyzet, felfordulás' jelentésű ikerszót vonatkoztatják eseményre, korszakra (pl. *zürzavar idők*), népcsoportokra (pl. Bornemisznál: *zürzavaros undok életű népek* ÖK 14).

A főnévi minősítő jelzők háttérbe szorulása már a XVII–XVIII. századra érezhetővé válik, főként azért, mert egyes főnévi jelzőkből melléknevet képeztek az -s, -ú/-ű, -i képzővel. Például: *meggy szín virágos bársony szoknya* 1646-ból, de már 1557-ben: *egy vég meggy színő londis*; a korábbi *szem-fül emberek* szerkezet jelzője Pázmánynál *szem füles (pogányok)*. Ha kevesebb adatot is találunk, de a kifejezés ereje érezhető a példákból: *kisded vétekben, szemtelen eb orcával, aprólék dolgok* stb.

A XVII. századi jelzős szerkezetek egy részénél nem lehet bizonyossággal megállapítani, hogy a szófajváltás mely fázisát találjuk, illetve az anyagnevek kettős szófajúságából eredően az illető korban a szerző szándéka szerint milyen szófajú a jelző. Például: *apród esztendősek, deák kereszténység*; az anyagnevekre egy szerkezet: „*töredelmes üveg-bástyákkal óltalmazták, és vászon pajzsral takargattyák veszett igyeket*” Pázmány Kal. 172.

E korban a főnévi jelzőkkel szemben a melléknévi, de főként a melléknévi igenévi jelzők használatában számbeli és képi-szemléleti gazdagodás tapasztalható. Továbbra is nagy számban fordulnak elő denominális -s képzős melléknevek jelzői szerepben, akár állandó jelzős szerkezetként; pl.: *címeres mondás, himes szók, szabados nyelvek, darabos erkölcstelenség* stb. Az előző század metaforikus jelzőinek sora is bővül: „*az te hegyes elmédnek és fényes tudományod sugárinak*” Pázmány ÖL 34. ; „*Az pápisták folto* hitrűl...” Pázmány P. 130; „*valami homályos szókkal élhet*” Pázmány ÖL 73; stb. Előfordul még a *száraz gondolat, hegyes kérdés* szerkezet is.

Mint a fenti példák is mutatják, mindkét korszak nyelvhasználatában rendkívül változatos jelzőrendszer alakul ki a verbális, valamint az értelmi-érzelmi tevékenység lexikájának az árnyalására: *cifra szók, pusztaság és sovány tanítás, sovány és száraz gondolatok, mosdatlan szidalmak, címeres mon-*

dás, lágy dorgálás, lágy beszéd stb. Ezek a formák – ha nem is egyediek és egyénítő jellegűek –, a kor stílusának mindenképpen fontos meghatározói. A bennük levő asszociációk, legalábbis a késői befogadók szemszögéből nézve az érzéki, érzelmi és hangulati elemek összekapcsolása révén merésznek, újszerűnek tűnnek.

A XVII. században jelentkező kezes-lábas mellérendelő szerkezet, mely később összetétellé vált, jelzőként nemzedékek nyelvhasználatában megtalálható. Pázmánynál: „*az előljáró levélben iszonyú, oktalan kezes-lábas szitkokat és hazugságokat fűznek egy hosszú koszorúba*” (P. 8.); Káldinál: „*Kezes-lábas hamisság*” (NySz.); Geleji Katona Istvánnál: „*Kezeslábas hazugság*” (NySz.). A szerkezet jelentése az illető korban 'erős, durva' lehetett, akárcsak a *tenyeres-talpas* szerkezeté, a nyelvjárásokban még ma is használják ebben az eredeti értelemben.¹⁰

A gyűjtött anyagból úgy tűnik, hogy a XVII. századra gazdagodik/színesedik a melléknévi igenevek jelzői használata. Ennek a tendenciának nyilvánvalóan egyik oka az, hogy az igenév bővíthetősége kitágítja a jelző kifejezési lehetőségeit, így jóval nagyobb jelentéstartalmat maga elé vehet a jelző, anélkül, hogy Németh László szavaival élve: a mulatságos jelzőtorlódás megtörténne a főnév előtt. A másik ok – amiért ha nem is tudatos válogatás eredményeként, de mégis nagyszámú ilyen szerkezet fordul elő –, az, hogy „a melléknévi igenevek jelzői használata cselekvést, mozgást csempész a jelzők közé” – állapítja meg R. Hutás Magdolna József Attila nyelvi kifejezőeszközeit vizsgálva. Anyagunkban ilyenek: *forgandó és változó időnek* Pázmány Préd. 44; *ragadozó fősvenység* Pázmány Préd. 181; határozóval bővített jelzők: *A pad-alatt bújdokló Lutheristaság* Pázmány K. 175; borral gőzölgő has Pázmány Préd. 110; *aggnő beszédekhez illendő fabula* Pázmány ÖL 46.

Az igenévnek gyakran jelöletlen tárgya van: *maga-vető, kevély, szeles nyalka* Pázmány Préd. 179; *hajunk szálai felállató éktelenség* Pázmány K. 261; *Köz kenyérevő, hashizlaló, lélekvesztő csalárd atyák* Pázmány P. 35. Megjegyzendő, hogy ez a halmozott jelzősor eltérő felekezetű, egymással hadban álló szerzőknél egyaránt – ugyanabban a sorrendben – megtalálható, s így szinte frázissá merevedve hagyományozódik szerzőről szerzőre.

A befejezett melléknévi igenév jelzőként az előbbinél kevesebb szint tud belevinni a szövegbe. *A vásott, feslett erkölcs, esze-fordult és agya-fúrt emberek, törött 'járt' út* szerkezetek megszokottak, hétköznapiak lehetnek. Metaforikusnak fogható fel viszont a *poshad* igéből képzett igenév alaptaghoz rendelése a következő példában: „*nagy dicsekedéssel olvasák ezt a poshadt írást*” Pázmány Préd. 265. Hasonlóképpen erőteljes stílushatású a következő jelzős szerkezet: „*alattok a szája-nyitott pokolnak rettenetessége*” Pázmány Préd. 609.

Pázmány gunyoros hangnemének egyik jellemző vonása a sült igenév használata: *merő sült balgatagság, sült bolondság, jó sült tanítások* stb. A sült igenév Bornemisza Péter prédikációiban jelenik meg 'buta, faragatlan' jelentéssel, később a 'szélsőségesen tipikus' jelentést is felveszi. Pejoratív használatának kialakulása nincs egészen tisztázva.

A halmazott jelzők sorában néhány kivételesen érdekes is előfordul. A XVII. század embere a behízelt modorú beszédet így írja körül: „*akik a fedelmekkel szólnak, selyem vagy gyapot lágy szókkal élnek*” Pázmány P. 975. Tömör, kifejtetlen ez az összetett szerkezet; a metaforikus *selyem szó, gyapot szó* helyett a szerző az anyagnév és az alaptag közé a *lágy* melléknevet tűzi be mintegy asszociációs könnyítésként, de meglehet, hogy egyszerűen a fokozás, erősítés céljából: 'annyira lágy, mint a selyem vagy a gyapot'.

III.

Összegzésként ismét Terestyéni Ferenc megállapításának egy szegmen-tumát idézem: „Az igazságnak megfelelően röviden utalnunk kell itt arra, hogy az érzeteknek és érzékeknek a transponálása és összevegyítése a régi magyar költészet legkiválóbb nyelv művészei előtt sem volt egészen ismeretlen. Így pl. Zrínyinél már felbukkan annak néhány szép nyelvi formája: „*nehéz káromlás*”, „*kemény válasz*”, „*forró harag*” stb.”¹¹

A fentiekben láthattuk, hogy a jelző már a Zrínyi előtti időkben is nagy megterheltségű, változatos hangulati-szemléleti hatású eszköz az írók kezében; ezt megítélnünk mindvégig csak az adott kornak megfelelő eszmék, törekvések kontextusában lehet.

Az egyes nyelvi eszközök stiláris értéke és szerepe koronként változik/változhat; így a jelzők ún. „egyenítő” ereje a nyelvfejlődés belső törvényeinek megfelelően nem jelenhetett meg a korai magyar írásbeliségben. Ha nem is egyedi, egyenítő jellegű, de a kor szellemében *eredetinek* tartható jelzős szerkezet sokkal több lehetett, mint ahogyan stilsztáink vélik. Az eredetiség kérdése, az írói tudatosság magában véve is számos vitatható szempontot vet fel, pl. mennyire tudatos a fellelt képszerűség alkalmazása, milyen mértékben tekinthető eredetinek a kép és így tovább.

„A mai helyzetet visszavetíteni a századokkal korábbi múltba nem egyszerű tévedés lenne” – fogalmazza meg az örök nyelvtörténeti dilemmát Terestyéni. Ezért marad a körültekintő mérlegelés, a minél alaposabb adatgyűjtés, az összevető szövegvizsgálatok sora (koronként és szerzőnként), a történeti jelentéstan faggatása, hogy azután mintegy mozaikkockákból összeálljon a kép: esetünkben a jelzőhasználat egy-két szinkronképe.

Jegyzetek

1. Pais-Emlékkönyv = Terestyéni Ferenc: A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romanticizmus korában, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956, 551–552.
2. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956, 288–296.
3. Németh László: A magyar nyelv ereje s gyengéi, A kísérletező ember, Budapest, Magvető, 1963, 360–367.
4. Im. 361.
5. Vö.: Fábíán–Szathmári–Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata, Budapest, Tankönyvkiadó, 1977. ; A magyar stilisztika útja, Bp., Gondolat, 1961.
6. Fábíán–Szathmári–Terestyéni: im. 246.
7. TNyt. II/2. 335.
8. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Budapest, 1931. (Akadémiai Kiadó – reprint)
9. Fábíán–Szathmári–Terestyéni: im. 247.
10. ÚMTSz. III.k.
11. Pais-Emlékkönyv: im. 294.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

A NEOLOGIZMUSOK A MAGYAR NYELV IDEGEN SZAVAINAK SZÓTÁRAIBAN

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

Minden kornak megvannak a maga új szavai, neologizmusai. Az egyik időszakban nagyobb bőségben jelentkeznek neologizmusok, a másokban ritkább az előfordulásuk. Általában nagyobb társadalmi vagy gazdasági változások árasztják el új szavak özönével a nyelvet, de termékenyen hat egy-egy felfedezés, művelődési esemény vagy divatjelenség is. A nyelv szókészlete egyaránt bővül belső keletkezésű elemekkel és idegen eredetű szavakkal is. A köztük levő arány leginkább csak rendkívüli esetekben bomlik meg. Ilyen volt például a XIX. sz. elején a nyelvújítás, amikor mesterségesen megnövelték a belső keletkezésű szavak mennyiségét (olykor túlzásba is vitték a szógyártást). Az utóbbi időben pedig, a XX. sz. kilencvenes éveiben az idegen szavak fokozottabb mértékben való átvétele lett a rendszerváltás egyik kísérő jelensége.

Vizsgálataimban a magyar nyelv történetének legutóbbi másfél évszázadát pásztázom át abból a szempontból, hogyan gyarapodott a magyar szókészlet idegen szavakkal, és hogy ez mennyiben tükröződik az idegen szavak szótáraiban. Természetesen ezúttal nem törekszem arra, hogy ennek a több emberöltőnyi időszaknak minden idegen szavát számba vegyem, és arra sem, hogy szótározásukról teljes képet adjak. Igyekszem viszont kideríteni bizonyos összefüggéseket és tendenciákat, amelyek az idegen szavak megjelenésével, rögzítésükkel és további sorsukkal kapcsolatban figyelhetők meg.

A Habsburgok magyarországi önkényuralma idején (1849–67) a takaréklángra került politikai élettel párhuzamosan erőteljesen fellendül az élelmiszeripar, osztrák tőkés társaságok hatolnak be a magyar iparba, létrejön az áru- és értéktőzsde stb. Ekkor kerülnek be a magyar szókészletbe olyan szavak, mint a francia eredetű *rezsim* (amely kormányra, uralkodásra vonatkozik), az 'áttört bab, borsó stb.' jelentésben élő *püré*, a *partizán* (egyrészt

'pártos, párthív', másrészt 'portyázó, száguldozó, szabad katona' értelemben, azzal, hogy a XIX. sz. végére elavult, és csak a II. világháború idején kelt ismét életre), a görög szóelemekből álló *fotográfus* és *fotográfia* (ezek idővel háttérbe szorultak a fényképész és a fénykép szóval szemben), a sportnyelvnek *diszkosz* szava, a *glicerín* főnév, az angol *klozet* (mint az új fajta vízöblítéses árnyékszék megnevezése), a *lincs* (az amerikából származó erőszakos önbíráskodási mód) stb. A kor jellegzetes szótára Babos Kálmáné (**Közhasznú magyarázó szótár**), amely először 1865-ben jelent meg, és körülbelül 20.000 címszót tartalmaz. A szavakat zömmel idegenes alakban közli, értelmezései általában rövidek, olykor azonban részletesebben szól egy-egy fogalomról. Pl. *water-closets*, ang. (uaterklosetz), tul. víz-árnyékszék; árnyékszék oly készüléttel ellátva, mely nyomásra az ülőhely alatti edénybe vizet ereszt, s onnan a rondaságot kimossa.

A századforduló éveiben, a polgári jólét idején a szabadversenyes kapitalizmust felváltja a monopolkapitalizmus, bevezetik az aranyvalutát, növekszik a tőke és a termelés koncentrációja, jelentős eredmények születnek a tudományos kutatásban stb. Korabeli neologizmus a *finanszíroz* ('pénzel, pénzt ad valamihez'), a *dosszié* ('iratcsomó'), a *gramofón* (korabeli meghatározás szerint: 'hangot ismétlő gép, javított fonográf' – Horovitz), a *sofőr* ('vezető, autóvezető'), a *flört* (az akkori szótárak egyikében mint 'nem komoly célú udvarolgatás, kaczerkodás' szerepel – Radó), a *turista* ('kedvtelésből gyalog utazó, kiránduló' – Horovitz), a *túra* ('fordulás, fordulat; ut, körút'), a *volapük* ('valami értelmetlen ugynevezett világnyelv, amelyet tudatlan emberek kitalálnak és gyakorolnak is' – Horovitz) stb. 1904-ben jelent meg Radó Antalnak **Idegen szavak szótára, egyuttal a nálunk használatos idegennyelvű szólásmódok és szállóigék magyarázata**. Mintegy tizenkétezer címszót ölel fel, a tízes és a húszas években is többször kiadták. Néhány évre rá, 1908-ban látott napvilágot Horovitz Jenő munkája, az **Idegen szavak magyarázata**, amelynek kezdetben alig 3500 szavas az állománya. További öt kiadást ért meg, az utolsó 1947-ben jelent meg.

Horovitz szótára jól áttekinthető, magyarázatai egyszerűek és világosak. Korának neologizmusait idejekorán, példásan közli. Sőt olykor szinte megelőzi korát, például a *garni* esetében. Megállapítja róla, hogy díszített-re, bútorozottra vonatkozik, a *hotel garni* fogalmát pedig így írja körül: „olyan ház, amelyben kiadó butorozott szobák vannak; nálunk pásztorórák-ra használt kisebb szálloda, zugszálloda”. A TESz a *garniszálló* megjelenését 1918-ra datálja, vagyis tíz évvel későbbre. A Horovitz-féle szótár értékét az is növeli, hogy olykor nyelvhelyességi megjegyzést is tesz. Elmondja például, hogy a *ridicule* szót (amely nevetségeset jelöl) tévesen használják *reticule* helyett, „ami a nők kis kezításkájának, tulajdonképpen a kötéstartó zacskónak a neve”. Ezt a különbséget Radó nem veszi figye-

lembe, szerinte a *ridicule* a *reticule* alakváltozata, és szintén hálócskára, kézi zacskóra utal.

Egybevetve Horovitz szótárának első (1908-beli) és Radó szótárának ötödik (1918-beli) kiadását, meglepődve tapasztalhatja az ember, hogy az egyébként majdnem háromszor akkora terjedelmű Radó-féle kiadványból hiányzik több korabeli neologizmus, amely a Horovitz-féle szótárban benne van: *choffeur* (olvasd Sofför) = vezető, az automobil vezetője – *Elektrometer* = villamos feszültséget mérő készülék – *Financiroz* = a pénzügyi részét ellátja, pénzeli, pénzt ad hozzá – *Dinamo* = erőművi, pl. *dinamo-villamosság* = erős indított villamos áramoknak erőművi gépekkel való gerjesztése stb. Persze Radó szótárában is akad olyan új keletű szó, amelyet Horovitz nem regisztrál, ilyen a *pingpong* (amely a TESz adatai szerint 1901-ben jelenik meg) vagy a *raglán* (először 1904-ben fordul elő, Radó harangalakú felöltőnek minősíti). A korabeli neologizmusok közül némelyik (pl. a rámpa és a randalírozik) mindkét kiadványból hiányzik, Horovitz csak a negyedik kiadásba (1926) veszi fel az utóbbit.

A harmincas évek idegen eredetű neologizmusai közé tartozik a pulóver, a rekamié, a flitter, a gangszter, a globális, a pace-maker stb. Szécsi Ferencnek az évtized végén közzétett **Idegen szavak nagyszótára** (amely az Universum Könyvkiadónál jelent meg, és mintegy 15.000 címszót tartalmaz) némelyiküket nem is közli (a rekamié és a flitter főnevet, ill. a globális melléknévet), de a közöltek is olykor pontatlanul szerepelnek (a *gangszter* szerinte amerikai bűnbanda, a *pullover* pedig kötött női felsőkabát). A Szécsi-féle szótárban néhány olyan szót is találhatunk, amely akkor neologizmus volt, de azóta elavult: *árja-paragrafus* 'a német nemzetiszocialista kormány rendelkezése, mely szerint a közéletben csak tiszta árja származású egyének szerepelhetnek'.

A második világháború utáni időszak jellegzetes neologizmusai a pufajka, az amerikanizál, az antibiotikum, az asztronauta, a bisztró, az eszpreszszó, a blézer, a buldózer, a dzsip, a kanasztá, a kombinát, a konferanszié, a konténer, a magnetofon, a mikroorganizmus, a moped, a motel, a diszpécser stb. Ezek Bakos Ferenc korai szótáraiban találhatók meg (**Idegen szavak szótára**, 1957. ill. **Idegen szavak kézis�ótára**, 1958.). A *pufajka* orosz eredetű, vattával bélelt kiskabátot jelöl. Az *amerikanizál* jelentése '(el)amerikaiasít'. A *konferanszié* Bakos meghatározása szerint 'olyan személy, aki a műsor számait a közönségnek bejelenti, és az egyes számok közötti szünetet cseveggel kitölti'. A *motel* autószálló, 'az Amerikai Egyesült Államokban az országutak mellett levő szálloda' – mondja Bakos. A *diszpécser* nem más, mint munkairányító, 'az üzem állandó és folyamatos működésének központi irányításával, ellenőrzésével, a gyártási folyamatok összehangolásával megbízott műszaki vezető'. Stb.

A hatvanas-hetvenes években bukkan fel az infrastruktúra, a dzsúsz, a dizájn, a hardver, a szoftver, a marketing, az alkoholszonda, a banlon, a galleri, a hippi, a mini, a midi, a maxi, a mikrobusz, a mirelit, a plasztellin, a rekortan, a tartan, a terilén, a tirisztor, a monoszkóp, a gebines, a diszkrétka, az audovizuális stb. Ezeket a szavakat az **Idegen szavak és kifejezések szótára** közli (amely szintén Bakos Ferenc szerkesztésében jelent meg, első kiadása 1973-ban).

Lássuk néhányuk értelmezését! *Design* 'ipari formatervezés, tárgyalakítás'; *marketing* 'piacszervezés, piacbefolyásolás; a piaci igények feltárását, elemzését, befolyásolását és a piaci körülmények vállalaton belüli érvényesítését biztosító tevékenységek összessége'; *hippi* 'az elidegenedett fogyasztói társadalom ellen anarchisztikusan és feltűnősködően lázadó, abba beilleszkedni és dolgozni nem akaró fiatal'; *rekortán* 'aszfaltból és műanyagból álló rugalmas anyag atlétikai pályák burkolására'; *tirisztor* 'vezérelhető kapcsolóként működő egyenirányító szilíciumtranzisztor'; stb.

Nyelvünk az utóbbi tíz-tizenöt évben is számos idegen szóval került kapcsolatba. Példának okáért csupán a *tele-* előtagúak közül idetartozik a *teledata*, a *telegenikus*, a *telematika*, a *teleonómia*, a *teleprinter*, a *teleprompter*, a *telaradiográfia*, a *teleshopping*, a *teletel*, a *teleterápia*, a *teletex*, a *teletext*. Róluk és a mai neologizmusok jelentős hányadáról információkat kaphatunk Bakos Ferenc legújabb szótárából, amelynek első kiadása 1994-ben jelent meg **Idegen szavak és kifejezések kézis�ótára** címmel. A *teledata* informatikai szakszó, az előfizető és a központ közötti állandó kapcsolatot lehetővé tevő rendszerre vonatkozik, amely a telefonon kért adatokat az előfizető képernyőjére viszi. A *telegenikus* nem más, mint televíziós képen előnyösen mutató. A *teleonómia* biológiai elmélet, amely az élővilág alkalmazkodási folyamatait a természetes kiválasztódással magyarázza. A *teleprompter* voltaképpen sugógép, olyan tévés eszköz, amelyet a nézők nem látnak, és amely a közlésre szánt szöveget a bemondók számára nagyítva vetíti. A *teleshopping* kereskedelmi fogalmat jelöl: ruházati cikkek, iparcikkek megrendelése a tévében történt bemutatás alapján. A *teletex* a telex korszerűsített változata, a *teletext* pedig olyan teletelrendszer, ahol a kiválasztott szolgáltatás egy speciális dekóderrel kiegészített tévékészülék képernyőjén jelenik meg.

Az idegen eredetű neologizmusok idővel gyakran alakváltozáson mennek keresztül, idomulnak a magyar nyelvhez kiejtésükben és írásmódjukban. Olykor meg is hosszabbodik egyikük-másikuk. Például az 'okleveles mezőgazdász; mezőgazdasági üzemi szakértő' jelentésű *agronómus* mintegy nyolcvan évig *agronom* alakban élt. Babos Kálmán 'értelmes földművelő' -nek minősítette, Radó Antal és Szécsi Ferenc pedig 'tudományos képzettségű gazdának'. Az angol eredetű *Lynch-Law* és *Water-closet* pedig megrövidült, *lincs* és *klozet* alakban állandósult.

Egy-egy régebbi neologizmus további életében jelentésváltozások is előfordulnak. A *capsula* Radónál még egyszerűen csak 'tok'. Szécsi már magyarásan írja (kapszula), és azt mondja róla, hogy 'tokocska, mely poralakú gyógyszert zár magába'. Bakos 1960-ban két jelentését regisztrálja: 'tok' és 'ostyából való tokocska kellemetlen ízű gyógyszerek beviteléhez', 1978-ban pedig még egy harmadikkal is megtoldja: 'nyomásálló kabin, az űrhajó kabinja'. A *diktafonról* Szécsi azt tudja, hogy 'bemondott szöveget felvevő és visszaadó készülék'. Bakosnál 1960-ban 'diktálást hanglemezen rögzítő készülék', 1978-ban pedig egyrészt 'mechanikai berendezés a beszéd átmeneti rögzítésére és visszaadására', másrészt 'mai formájában a megnetofon gépírási célokra való módosított változata'. A *disszidál* értelmezése Radó és Szécsi szótárában 'másként gondolkodik', a Bakos-féle **Idegen szavak kézikönyvében** (1960) 1. 'különválik, elkülönül, külön úton jár; kiválik, kilép' 2. 'vmilyen politikai pártból kilép' 3. 'hazájából engedély nélkül távozik, külföldre szökik; hazáját elhagyja'. Az **Idegen szavak és kifejezések szótára** (1978) ugyanezeket a jelentéseket tartalmazza, de megváltoztatott sorrendben, a harmadik kerül az első helyre, az első a másodikra és a második a harmadikra. A *pace-maker* Radónál és Szécsinél sportműszó, magyar megfelelője lépésszelő, 'az aki a versenyző előtt halad, hogy a legjobb utat és tempót jelezze'. Bakos 1960-beli szótára nem is tartalmazza, 1978-ban pedig orvosi szakszóként bukkan fel, magyar megfelelője ütemszabályozó, 'a szívritmus mesterséges fenntartására a szervezetbe helyezett elektromos ingerkeltő készülék'. A *boiler* (e: bojler) 1960-ban egyrészt melegvíztároló, másrészt 'tűztér nélküli üst, amelyben a vizet egy másik kazánból odavezetett gőz forralja fel', 1978-ban (bojler) pedig 'gázzal v. elektromos árammal fűtött vízmelegítő és melegvíztároló'.

Némelyik idegen szó értelmezése objektív vagy szubjektív okok miatt finomabbá, pontosabbá válik az újabb szótárakban. Például: *gólem* 'emberformájú készítmény – melybe varázslattal életet öntenek' (Szécsi), '(a prágai zsidó misztikusok hagyománya szerint) varázslattal életre keltett hatalmas agyagalak' (Bakos – 1960), '(a prágai zsidó legenda szerint) Isten nevével életre keltett hatalmas agyagszobor' (Bakos – 1978).; *autósztráda* (autostrada) 'műút automobilon részére' (Szécsi), 'csak autóforgalom számára épített út; autóműút' (Bakos – 1960), 'autópálya; kizárólag gépjárműforgalomra épített, két úttesttel és úttestenként legalább két forgalmi sávval rendelkező út, amelyet más út csak külön szinten keresztezhet' (Bakos – 1978); *happening* 'hippiknek feltűnősködő, esetleg közbotrányt okozó összejövedele, ahol mindenki gátlástalanul eleget tehet a szeszélyének' (Bakos – 1978), 'fiataloknak vmely együttes által megrendezett műsoros összejövedele, amelybe aktív közreműködőként a közönséget is bevonják és bárki eleget tehet pillanatnyi hangulatának' (Bakos – 1997). Ezzel az utóbbi két szó-

magyarázattal kapcsolatban mondhatjuk, hogy „Dormitat interdum bonus Homerus”, vagyis (esetünkben) a jó öreg Bakos Ferenc igyekszik ugyan finomítani az értelmezésen, de éppen a szakszerűt mellőzi, tudniillik a happening művészeti fogalom, olyan spontán cselekménysorozatra vonatkozik, amelynek során a művész szokatlan helyszínen rögtönözve hozza létre látványos műalkotását.

Felhasznált szótárkiadások

- Babos Kálmán: Közhasznu magyarázó szótár, Pest, 1865. (1. kiadás)
Babos Kálmán: Közhasznu magyarázó szótár, Budapest, 1886. (3. kiadás)
Horovitz Jenő: Idegen szavak magyarázata, Budapest, 1908. (1. kiadás)
Radó Antal: Idegen szavak szótára, egyuttal a nálunk használatos idegennyelvű szólasmódok és szállóigék magyarázata, Budapest, 1918. (5. kiadás)
Szécsi Ferenc: Idegen szavak nagyszótára, Budapest, é.n., Universum Könyvkiadó (2. kiadás)
Bakos Ferenc: Idegen szavak kézisótára, főmunkatárs: Fábíán Pál és Propper László, Budapest, 1960., Terra (2. lenyomat)
Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára, főmunkatárs: Fábíán Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. (4. kiadás)
Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések kézisótára, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. (az 1994. évi első kiadás változatlan lenyomata)

PÁSZTOR KICSI MÁRIA

SZUPRASZEGMENTUMOK A LEGÚJABB FONOLÓGIAI ELMÉLETEK TÜKRÉBEN

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

A címből egyértelműen kitűnik, hogy az itt következő összefoglalás korántsem törekedhet teljességre, mivel a legújabb fonológia egyik alapvető jellemzője éppen a meglévő elméletek sokaságában ragadható meg. Így az itt következő gondolatok inkább egy áttekintést nyújtanak majd arról, hogy miképpen kezeli napjaink fonológiája a szupraszegmentális tényezőket, s mely elméletek mutatkoznak legalkalmasabbaknak ezen tényezők minél teljesebb feltárására.

Az eképpen megjelölt téma viszont három kérdést vet fel:

1. mit nevezünk *szupraszegmentumoknak*,
2. melyek a legújabb fonológiai elméletek,
3. hogyan járultak hozzá ezen elméletek a szupraszegmentális tényezők teljesebb megértéséhez.

1. A szupraszegmentumok

Ha a beszédet – hangzó szöveget – beszédhangsort fonológiai szempontból vizsgáljuk, két szintet kell elsősorban szem előtt tartanunk: a *fonematikus* szintet, melynek alapegységei a *fonémák* (vagy más néven *szegmentumok*), s a *prozódiai*¹ vagy *szupraszegmentális* (tehát *szegmentumok feletti*) szintet, melynek alapegységei a *prozodémák* vagy *szupraszegmentumok*. Ez utóbbi alapegységek pedig a hanglejtés és a hangsúly diszkrét egységeit foglalják magukban.

Ugyanezen eszközöket mások a beszéd *zenei elemeinek*, vagy *intonációs eszközöknek*, illetve *mondat-* vagy *szövegfonetikai eszközöknek* nevezik, s abban sem egyeznek meg teljesen a vélemények, hogy mi mindent kell szupraszegmentális tényezőnek tekintenünk.

Varga László² szerint a prozodikus eszközök a *dallam*, a *hangsúly*, a *szünet*, a *tempó*, az *átlaghangerő* és a *hangszínezet*. Ő azonban ezek közül ki-

emel egy csoportot, melyet *intonációként* határoz meg. Eszerint „intonáció-
n a prozodikus eszközök kisebb-nagyobb csoportját szokás érteni, azzal a
funkcionális megszorítással, hogy a csoportba bevett eszközök jelentősége
ne a szavak, hanem a mondatok (megnyilatkozások) megformálásában és
megkülönböztetésében legyen”.³ Ilyen szempontból viszont az intonáció kö-
rébe a prozodikus eszközök különböző csoportjait vonhatjuk be.⁴

Amiben azonban többnyire megegyeznek, az, hogy a szupraszegmentális
egységek (v. prozodémák) elengedhetetlenül fontos szerepet töltenek be a
kommunikáció mindhárom alapösszetevőjének szempontjából. A kommu-
nikációs tevékenységben (*lokúció*), amelyet a beszélő szándéka (*illokúció*)
és a közlésnek a hallgatóra gyakorolt hatása (*perlokúció*) együttesen határoz
meg, a szupraszegmentumok fontos értelemmegkülönböztető szerepet tölte-
nek be. A közlemény szempontjából ugyanis korántsem mindegy, hogy mit
milyen hangsúllyal és hanglejtéssel interpretálunk, hisz ugyanaz a közle-
mény homlokegyenest ellentétes jelentést nyerhet, attól függően, hogy mit
hangsúlyozunk benne.⁵ De ugyanez érvényes a közlő és a közlőtárs szem-
pontjára is. A kommunikáció (a beszédaktus) realizációja során ugyanis –
Kassai Ilona szerint – „az *illokúciós erő*” (illocutionary force) kifejezése, az-
az a cselekvés, amelyet a közléssel el akarunk végezni, szintén jelentős mér-
tékben a prozódiai elemek révén történik meg. Ezek segítik hozzá a közlőt
ahhoz, hogy eredményesen tudjon kérni, rábeszélni, lebeszélni, bagatellizál-
ni, együttérzést kelteni stb.”⁷, s a beszédpartner számára az sem közömbös,
hogy a közlő milyen „hátsó gondolatot” rejt mondanivalója mögé, melyet
esetleg a közlemény ironikus vagy egyéb felhangjával „rejtjelez” beszéd-
partnerének. Így viszont végső soron az is megállapítható, hogy a *per-
lokúciónak* „fontosabb eszköze a prozódiai megformálás, mint a lexiko-
grammatikai szerkezet”.⁸

2. A legújabb fonológiai elméletek

Legújabb fonológiai elméleteknek azokat az elméleteket tekinthetjük,
amelyek a Chomsky-Halle szerzőpáros nevéhez fűződő **The Sound
Pattern of English** (SPE) című generatív fonológiai alpmű megjelenése
(1968) óta láttak napvilágot, s melyek a SPE módszereiből és elképzeléseiből
csak igen keveset öriztek meg.

Ezeket az elméleteket *posztgeneratív* elméleteknek is nevezhetjük, mert
mint Kiefer Ferenc a **Strukturális magyar nyelvtan Fonológia** c. köteté-
ben kiemeli, „a posztgeneratív fonológiai elméletek vagy a generatív fonó-
lógia eredeti feltételezéseinek tagadását jelentik, vagy csak nagyon áttétele-
sen hozhatók ezekkel kapcsolatba”.⁹ S mint mondja: „Az újabb fonológiai
elméletekre az is jellemző, hogy általában nem vonatkoznak a fonológiai je-
lenségek egészére: ebből a szempontból tehát részelméletek. A jelenlegi fo-

nológiai elméletek közül a tárgyalt problémától függően többnyire választanunk kell, hiszen a fonológiai jelenségek egésze csak nehezen, vagy egyáltalán nem fér bele egyetlen egy elméleti keretbe.”¹⁰

Ilyen szempontból, anélkül hogy az itt következő felsorolás teljességre törekedne, a következőket sorolhatjuk a legújabb fonológiai elméletek közé:

- természetes fonológia
- metrikus (v. prozódikus) fonológia
- lexikális fonológia
- autoszegmentális fonológia stb.

Ezek közül az utóbbi hármat a fonológia *nemlineáris* elméletei közé sorolhatjuk, mivel a beszédjelenségeket nem lineárisan, az idő egyetlen dimenziójában írják le, hanem szintekbe szerveződésük folyamatában figyelik őket, a szintek között pedig hierarchikus viszonyt állapítanak meg.

A nemlineáris fonológiai elméletek így alkalmassá válnak azoknak a jelenségeknek ábrázolására és megértésére, melyek nem azonos nyelvi szinteken működnek, illetve ciklikusságuk miatt a lineáris elméletek értelmezési tartományán belül definiálatlanok maradnak. A nemlineáris fonológiai elméletek létrejötte tulajdonképpen annak következménye, hogy a linearitás elve kizárja a nyelv elemeinek¹¹ szinkron előfordulását és bármilyen átfedését. A szupraszegmentumok (prozódiai elemek) viszont éppen arról ismertek, hogy a beszéd hangjaival (szegmentumokkal) egyidejűleg fejtik ki hatásukat. Így az sem véletlen, hogy – mint Kassai Ilona mondja – „az első nemlineáris elmélet a prozódiai jelenségeket vette célba”¹².

Mivel pedig a prozódia túlmutat mind a szótag, mind pedig a szó szintjén, szükség mutatkozott a szintek közötti hierarchia és az ezek között végbemenő nyelvi folyamatok komoly vizsgálatára is.

3. A legújabb fonológiai elméletek és a szupraszegmentumok

A fent említett fonológiai elméletek mindegyike foglalkozik a szupraszegmentumok megfelelő kérdésköreivel is. Hisz mint Szende Tamás mondja: „A szakágazat autonóm fejlődésének egyik legfontosabb eleme volt annak az elvnek az elfogadása, hogy a szegmentumok mellett a szekvencia építéséhez úgy tartoznak hozzá a szupraszegmentális összetevők hangtani rekvizitumai, mint amelyek nélkül a szegmentumsor egyszerűen nem képezhető.”¹³

Mindamellet az azonban a vizsgált jelenségtől függően kell döntenünk, melyik elméletet válasszuk az adott pillanatban. Mert Kiefer Ferenc szavaival élve „egy-egy probléma megoldásánál többféle elmélet közül választhatunk, hiszen a jelenségek, folyamatok leírhatók mind a négy ismertetett

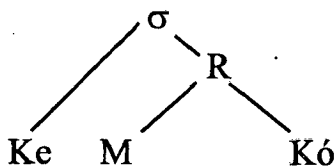
elméletben. Így például a hangsúly tárgyalására a metrikus fonológia szolgáltatta a legalkalmasabb keretet, míg a hanglejtés talán leginkább az autoszegmentális fonológiai keretben ragadható meg”.¹⁴

De ha a *folyamatokat* kívánjuk tetten érni, amelyek során a beszélő a számára nehézségeket okozó hangokat vagy hangcsoportokat leegyszerűsíti, azaz könnyebben ejthető szekvenciákkal oldja fel (=szintagmatikus vagy *lenizációs*, simító folyamatok), illetve a hallgatóra való tekintettel mégiscsak a hangkapcsolat kiemelése mellett dönt, s a nehézséget okozó részt fokozott erőfeszítés árán is kimondja (=paradigmatikus vagy *fortizációs*, kiemelő folyamatok), a *természetes fonológia* eszköztárához nyúlunk.

Vagy amennyiben a *fonológiai szabályok* érdekelnek bennünket, amelyek a szó határain belül működnek (lexikális szabályok) illetve amelyek a szónál nagyobb egységeknél érhetők tetten (*posztlexikális* szabályok), a *lexikális fonológia* mellett döntünk. Ebben az esetben „a posztlexikális fonológiai szabályok közé tartoznak a mondathangsúly-szabályok és mindazok a fonológiai szabályok, amelyeknek a működése feltételezi a szintaktikai szerkezetet, illetve amelyek szóhatáron keresztül is működnek”¹⁵.

Ha viszont az *ábrázolás* érdekel bennünket elsősorban, a *metrikus* vagy az *autoszegmentális fonológiát* hívjuk segítségül.

Ilyen szempontból a *metrikus fonológia* elsősorban a mondatok ritmikus tulajdonságait vizsgálja, s ezek közül éppen a *hangsúly* az egyik legfontosabb. A ritmikus egységek vizsgálata azonban úgyszólván elképzelhetetlen a *szótag* fogalmának bevonása nélkül. Így az elmélet egyik alapegysége a szótag, mely *hierarchikus felépítésű*, s belső szerkezete több egymásra épülő részelemből áll (*szótagkezdet*, *rím*, *mag* és *kóda*):

(σ = szótag, Ke = szótagkezdet, R = Rím, M = mag, Kó = kóda)

Más tekintetben a metrikus fonológia egyik változatában különböző, hierarchikusan egymásra épülő csoportokban jelöli ki az általa vizsgált jelenségeket (*klitikum-csoport*, *fonológiai csoport*, *intonációs csoport*, *fonológiai megnyilatkozás*; a klitikum-csoport alatt viszont a *fonológiai szó*, a *láb* és a *szótag* helyezkedik el).

Az *autoszegmentális fonológiát* eredetileg a tonális nyelvek leírására dolgozták ki, s innen terjedt el később a nem tonális nyelvek fonológiai ábrázolásában is. Az autoszegmentális ábrázolás *tengelyekhez* kötődik, me-

lyek közül az egyik a *szegmentális tengely*, mely a vizsgált hangalakot ábrázolja. Ehhez kapcsolódik a *CV-váz*, mely a mássalhangzó-magánhangzó tengelyt képezi, ezekre viszont a vizsgált jelenségtől függően még több tengely is ráépülhet. Ilyen többek között a *tonális tengely* is, mely *H* és *L* (high/magas, low/alacsony) jelzésekből épül föl, s így különösen alkalmas a szegmentumokra épülő hanglejtésbeli változások ábrázolására.

Említésre méltóak ilyen szempontból Varga László intonációs kutatásai, melyek során összeállította a magyar karakterdallamok lexikonát, s az autoszegmentális fonológia módszereit alkalmazva elvégezte ezeknek a karakterdallamoknak morfológiai vizsgálatát is.

Végezetül pedig a következőket kell leszögeznünk: a szupraszegmentumok tanulmányozására mindenképpen szükség van. Mégpedig azért, hogy egyrészt tudatosítsuk nyelvünk prozódiai arculatát, másrészt viszont, ennek eleget téve, a hatékonyabb kommunikáció érdekében ki tudjuk küszöbölni azokat a hibákat, amelyek ezen a téren jelentkeznek.

Jegyzetek

- 1 Prosodia : ami a dalhoz hozzáadódik
- 2 I. Varga László, A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai, Nytud.Ért., 135.,Bp., Ak.K. 1993, 15.
- 3 uo. 13.
- 4 pl. dallam (Jones), dallam+hangsúly (Daneš), dallam+hangsúly+szünet (Varga), dallam+hangsúly+szünet+tempó (Elekfi), dallam+hangsúly+szünet+tempó+hangerő+hangszínezet (Bolla) stb. (vö. Varga L., 1993.,13.)
- 5 Kassai Ilona 1998-ban megjelent Fonetika c. tankönyvében a hangsúly, a hanglejtés és a szünet értelemmegkülönböztető szerepét a királynőt megölni nem kell félnetek jó lesz ha mind beleegyezik én nem ellenzem szósorozat jól ismert példájával illusztrálja, mely a tagolástól függően egyaránt jelenthet tiltást vagy bátorítást (A királynőt megölni! Nem kell félnetek. Jó lesz. Ha mind beleegyezik, én nem ellenzem. Vagy: A királynőt megölni nem kell. Félnetek jó lesz. Ha mind beleegyezik, én nem. Ellenzem.). L. Kassai Ilona, Fonetika, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998, 206.
- 6 kiemelés:K.I.
- 7 l.: K.I. uo. 208.
- 8 l.: uo. 209.
- 9 I. Kiefer Ferenc (szerk.) Strukturális magyar nyelvtan, Fonológia, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, 31.
- 10 l. uo. 31.
- 11 melyeket a lineáris fonológiai elméletek Saussure nyomán egymástól elszigetelt, diszkrét egységekként értelmeznek
- 12 I. Kassai Ilona, Fonetika, 248.
- 13 I. Szende Tamás, A természetes fonológia és magyar alkalmazásai, Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIX., 1998, 137.
- 14 I. Kiefer, 1994, 40.
- 15 I. Kiefer uo. 34.

Irodalom

Általános Nyelvészeti Tanulmányok, XIX., Bp., 1998.

Durand, Jacques–Siptár Péter: Bevezetés a fonológiába, Bp., Osiris Kiadó, 1997.

É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan, Bp., Osiris Kiadó, 1998.

Kassai Ilona: Fonetika, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.

Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan, Fonológia, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994.

Varga László: A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai, Nytud.Ért., 135., Bp., Ak.K. 1993.

CSORBA BÉLA

TÁJSZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK TEMERINBŐL

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

BARLANGÓ ~ BALLANGÓ

Temerinben egy ágas-bogas, magas növésű, szúrós kórót értenek alatta. A növényt egyik idős temerini napszámosember a következőképpen írta le: „A barlangó? Az a barlangó termett a kukorica szélén, az ugar szélén. Valamikó azt szédtek össze a népek, oszt avval fűtöttek. Némejik udvar úgy tele vót vele! Mer csutka nemigén vot mindénkinek. Hat én is vót, hogy barlangóval fűtöttem. Ojan tudott lenni, mind ez a konyha, területbe. Ojan nagy! A szél kicsavarta, oszt vitte, mink még, gyerekek, rákötöttünk egy madzagot, oszt húztuk. Boronátunk vele.” (Badó János, 78 é., 1997) A *barlangó ballangó* minden bizonnyal azonos azzal az „ördögszekérszerű szúrós gyomnövény”-nyel, amit a **Magyar értelemmező kézisztár** *ballagófü* címszó alatt definiál, megadva latin nevét is: *Salsola keli ssp. ruthenica*.

A szó tövét minden valószínűség szerint a *barlangban* kell keresnünk – a ballagófü mozgásra, járásra utaló *ballag* töve nyilvánvalóan népi etimológia eredménye – , amely előbbi viszont közismerten szláv eredetű, s Beke Ödön mutat rá, hogy *erdő* jelentésben több szláv nyelvben is kimutatható. Ebben a jelentéskörben figyelemre méltó a *barlang ~ ballang* megléte a magyar tájnyelvben is, sőt lejegyzésre került a *ballangerdő* kifejezés is. (Szaporca, Mohács, Katádfa, Szilágy, Sumony, Boda.)

A *ballang* az Ormányságban viszont a Beke által idézett Kiss Géza szerint „erdőben, de egyebütt is, olyan lapályos hely, melyet fölver a farkasfog, bojtortján, tüske, csalán stb.”

A szó történeti-etimológiai elemzését Beke Ödön és Kniezsa István is elvégezte.

Helyi sajátosság a „*Ně daj barlangó!*” vegyesnyelvű szólás. Megközelítő jelentése: isten ments; olyat még nem láttá; ne adj isten.

BOLONDASSZONBOGYÓJA

„Tele vót a szója bolondasszonbogyójával. Akkó azt csinátam, hogy beletettem a vízbe, oszt a zösszeaszalodott magok föntmaradtak, a szója még alú. A szóját még bétettem a lernibe, oszt megszáritottam.” (Mészáros Imre, 66 é., 1998.)

Az ebszóló (mérgező gyomnövény) helyi elnevezése.

CÉZÁR

„Ők ijen cézárok, akik megszervezik a kukorica átvételit, oszt akkor telefonálnak, aki még akarja venni, oszt gyűnnek kamijonokkal.” (Juhász Gáspár földműves, Temerin, 1998.)

A gabona- és az állatkereskedelemben közvetítő ügynök, alkus, aki azonban maga nem foglalkozik felvásárlással. Más magyar nyelvjárásokban *cenzár*, *cenzál*, *szenzál*. A mai szerbhovátban a 'posrednik', 'mešetar' szinonímájaként az olasz eredetű *sènzāl* (èsensale) és a török/arab *sàmsār* (èsàmsāru) egyaránt honos. A *cézár* minden bizonnyal olasz eredetű, vagyis a *szenzál* helyi alakváltozata.

CSÖREG

„No, ez is mos gyütt Csőregrű” – mondják Temerinben a tájékozatlan vagy az éppenséggel buta emberre. A *Csőreg* jelentése ugyan mára már elhomályosult, de mai hetven-nyolcvan évesek közül még sokan tudni vélik, hogy a szomszédos Szőreg (Bácsszőreg, szerbül: Sirig) település értendő alatta. Okát nem tudják, általában tréfás névcsőfólonak vélik.

Valójában a név eredete a XIV. századig visszavezethető. A Thallóczy Lajos által kiadott diplomáciatörténeti oklevéltárból ismerjük a településre vonatkozó legrégebbi okiratot, amit a kiadvány sajnos, csak fordításban ismert:

„*Villeneuve, 1372. szept. 11.*

XI. Gergely pápa Szigeti István kalocsai érseknek meghagyja, hogy Garai Miklósnak, ki a kalocsai egyházmegyében a szerb eretnekek lakta vidékhez közel fekvő Csereg nevű keresztény községben az általa a minoriták részére alapított, Szt. Péter apostolról címzett egyház mellett meléképületekkel fölszerelt rendházat óhajt építeni, erre adja meg az engedélyt.”

Csánki Dezső történetföldrajzi munkája, valamint Mályusz Elemér és Borsa Iván **Zsigmondkori oklevéltára** alapján a falu XV. századi névváltozatai a következők:

1412 – *Sygerzenhpeter*, 1414 – *Sygerzenhpeter* és *Syger* piscina (halastó, 1418 – *Zenthpeter*, 1422 – *Chyregzenthpeter*, *Scyregzhentpeter*, 1425 – *Zyreg(h)*, 1432 – *Zyreg*, *Chereghzentpether*, 1439 – *Zenthpeter* et piscina

na *Sygyrtho*. (Csanki 1894, Thallócy – Áldásy 1907, Mályusz – Borsa 1994).

A középkori helyesírási gyakorlat következetlenségei ellenére is biztosan állítható, hogy a későbbi Csőreg alakváltozat előképei fedezhetők fel mind az 1372-es, eredeti írásmódja által fel nem tüntetett *Cseregben*, mind pedig az 1422-es *Chyreg-/Scyreg-* és az 1432-es *Chereg-*formában. Egyébként az sem kizárt, hogy a többi névváltozat *s* illetve *sc* szóeleji mássalhangzójának eredeti olvasata is *cs* volt.

A Csereg/Csőreg névváltozatban minden bizonnyal a *csőrög* igéből képzett csermely jelentésű *csörge* szavunkra ismerhetünk. (Kiss 1980).

Megjegyzendő, hogy Thallócy tévesen azonosítja a települést, a hasonló nevű és hasonló írott alakváltozatú későbbi Csuroggal (Chorug, Chowrugh, Chereg, Chewrewg, Cherwgh). Ennek ugyanis ellentmond, hogy a Szent Péterről elnevezett templom nem ott, hanem a Syger piscina közelében, tehát a mai Szőreg közelében állt.

DUMA ÁGUSZT ~ DUMÁGUSZT

„Bocsánatot kérek, hogy azt mondtam, hogy ojan, mind a Duma Águszt. De mit csinájjak, ha éccēr éppen ojan!” (Varga Ilona, 68 é., 1996.)

Idősebb temeriniek így nevezik a cirkuszi bohóc egy típusát, a közép-európai cirkuszok hajdan közkedvelt szereplőjét, az állandóan fecsegő, nyüzsgő, ügyetlen Dummer Augustot. A 'hülye, buta, ostoba' jelentésű *Dummer*ből lett népi etimológiai fogantatásra szószátyárkodásra, szövegezésre utaló 'dima', azaz *Duma*.

GĚLVÁS

Melléknév. A gyengélkedő, betegeskedő ember vagy állat attribútuma. Visszavezethető a *gelva~golyva* betegségnévre, amelynek eredeti jelentése már nem él.

GIRCSA

A hátgerinc jelentésű *girinc* mellett idősebbek beszédében még él a teljesen azonos értelmű *gircsa* is. (Hasonló jelentésű az *orja* is, ezt azonban kizárólag a bontott sertés gerincére és az abból szétvagdalt, lefagyasztott vagy besózott darabokra értik.)

Kniezsa említi a *gercsát*, de 'golyva' jelentésben, hajdúnánási és ormánysági adatokra támaszkodva, a temeriní gircsának ehhez azonban aligha lehet köze. Cigány nyelvjárások magyar jövevényszavai között *gircinca~gerinče* 'gerinc' változatokat is találtak, azonban ezek sem hozhatók közvetlen összefüggésbe a temerini szóval.

HAMBÁR

Kniezsa szerint a perzsa-török eredetű szó a szerbhorvátból került át a magyarba. Temerinben az általánosan ismert gabonátároló jelentésű szót a kukoricagőré megnevezésére is használják, miközben az eredeti jelentés fokozatosan elhalványul. A **Magyar Nyelvatlasz** tanúsága szerint a Kárpát-medence kutatópontjai közül csupán a bánáti Debelyacsán és Temerinben rögzítették a jelentésátvitelt, de feltételezhető, hogy a Vajdaság más településein is bekövetkezett.

KAZALALÁCSIRKE

Így hívják a nyári költésű csibéket. Magyarázatát abban leljük, hogy egykor, a hagyományos gabonacséplés korában, a nyári csirkék a gabonaasztag, a búzakazal alatt, az alól szemezgetve nőttek fel.

KÉTASSZONKÖZE

A nagyboldogasszony (augusztus 15.) és kisasszony (szeptember 8.) közötti időszak neve.

Nr. 'Kétasszonközt' nem volt szabad mosni, ugyanakkor határozottan jónak tartották ebben az időszakban elültetni a nyári kótlóstyúkokat.

Párhuzamát megtaláljuk a **Kupuszinai Tájszótárban**: kétasszonnap kézét.

KIBLI

Az oromfalnak a német *Giebel*re visszavezethető általánosan használt helyi elnevezése. (Téglakibli, deszkakibli, nedkibli, kibliluk, kiblimeszelés.)

KOTLAHÁZ

Vályogból, téglából vagy bádogból, bádoghordóból készített, tetővel fedett, vagy – amennyiben bádogból készült – füllel és lábakkal ellátott, hordozható tűzhely a kotla (az üst) belehelyezésére alkalmas kör alakú nyílással.

A *kotla* Kniezsa szerint egy szláv, talán szlovén szó átvétele, a Dunántúli déli megyéiben és az Alföldön is feljegyezték. Gregor Ferenc szerint nem kizárt egy szlovák *kotolä* → *kotál* (szlovák népnyelvi alak) felőli származtatás sem.

KÚDÚSKINYÉR

A papsajtmályvát illetve termését – ez utóbbi kedvelt nyári gyermekcsemegének számított egykor – nevezik így.

KÚDÚSTETYŰ

„Tele lett a nadragom szára kúdústetyüve.” (Mészáros Imre, 66 é., 1998.)

A közönséges galaj helyi elnevezése.

Az **Új Magyar Tájszótár** adatai alapján megállapítható, hogy többnyire szűrös, ragadós bogáncs- és bojtortjánfélesek neveként ismert.

KÚDÚSTÖPÖRTYŰ

Az eperfa termésének tréfás elnevezése, a szerémségi magyarok ugyanezt értik a *betyartöporityű* alatt.

ÖRDÖGÜTŐ FÁBIÁN

A rakoncátlan, csintalan gyermekre mondják. Lehetséges magyarázatát egy Dugonics által lejegyzett anekdotában lelhetjük fel. Eszerint „Ördög üző Fábián” egy tanult és okos plébános volt. Egy alkalommal beállított hozzá egy „ördögös”, és jelbeszéddel tudtára adta, hogy belebújt az ördög. A pap a kemence mellé ültette, berúgatta, majd megkérdezte tőle, hány éve lakozik benne az ördög. „A’ szegény ördögös megfélekedzván magárúl, hirtelen azt felelé: hogy már három egész esztendeje lenne, mióta egy szót se szólhatna. Nem kellett a’ Plébánosnak több, elő vette a’ Tatár korbácsot, és azt meg szenteltnek lenni mondván, úgy el verte ötet: hogy több reá nem is férhetett. Meg vallotta az ördögös: hogy soha még ily ördög üzőt nem látott.”

MARÉLLA

Dél-Bácskában a magyarok egy a közönségesebbnél édesebb, nagyszemű meggyet neveznek *maréllának*, amelyből finom aromájú különleges illatú pálinkát főznek, a *maréllapálinkát*. A fa, amelynek mindezt köszönhetik, mind törzsét, mind ágainak szerkezetét, mind leveleit tekintve valójában közelebb áll a cseresznyéhez, mint a rendszerint jóval vékonyabb törzsű, alacsonyabb növésű meggy bármelyik fajtájához. A temerini magyarság valószínűleg ezért tekinti a maréllát önálló növényfajnak, és nem sorolja a meggy kategóriájába, pedig annak több fajtáját is megkülönbözteti: vadmeggy, cigánymeggy, hóljagmeggy, spanyolmeggy.

A *maréllát* sem a Szinnyi-féle **Magyar Tájszótár**, sem az **Új Magyar Tájszótár** nem ismeri. Előbbiben viszont szerepel a hasonló hangalakú, ámde *sárgabarack* értelmű *marigla* a Vas megyei Felsőörből (1893/96), utóbbiban pedig a *kajszibarack* jelentésű *marilla* Őrszigetről (1936/37). Ez utóbbi etimológiájával Kiss Lajos foglalkozott kimerítően. Véleménye szerint a felsőöri és az őrszigeti nyelvjárásban a szó a bajor-osztrákból került át (1. ausztriai német *Marrille* ’sárgabarack’), a német kifejezés viszont északi olasz eredetű (1. *armellino* ’sárgabarackfa’), amely, mondja Kiss Lajos, „szóelejji hangátvetésen ment át, és helyenként keveredett a középkori latin *amarellum* (tkp. ’az, ami fanyar’) főnevesült melléknévből származó

Ammer, *Amarelle* 'meggy' (...) növénynévvvel". Kiss Lajos a továbbiakban szerb-horvát, szlovén, cseh, szlovák, lengyel, orosz, ukrán és felsőszorb példákat sorol fel, amelyekből kitűnik, hogy a *marila~maréla~marélia~marhul'a~morela* stb. változatok a baracknak vagy egyfajta szilvának az elnevezései. Vagyis nem a meggynek.

Pedig a szerb-horvát a *marélának* a sárgabarackon kívül van meggy jelentése is, Klaić 1918: „vrsta krupne višnje, isto i *marélica*”, sőt már az újvidéki **Szerbhorvát-Magyar Szótárban** (1986) is ezt találjuk: „*maréla* '1. kajszibarack 2. amarella meggy'”. (Itt jegyzem meg, hogy az *amarella* nemcsak a németben *Amarelle* található meg, de él a mai olasz nyelvben is, amelyről bárki meggyőződhet – és ezért még Itáliába sem kell utaznia –, elég, ha Magyarországon AMARELLA FABRI márkájú bolognai meggybefőttet vásárol magának.)

Noha a *maréla*, mint látjuk, megvan a szerbhorvátban, mégsem valószínű, hogy a dél-bácskai magyar tájnyelvben onnan került volna át, hiszen hangtanilag aligha lett volna indokolt egy már megrövidült *-l-*t rejtélyes okokból ismét megnyújtani. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a magyar *marélla* a mintegy kétszáz esztendeig a magyarokkal együtt élő németek *Amarelle*jének a regionális változata.

SÓGOR

A jugoszláviai Bánátban általánosan ismert kifejezés, amely alatt az a személy értendő, aki vásári vagy piaci mozgóárusként a maga előtt hordott, válláról szíjon lógó fatálcáról süteményeket, krémeket, édességeket árul. A sógor tkp. mozgóárusként tevékenykedő cukrász vagy annak alkalmazotja. A név eredete tisztázatlan, a vásárok néprajzával foglalkozó szakirodalom nem ismeri. Temerinben e foglalkozásnév Ibrahim Ibrahimović török (vagy muzulmán?) cukrász ragadványneveként maradt fenn, aminek a magyarázata az, hogy ő maga is tevékenykedett mozgóárusként.

ÚGY ÉL, MINT TOLDI LOVA A SZEMETËN

A Temerinben gyűjtött szóláshasonlat *időben* legközelebbi változatát Bálint Sándor ismerteti **A szögedi nemzetben**: „A szegedi Toldi-hagyományból századunkban már csak ez a hajdani mondai háttérből érthető szó-lás él: *töngődik, mint Tódi Miklós lova a szemétdombon*, vagyis nehezen, keserves gondok között él.” Ehhez képest a múlt századi gyűjtemények és szótárak nem mondanak lényegesen többet, talán Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost kivéve, akik megérzik Toldi lovában a mítikus mozzanatot, együtt említik a táltossal: „A magyar népmondákban leghíresebb a *táltos ló*, csudálatos sebessége miatt. Nevezetes a Toldi Miklós lova is, melyről közmondás: *Úgy él v. töngődik, mint Toldi Miklós lova, más szemetén*.” A millenni-

um évében megjelent nevezetes munkájában Margalits Ede összesen öt változatát közli a proverbiumnak:

„Élődik, *mint Toldi Miklós csikója*. (Nyomorog, eszik hol mit kap.)” (Ballagi Mór, 1850)

„*Más szemetén él, mint Toldi Miklós lova*.” (Ballagi, 1850)

„Tengődik, *mint Toldi Miklós lova az árokban*.” (Ballagi, 1850)

„Élődik, *mint Toldi Miklós lova a szeméten*.” (Erdélyi János, 1851)

„*Ugy él, mint Toldi Miklós lova*.” (Nyelvőr, 19, évf., vagyis 1890)

Mint annyi mindenben, ennek a szólásnak első írott forrását kutatva is a szegedi polihisztorhoz, Dugonics Andrásához vezetnek bennünket a szálak. **Toldi Miklós** címmel ugyanis Dugonics egy „három szakaszos” „szomorú történetet” írt, amely 1794-ben jelent meg először **Jeles történetek** című kötetében Pesten. A munka valójában nem eredeti: C. Christmann mannheimi német szerző két évvel korábban kiadott darabját, a **Der Statthalter von Corfut** adaptálta magyar (egészen pontosan szegedi) környezetbe. Dugonics, noha feltételezhetően jól ismerhette a Toldi-hagyományt, abból semmit sem használt fel a Toldi lovára vonatkozó mondaton kívül:

Toldi: – Mi hírt hozol, fiam?

Tizedes: – Soknál is többet, nagyságos uram. Elsőben nagyságodnak Pírók lova az istállóból kiszabadulván, a szemétdombon tengődik. Nincs erő, mely őtet haza vezethetné.

Toldi: – Ez fiam tűrhető. Hát még?”

E részlethez írt jegyzetében Dugonics fontosnak tartja magállapítani: „Máig is példabeszédben van a magyaroknál, midőn valakinek nyomorúlt sorsáról szólnak: *hogy oly kénossan tengődik, mint Toldi Miklós lova a szeméten*.” A Dugonics-kötet második kiadásának előszavában Heinrich Gusztáv ugyan megkérdőjelezte „e példaszó” hitelességét, azonban aligha hihető, hogy az Dugonics egyéni leleménye lett volna. Ennek nemcsak Lisznyai *Palóc dalai* mondanak ellent (Toldi lova nála zabszalmán és kórón telet) de Ipolyi Arnold **Magyar Mythológiája** is:

„Róla szól még egy pár k(öz)m(ondás) is: *úgy lép, mint Toldi Miklós lova*, és *tengődik, mint Toldi Miklós lova a szeméten*, mi tökéletesen azonos vonás népmondáink hősei tátos lovaiéval, azok szinte mint maga a homályban lappangó hős, nyomorék, koszos csikók, legrútabb valamennyi közt, a ganéjon, vagy éppen az alatt tengődik, míg megjő az illető hős, kire vár, s véle dicsősége, koszos szőre arannyá változik, tüzet lehel, arany abrakot eszik stb.”

A Toldi lovával kapcsolatos szólás „mitológiai” háttere tehát eléggé nyilvánvalónak számított a múlt századi szerzők számára is, a benne rejlő lehetőségeket azonban furcsa módon Arany János sem aknáztá ki, noha a **Toldi szerelmének** VIII. énekében felhasználja a motívumot:

„Lett is röhögés, nagy, a Toldi gebéjén,
 Mulattak a *fráter* furcsa szerencséjén,
 »Majd érte jön, aki hagyta bitangjába,
 Addig hordjon nekünk vizet a konyhába.«
 Hordta is a jámbor, noha nem dús réten,
 Csak az udvar lábján tengődve, *szeméten*. ”

És végül, annak bizonyítására, hogy a Toldi (táltos)lovával kapcsolatos képzet máig mennyire eleven él a szájhagyományban, álljon itt egy rövid részlet egy Toldi Miklósról szóló, napjainkban gyűjtött temerini mondából:

„Mikó ěmentek Magyarországra, keresték a Toldit. No, akkó meséte ě a Bence, hogy mi történt. Mire a csehek megtudták, hogy a lányt nem a magyarok lopták el, körülfogták a várat katonasággá. A Toldit még a cse rablóvezér szeretője ětette. De má lőrohadt rula minden ruha. A lova még ělt a szemetěn. Azúta mondják, hogy úgy ěl, mint Toldi Miklós lova.” (Badó János, 78 é., Temerin, 1997.)

Irodalom

- Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Szeged, 1980.
 Benkő Loránd (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz., Budapest, 1964.
 Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában Budapest, 1894.
 Czuczor Gergely – Fogarasi János: A Magyar Nyelv Szótára Pest, 1865.
 Dugonics András: Magyar példa beszédek és jeles mondások. Szeged, 1820.
 Dugonics András: Jeles történetek. Budapest, 1894.
 Ipolyi Arnold: Magyar Mythológia. Pest, 1854.
 Kálmán Béla (szerk.): Magyar nyelvjárások V. Budapest, 1959.
 Kálmán Béla (szerk.): Magyar nyelvjárások VIII. Budapest, 1962.
 Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. Nyelvtudományi Értekezések 71. sz., Budapest, 1970.
 Kiss Lajos: Szláv tükörszavak és tükörjelentések a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 92. sz., Budapest, 1976.
 Kiss Lajos: Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára. Budapest, 1980.
 Klaić Bratoljub: Rječnik stranih riječi. Zagreb, 1981.
 Kniezsa István: A magyar helyěsírás története. Budapest, 1959.
 Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1974.
 Kovács Kálmán: Szerbhorvát–Magyar Szótár. Újvidék, 1968.
 Mályusz Elemér–Borsa Iván: Zsigmondkori oklevéltár IV. Budapest, 1994.
 Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest, 1896.
 Silling István: Kupuszinai Tájszótár. Újvidék, 1992.
 Szinnyi József: Magyar Tájszótár. Budapest, 1893–1896.
 Thallócy Lajos–Áldási Antal: Magyarország mellěktartományainak oklevéltára. Budapest, 1907.

GÖNCZ LAJOS

HOL BESZÉLNEK LEGSZEBBEN MAGYARUL A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR BESZÉLŐKÖZÖSSÉGEK ANYANYELVI SZTEREOTÍPIÁI

1. Bevezetés

A nyelvi attitűdök valamely nyelvvél, illetve nyelvjárással szemben kialakult értékelő jellegű véleményre utalnak. Vizsgálatuk, különösen kisebbségi helyzetben, fontos ismereteket szolgáltathat egy beszélőközösség azonosságtudatáról (Gereben 1996, 1998 Borbély 1995). A nyelvi attitűdöket a csoportviselkedés és az attitűdvizsgálatok kapcsán tanulmányozzák, elsősorban a szociálpszichológiában. Csoporton kisebb vagy nagyobb számú olyan egyén értendő, akiket valamilyen közös sajátosság köt össze, míg az attitűdök tapasztalaton keresztül szerveződő tartós viszonyulási módok, hogy egyes jelenségekre, személyekre vagy tárgyakra akár pozitívan, akár negatívan reagáljunk. Az utóbbiak egyik formája az előítéletek (nem kellőképpen indokolt, tartós, érzelmektől kísért attitűdök). Ezekhez sorolhatók a sztereotípiák is, egyes embercsoportokról, azok valamely tulajdonságáról alkotott, leegyszerűsített, néha alaptalan állítások. Az attitűdök hármass felépítésűek: értelmi, érzelmi és cselekvéses összetevőjük van. A sztereotípiák leginkább az attitűd kognitív komponensével rokoníthatók, mivel bennük tükröződik egy egyén tudása, észlelése, meggyőződése egy csoport vagy jelenség sajátosságairól. A nyelvi sztereotípiák az embereknek egy olyan leegyszerűsített elképzelésére és meggyőződésére épülnek, hogy a nyelvek vagy nyelvváltozatok rendelkeznek bizonyos belső tulajdonságokkal (pl. "szépség", "dallamosság", "erő", "árnyaltság"), amelyek alapján értékelhetők, hierarchizálhatók, rangsorba állíthatók.

2. A kutatás tárgya

Kutatásunkban¹ csoporton a Kárpát-medence különböző országaiban élő magyar beszélőközösségeket értjük, a kutatás tárgyát pedig e munkában a

csoportok nyelvi attitűdjeinek egyik vonatkozása, a különböző régiókban beszélt magyar (anya)nyelvi nyelvváltozatokkal kapcsolatos nyelvi sztereotípiák képezik.

3. Módszer

3.1. Minta

Az adatközlők száma összesen 846, ebből a Felvidéken 108, Kárpátalján 144, Erdélyben 216, a Muravidéken 67, Ausztriában 60, Magyarországon 107 és a Vajdaságban 144 személy vett részt a kutatásban. Minden országban a mintákat négy szempont (településtípus, nem, végzettség, és életkor) szerint összeállított kvótaminta képezte, leszámítva Magyarországot, ahol a településtípust (szórvány- illetve tömbtelepülés, falu illetve város) nem variáltuk. Így a minták alanyainak fele városlákó, fele falun él, fele szórványban, fele pedig tömbhelyzetben, valamivel több mint a fele alsó- és középfokú-, a többi pedig főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezik. A férfiak és a nők aránya mindenhol megközelíti az 50%-ot, de e szempont szerint a vajdaságiak kivételt képeznek.²

3.2. Kérdőív és eljárás

A terepkutatásban egy 75 kérdést tartalmazó, három részből álló kérdőívet alkalmaztunk.³ Az egyik feladatnál az adatközlőknek a kilenc felkínált helyszín közül meg kellett jelölniük egyet, ahol szerintük a legszebben beszélnek magyarul.

Az eredmények statisztikai feldolgozása a MiniStat programcsomag (Vargha 1997) alkalmazásával történt. A független, illetve összefüggő mintákra alkalmazott 2 (khi négyzet) teszttel meghatározható, hogy eltérnek-e statisztikailag jelentősen egymástól az egyes régiók disztribúciói, vagy mutatkozik-e jelentős eltérés egy régióon belül az egyes kategóriákban kapott gyakorisági eloszlások között.

3. Eredmények és diszkúzió

Az eredményeket az 1. táblázat tartalmazza, a könnyebb áttekinthetőség miatt egy tizedesre kerekítve. Minden négyzetben a felső szám azt mutatja, hogy a megfelelő minta adatközlőinek hány százaléka választotta a jelzett helyszínt, az alsó pedig az adatközlők számát jelzi. Az egyes régiók eredményei mellett megadtuk az összes vizsgált kisebbségi régió összevont eredményeit és az egész Kárpát-medencére vonatkozó eredményeket is.

A 2. táblázatban láthatók a 2-teszt eredmények páronkénti összevetésben, vagyis ezekből leolvasható, hogy mely régiók között mutattunk ki statisztikailag jelentős különbségeket.

1. táblázat

A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek anyanyelvi sztereotípiái
(Kérdés: Hol beszélnek a legszebben magyarul?)

Helyszín	Régiók ¹								kisebbs.	K-m
	V	M	F	K	E	Mu	A	F+K+E+Mu+A		
1.Budapest	31,9 37	19,6 20	42,4 39	24,3 33	13,8 28	56,9 29	24,1 13	26,5 142	27,5 179	26,4 199
2.Magyaró.-vidéki városok	26,7 31	33,3 34	29,3 27	13,2 18	8,4 17	19,6 10	18,5 10	15,3 82	17,3 113	19,5 147
3.Magyaró.-falv	3,4 4	28,4 29	4,4 4	1,5 2	1,5 3	2 1	16,7 9	3,5 19	3,5 23	6,9 52
4.Kárpátalja	0 0	0 0	0 0	55,9 76	0 0	0 0	0 0	14,2 76	11,7 76	10,1 76
5.Erdély	10,3 12	18,6 19	17,4 16	5,1 7	75,9 154	13,7 7	38,9 21	38,3 205	33,3 217	31,3 236
6.Felvidék	1,7 2	0 0	6,5 6	0 0	0,5 1	0 0	0 0	1,3 7	1,4 9	1,2 9
7.Vajdaság	25,9 30	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	1,9 1	0,2 1	4,8 31	4,1 31
8.Burgenland	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0
9.Muravidék	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	7,8 4	0 0	0,8 4	0,6 4	0,5 4

V= Vajdaság M=Magyarország F=Felvidék K=Kárpátalja E=Erdély Mu=Muravidék
A=Ausztria kisebbs.=V+F+K+E+Mu+A K-m=Kárpát-medence

Megjegyzés: A hiányzó válaszok számát nem vettük figyelembe, így a teljes minta ezek összességével csökkent.

1.táblázat

Régiók közötti különbségek: függetlenség-vizsgálat és páronkénti összehasonlítás

	X ²	df
Függetlenség-vizsgálat	948,52**	42
Vajdaság – Magyarország	57,06**	8
Vajdaság – Felvidék	30,54**	8
Vajdaság – Kárpátalja	112,78**	8
Vajdaság – Erdély	144,28**	8

Vajdaság – Muravidék	30,10**	8
Vajdaság – Ausztria	38,26**	8
Magyarország – Felvidék	31,69**	8
Magyarország – Kárpátalja	110,57**	8
Magyarország – Erdély	113,47**	8
Magyarország – Muravidék	37,59**	8
Magyarország – Ausztria	12,63	8
Felvidék – Kárpátalja	83,09**	8
Felvidék – Erdély	90,92**	8
Felvidék – Muravidék	14,00+	8
Felvidék – Ausztria	22,01**	8
Kárpátalja – Erdély	206,69**	8
Kárpátalja – Muravidék	55,76**	8
Kárpátalja – Ausztria	78,71**	8
Erdély – Muravidék	79,59**	8
Erdély – Ausztria	40,67**	8
Muravidék – Ausztria	24,43**	8

**=az eredmény P0,01-es szinten szignifikáns, vagyis mindössze 1%-a a valószínűsége, hogy tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a csoportok jelentősen különböznek.

+ = P0,10

df=szabadságfok , az az érték, amelynek segítségével a statisztikai táblázatokból leolvasható, hogy a kapott eredmény szignifikáns-e.

E munkában részletesebben a vajdasági adatközlők eredményeit elemezzük és hasonlítjuk össze a magyarországi és más régiókbeli, valamint az összevont eredményekkel (ezért ezeket félkövérrel külön kiemeltük), de ugyanilyen elemzés bármely vizsgált beszélőközösségre elvégezhető.

A válaszok egyenletes eloszlását tesztelő eljárás (feltételezés: ha nem létezne nyelvi sztereotípiák, minden felkínált kategóriában egyforma számú választást kellene kapni) arra utal, hogy a felkínált lehetőségek közül vajdasági adatközlőink statisztikailag jelentősen gyakrabban jelölték Budapestet, a magyarországi vidéki városokat és Vajdaságot (e három lehetőség között a válaszok 37, 31 és 30-as gyakorisági eloszlással nem különböznek egymástól: $\chi^2=0,38$ df=1, n.sz. a két szélső eredmény között), vagyis szerintük e három helyen szívesebben beszélnek magyarul a többi helyszínhez viszonyítva. Erdélyt 12-en jelölték, míg a Magyarországon falun és a Felvidéken kategóriák elhanyagolhatóan alacsony gyakorisággal jelentkeznek (4, illetve 2). Kárpátalját, Burgenlandot és a Muravidéket senki nem választotta. Érdekes megfigyelni, hogy mostani adatközlőinknél sem jelentkezik az általuk beszélt kontaktusváltozat leértékelése. Ugyanis már egy nyolcvanas

évek közepén végzett felmérés (Göncz 1985) eredményei is azt mutatták, hogy a magyar nyelv képviselőit (és egyben az akkor vizsgált szerb nyelvi csoport képviselőit is) a vajdasági magyarok pozitívan értékelik, ellentétben egyes kisebbségi csoportokkal, akik anyanyelvüket a többségi nyelvhez viszonyítva leértékelik (Lambert et al, 1960).⁴ Úgy tűnik, hogy a kisebbségi csoportoknál gyakran jelentkező önleértékelési tendencia az anyanyelv változatain belül sem érvényesül a vizsgált vajdasági magyar beszélőközösségnél.

A vajdasági magyarságnak a magyar nyelvváltozatokkal kapcsolatos nyelvi sztereotípiái jelentősen különböznek a magyarországi csoport eredményeitől ($2=57,06df=8$, $P0,01$). A magyarországi mintánál (megközelítőleg azonos gyakorisággal egy-egy kategórián belül) a válaszok három csoportja különül el: a legszebb magyart, vélük magyarországi adatközlőink, a magyarországi vidéki városokban és falvakban beszélik (a gyakoriság 34 és 29), ezektől jelentősen elkülönül Budapest és Erdély (20 és 19), míg a többi régió közül egyet sem jelöltek.

A vajdaságiak eredményeit összevetettük a többi Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőközösség összevont eredményeivel is. $A=181,99df=32$, $P 0,00$ arra utal, hogy a különbségek erősen szignifikánsak. A felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, muravidéki és ausztriai magyarok együttes válaszai alapján a legszebb magyart Erdélyben beszélik (a válaszadók 38,25%-a szerint, különösen az erdélyiek és az ausztriaiak véleménye alapján), majd jelentősen kevesebben választották Budapestet (26,49% ez leginkább a muravidéki és a felvidéki magyarok véleménye), még kevesebben a magyarországi vidéki városokat (15,30% leggyakrabban a felvidékiek), de Kárpátalja (kizárólag az ottani magyarok szavazatai alapján) szintén hasonló helyezést ért el (14,18%-ot). A többi régiót szignifikánsan kevesebben választották. Az ausztriaiak, a felvidékiek és a muravidékiek saját kontaktusváltozatukat a többi magyar nyelvi változathoz képest leértékelik, míg a kárpátaljaiak és különösen az erdélyiek felértékelik. A vajdaságiak becslései e két csoport között helyezkednek el.

A 2. táblázatból látszik, hogy a vajdasági magyarok válaszai minden más régióbeli csoport eredményétől jelentősen eltérnek. Ez azonban nemcsak a vajdasági minta becsléseire jellemző. Ugyanis már a teljes mintára elvégzett függetlenség-vizsgálat eredménye (1. a 2. táblázat első sorát: $2=948df=42$, $P0,00$) is arra utal, hogy az egyes csoportok között igen jelentős eltérések vannak. A páronkénti összehasonlítás (amelynek segítségével kimutatható, hogy mely csoportok eredményei között vannak a jelentős különbségek) egyértelműen megerősíti, hogy az egyes régiók anyanyelvi sztereotípiái nagyon különböznek. Csupán az ausztriai és a magyarországi minta közötti eltérések tulajdoníthatók a mintavételi ingadozásnak, vagyis

e két csoport között nincs szignifikáns eltérés ($=12,63$ df=8, n.sz.), valamint a felvidékiek és a muravidékiek eredményei is alig különböznek ($=14,00$ df=8, P 0,10).

Az összes vizsgált magyar beszélőközösség eredményeit figyelembe véve a következő rangsor alakult ki arra vonatkozóan, hogy hol beszélnek a legszebben magyarul: 1. Erdély (31,3%), 2. Budapest (26,4%), 3. magyarországi vidéki városok (19,5%), 4. Kárpátalja (10,08%), 5. magyarországi falvak (6,9%), 6. Vajdaság (4,1%), 7. Felvidék (1,2%), 8. Muravidék (0,5%) és 9. Burgenland (0%). Természetesen a vizsgált csoportok nagysága, illetve az, hogy hány %-át adják az összmintának, erősen befolyásolja a kapott rangsort. Ez az eredmény alátámasztani látszik azt, amit Kontra 1997:114 nyelvi mítoszaink egyikének nevez és amely szerint az "igazi, szép, romlatlan, ősi és tiszta magyar nyelvet Erdélyben beszélnek". Ez a sztereotípiát a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek körében, régiók szerint ugyan nem egyforma erősséggel, de továbbra is él.

4. Következtetések

1. A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek anyanyelvi sztereotípiái (egyetlen kivétellel) statisztikailag szignifikánsan különböznek egymástól.

2. Az összesített eredmények szerint legszebben Erdélyben, Budapesten és a magyarországi vidéki városokban beszélnek magyarul.

3. Az ausztriaiak, a felvidékiek és a muravidékiek saját kontaktusváltózatukat a többi magyar nyelvi változathoz képest leértékelik, míg az erdélyiek és a kárpátaljaiak felértékelik. A vajdaságiak becslései e két csoport között helyezkednek el.

Jegyzetek

1 Jelen kutatás egy nagyobb vállalkozás részeredményeit tartalmazza. 1995 és 1997 között egy munkaközösség, amelynek tevékenységét Kontra Miklós, a MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa koordinálta, feltérképezte a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek anyanyelvi nyelvváltozatainak állapotát, szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai megközelítésben. A munkacsoportban szerződéses munkatársként Kontra Miklóson kívül Csernicskó István (Ukrajna), Lanstyák István (Szlovákia), Péntek István és Szilágyi N. Sándor (Románia), Szépfalusi István (Ausztria), Vörös Ottó (Magyarország) és e munka szerzője (Jugoszlávia) dolgozott. E vállalkozás része volt egy 1996-ban lefolytatott terepkutatás is, ennek részeredményeit tesszük közzé ebben a dolgozatban. A vajdasági adatfelvétel körülményeit és az adatközlők sajátosságait l. részletesen Göncz 1998a, megjelenés alatt.

2 Az azonos mintaválasztási szempontok miatt az egyes csoportok viszonylag jól összehasonlíthatók. Statisztikailag nem különböznek szignifikánsan végzettségben és foglalkozásban, de a vajdasági csoportban több a nő és kevesebb a férfi mint a felvidékiek, kárpátaljaiak és az erdélyiek mintájában, és úgyszintén a vajdasági csoport fiatalabb az összes töb-

bi régió adatközlőinél. Mivel azonban az adatközlők neme sem a teljes mintán belül, sem Vajdaságban nincs korrelációban a sztereotípiákat tükröző válaszokkal (ezt igazolja a teljes mintán belüli nembeli különbségeket tesztelő $2=13,31$ df=8, illetve a vajdasági nők és férfiak közötti eltérésekre kiszámított $2=8,88$ df=5, amelyek nem szignifikánsak), nem valószínű, hogy a válaszadók neme befolyásolja a kapott eredményeket. Az életkori különbségeket illetően a vajdasági minta átlaga megközelíti a 40 évet, a többi csoport átlaga pedig közelebb áll a 45–50-ik életévhez, ami statisztikailag ugyan jelentős eltérés, de a valószínűségben nem valószínű, hogy nagyobb jelentőséggel bírna. Ezt bizonyítja az is, hogy sem az egész mintát, sem a vajdasági válaszokat illetően az életkori variációk nincsenek összefüggésben az adott válaszokkal ($2=23,33$ df=16, n.sz., illetve $17,22$ df=68, n.sz.). A sztereotípiákra vonatkozó válaszokkal a teljes minta szintjén a végzettség és a foglalkozás mutat jelentős összefüggést, ezekben a releváns változókban azonban az egyes minták egyenértékűek. Mindez arra utal, hogy a csoportok összehasonlítása lehetséges. (Más bizonyítékok is alátámasztják az összehasonlítások indokoltságát, ezekről részletesebben l. Göncz 1998a, megjelenés alatt Göncz 1998b, megjelenés alatt).

Az egyes mintákra jellemző az értelmiség túlréprezentáltsága, illetve kisebbségi helyzetben a kérdőív kitöltését elsősorban azok vállalták, akikhez a magyar nyelv közelebb áll. Ennek következményeiről l. Gereben 1996:9192.

- 3 A kérdőív első része általános adatok (életkor, nem, végzettség, foglalkozás, felekezeti hovatartozás stb.) felvételére szolgált. A második részben az adatközlők nyelvtudására, a nyelvelsajátítás forrásaira, a magyar és a többségi nyelv használati színtereire, a tömegtájékoztatási eszközök fogyasztási mértékére, a területi és a nemzeti kötődés erősségére stb. kérdeztünk rá. Ez a rész tartalmazta azt a kérdést is, amelynek eredményeit jelen munkánkban dolgoztuk fel. A harmadik, nyelvészeti részben különböző nyelvi változók változatainak előfordulási gyakoriságát vizsgáltuk. A nyelvi változók olyan nyelvi jelenségek, amelyeknél ugyanazt a jelentést két- vagy többféle változat formájában fejezik ki. A változatok egyike sem agrammatikus, de más a társadalmi megítélésük, mert az egyik változat kodifikált sztenderd, a többi pedig ettől eltér. A feladatokban olyan nyelvi elemek vagy szerkezetek elfogadhatóságát kellett megítélni, amelyekben a kétnyelvűségi helyzetben élők feltételezhetően különböznek egyrészt az egynyelvű magyaroktól, másrészt az egyes régiók elsőnyelvi változatai között is, mivel a magyar különböző nyelvekkel van kapcsolatban, különbségek várhatók.

- 4 Lambert et al 1960 pl. kimutatták, hogy a kanadai franciák nemcsak az angol nyelv beszélőit értékelik pozitívabban mint saját nyelvük képviselőit, hanem még az angolajkú válaszadókhoz viszonyítva is negatívabban értékelik a saját (francia) nyelv képviselőit.

Irodalom

- Borbély Anna: 1995. Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben. - Kassai Ilona (szerk.): Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia Előadásai. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 287—297.
- Gereben Ferenc 1995. Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. *Protestáns Szemle*, 3:97—217.
- Gereben Ferenc 1998. Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében. *Regio*, 2:95—112.
- Göncz Lajos 1985. A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar — szerb-horvát kétnyelvűség lélektani kutatásai. Újvidék: Forum.
- Göncz Lajos 1998a. A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban), megjelenés alatt.

- Göncz Lajos 1998b. A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése, a 10. Élőnyelvi Konferencián elhangzott előadás, megjelenés alatt.
- Kontra Miklós 1997. Tudnak-e a chicagói magyarok magyarul? Szivárvány, 2:113—116.
- Lambert, Wallace E.— Hodgson, Robert C. — Gardner, Robert C. and Fillenbaum, S. Evaluational reactions to spoken languages. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60:44—51.
- Vargha András 1997. MiniStat, 2.4.verzió. Felhasználói füzet. Budapest: ELTE.

HOVÁNY LAJOS

**AZ ADAI BUDZSÁK-ÉR NEVEINEK
VÍZRAJZI-NÉVTANI TANULSÁGAI**

(Részlet)

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

Mint azt a **Csík-ér torkolatai** c. elemzésemben megállapítottam, „a 17. század végére vonatkozó 19. századi térkép *Csika Morastja*, illetve a 18. századi térképek *Csicske Bara/Csiczke Bara/Csika bara/Czika/Csirke Parája* is” az adai érnek „felel(het) meg”. Az Ada és Mohol közötti eret Vajdaság 1971-es talajtani térképe *Budžak*nak nevezi. Mindezek alapján a továbbiakban a szakirodalom és a térképezett történelmi források segítségével megismerjük az ér neveivel kapcsolatos vízügyi tanulságok megfogalmazását.

1.

Az „*Osztrovabara* – állapítja meg Fridrik Tamás a vármegye leírásában –, jelentéktelen mocsáros ér, Orompart alatt ágazik, Moholy határát is érintve, Ada mellett a Tiszába vesz”; Ada az „*Osztrova-bara* torkolatánál a Tisza mellett fekszik. *Osztrova* délről határt képez Orom-partig, nádat, kevés halat és vadat szolgáltat. (...)Az *Osztrova-bara* tekervényes völgyei s az alacsonyan fekvő belső szántóföldek hosszas esőzések, földár következtében gyakran vízzel borítottak, sőt nem ritkán a főbb közlekedési utak is járhatatlannak válnak. A községből a Tiszáig 6-7 száz méternyi szélességben 3-4 ezer méternyi hosszúságban *Dugolya-bara* nevű ártér van, mely 1865-ben védtöltés által elzáratott, azonban a mentesített terület a kívánt célt nem eredményezi, minthogy az folytonosan vizenyős”. A leíráshoz mellékelt térkép szerint látható, hogy az *Osztrova f.* két ágon indul; az egyik Adától nyugatra, a másik pedig északnyugatra a Telecskai-fennsík szélénél, az Orompart (Orom-partok) melletti *Pecértől* délre; harmadik ágával, ami Péterrevétől (Petroszelló) keletre, az Orompartnál van, kapcsolódik össze a Csík-érrel is. E három ág találkozásánál a fennsík két völgye látható: az északnyugat-délkeleti tengelyű *Csanáros* a torkolatnál egyesül a délről jövő völgygel.

Dudás Gyula vármegyei víznév-gyűjteményében a *Csanáros völgy-ér* helye a *Zentai középszállások-Ada* térségben, az *Osztrovo-éré* pedig *Zenta-Ada* tájékán van, akárcsak a *Petrina bara* (*Peszér?*)-é, de felsorolja az *Osztrovo-ér* (*Peszér*)-t is, amit Zentánál *Osztrovo-ér* (*Peszér*) = *Petrina baraként* azonosít [...]

A Mezei Mihály-féle vármegyei földrajzkönyv szerint a zentai járás egyik vize az *Osztrova*, ami a könyvhöz mellékelt térkép szerint Adától északnyugatról indulva, a településtől délkeletre éri el a Tiszát.

Branislav Bukurov Ada földrajzi jellemzőit taglalva az *Ađanska bara/Budžak* mellett megemlíti a *Čanal/Čanalcit* is, aminek medre a *Čanalski do* [...]

Matijevics Lajos bácskai víznévgyűjteményében az adai határban levő *Budzsák-ér* neveit 1887-ben *Budžak*, 1899-ben és 1900-ban *Budzsák*, 1905-ben pedig *Budzsák* érként azonosítja. A szintén adai ér, az *Ostrova* – aminek legkorábbi adata 1796-ból, legkésőbbi pedig 1909-ből való – nevei a következők: *Ostrova Bara*, *Ostrova Ér*, *Ostrova-ér*, *Osztrova*, *Osztrovabara*, *Osztrova-bara*, *Osztrova bara*, *Osztrova-ér*, *Osztrova f.*, *Osztrova patak* és az állóvizet, tavat, illetve pocsolyát jelentő *Stagnum*. Ismerteti a moholi határban volt *Budzsáki rétet* is, ami 1865-ben mocsaras rét volt, valamint az adai határ *Dugoja/dugaja/Dugolyját*, ami ugyanakkor tó volt.

2.

Gyetvai Péter a Tiszai korona-kerület településtörténetében a középkori Kevi (Kewy) leírásakor, idézve Szekeres Lászlót megállapítja: „Az archeológia a Nagyvölgy É-i oldalán, vagyis a *Csanáros völgy* adai határánál lévő »Pénzeskút« nevű területen említ középkori templom és temető maradványait”. Iványira hivatkozva Peszér (Bessier, Petzer, Pöszér) leírásakor leszögezi: „Az 1553-6. és 1684. évi térképeken Zenta alatt van jelezve Petzer falu, az 1699-i török határmappán pedig Bátka alatt *Bessier bara* (patak) és egy templom”, majd Petrinánál (Petrinac) így folytatja: „Az 1699-i török határmappán az előbb említett *Bessier-bara* (*Peszér*) alatt Petrina falu van feltüntetve templommal. Alatta jelezve van Mohol, szintén templommal. Ada (*Ostrova*) még nem szerepelhet, mert később létesült, de kb. ennek a mai Adának a helyen állt Petrina.” Az adai lelkész 12 holdnyi szántója és 6 ökrös-szekérnyi kaszálója 1767-ben a „Budzsákban van, az *Adai bara* mellett, a Petrovoszellői útig”. Az adai „Tabán a *Bara* bal oldalán földbevájt viskókkal kezdődött”.

Mindebből látható, hogy a szakirodalom szerint:

a) a három-négyágú, az egyik neve szerint állóvízként számontartott Budzsák-ér leginkább vizes szakaszának forrásvidéke az Orompart közeli Bessier/Beszier/Pecér/Peszér/Petzer/Pöszérnél volt,

b) a fennsíkon levő két völgy hosszabbikában, a Čanalski do/Csanálos/Csanálos völgy/Csanálos-völgyben a Canal/Canalci/Csanálos völgy-ér foglalt helyet,

c) a Budzsák-ér neve a 19. század végétől datálható,

d) Moholtól nyugatra egész az adai határig terült el a Budzsák határrész, valamint

e) Moholtól szintén nyugatra kapcsolódtak össze a Budzsák- és a Csík-ér [...]

1998 októberében és novemberében elején a helyszínen járva megállapíthatóvá vált¹:

1) az Ada környéki Aranka/Zlatica folyócska, Ér/Oromparti ér erecske és Peszér/Pecér/Pesirac harárrész helye, valamint a Budzsák-ér Osztrova bara/Adica bara neve nem ismert;

2) kétséges az adai Dugolya-bara/Hosszú-bara ér helye;

3) kiderült, hogy Budzsáknak leginkább a Bara déli, tehát a moholi határból eredő táplálóját nevezik;

4) a Csanalas/Csanálos völgyben leginkább tavasszal van víz;

5) az Ada környéki vizekben van csík hal is;

6) az adaiak szerint a Csík nevű víz Moholnak az Ada felőli részén van; annak ellenére, hogy az év folyamán vizes, leginkább hóolvadáskor bővelkedik vízben; hal és nád található benne;

7) a Duga bara/Hosszú tó a moholi futballpálya mellett van;

8) a moholiak szerint a Csikéria Ada közelében az Orompartnál van; valamint

9) Moholnál ismeretlen a Dugaja és Preszoka helye.

A lakosság körében tehát:

a) Peszér/Pecér/Pesirac néven volt ismert az Orompart közeli, középkori település helye,

b) Adán az ér, illetve baraként számon tartott Csanalas-folyócska neve ugyanúgy Csanalas/Csanálos, akár a környéke is, Moholon pedig határrész, lapály, illetve nádas a Csanalas/Podbrdo čanalci/tsanálasi völgy,

c) a Budzsák-ér erecske az adaiaknak, Moholon viszont az adai Barába vezető Budzsák/Budžak olyan állóvíz, illetve mocsár, ami a Tiszai kiöntésekből maradt vissza, és aminek két ága van; ugyanakkor a 19. században az utóbbinál volt a „Budzsáki rétből a földekbe vágó ér”, a Preszoka is,

d) az Ada és Mohol közötti Budzsák az adaiaknak határrész, illetve szántóföldek a Bara bal partján, valamint

e) Moholnak az Ada felőli részén levő víz neve talán Csík, a Csikéria pedig Adánál az Orompartnál van.

3.

Johann Christoph Müller 1706-os térképén *Petrina* északi szomszédja az a *Petrina bara*, ami a településtől keletre azonos torkolatú a Tiszából kiágazó *Bessier barával*.

Az I. katonai felmérés 1783-as lapjain Ada (Adda) déli szélén kapcsolódik a tiszai ártérre a *Csanadczától* délre levő és *Banovcza* mellől induló árok, illetve gödörként meghatározott *Adda Graben*. Ugyanerre két száraz völgy kötődik; az egyik *Csanadcza* szomszédságából kanyarog, a másik pedig *Banovczától* délre van. Az utóbbi közelében a Telecskai-fennsíkről egy olyan déli leágazású völgy torkollik, amelyben út van.

Néhány – a munka elején már említett – térkép szerint, a névtelen Csík-értől északra, Ada és Mohol között az Orompartig érő *Csicske Bara* (1785), *Csirke Para* (1785), *Csiczke Bara* (1788 táján) nevű ér kapcsolódik a Tiszára.

Azt, hogy a 18. században a Budzsák-érnek az Orompart és Ada közötti szakaszában volt leginkább víz, alátámasztják a Karpe- (1760), Karpe-Nozdravoczky- (kb. 1766), Müller- (1769), Carol- (1776), Denk- (1779) és Kiss-féle (1787) térképek is.

A Quits-féle 1802 és 1811 között kiadott vármegyetérképen a kétágú *Ostrova Ér* Ada és Mohol között kötődik a Tiszára. Az északi ága *Pezér P.*-ből ered és *Bánovcze P.* mellett halad, a déli ág pedig úgy szeli át a *Novoszelo P.*-át, hogy folytatásában a Csík-ér (Csik Ér) egy északi táplálója van. E két ág találkozásánál a Telecskai-fennsík (Telecska) egy déli leágazású völgye található.

Bauer Antal 1805-ben készült Bács-Bodrog vármegyei kéziratosa szerint válik világossá, hogy a *P. Pezer* irányából kanyargó és Ada déli részén a Tiszába ömlő névtelen érnek *Curiae* mellett kapcsolata volt a *P. Csanasz* és *P. Bánovcze* között elterülő, déli leágazással is bíró ugyancsak névtelen völgygel.

Magyarország Korabinszky-féle atlaszának (1806) vármegye lapján a névtelen Budzsák-ér Adától északnyugatra ered.

A Lipszky-féle 1806-ban kiadott Magyarország-atlaszban (1806) a *Praed: Pezér* pusztán átfolyó *Osztrova Ér* Ada (Ada /Osztrova/) délkeleti szomszédságában kötődik a Tiszára. A Telecskai-fennsík (Notabilis Elevatio Terreni Telecska nuncupati) déli leágazású völgye ettől nyugatra a *Praed: Banovczenél* foglal helyet; tőle is nyugatra, kissé távolabb a *Praed: Csanasz* pusztát jelöli az atlasz.

A vármegye Bauer-féle térképén (1825) az *Ostrova Fl.* Adától délre torkoll a folyóba. Hosszabb ágának forrásvidéke *Pezérnél* van. Rövidebb ága a *Curiae* mellett foglal helyet; forrásvidékénél torkoll a Telecskai-fennsík *Csanasztól* keletre levő, déli leágazású névtelen völgye.

Magyarország 1876-os térképe szerint a *Budsak* Ada déli szélén az átvágott kanyarulatú Tisza árterére kötődik. Forrásvidéke a *Peszérben* kanyargó névtelen árokra kapcsolódik. A térkép nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy az ér délnyugati része kapcsolatban lehetett a *Csanálos völgy*gyel. Adától északra azt a *Dugolyát* jelöli a lap, ami valaha akár tiszai kanyarulat is lehetett.

Az 1695-ös eseményekre vonatkozó 1886-ban kiadott térkép szerint Ada és Mohol (Moholy) között olyan *Csika Morast* kötődik a Tiszára, aminek északra egy kiszögelése van.

Magyarország 1896-os térképén² a *Budzsák értől* délre helyezkednek el a *Budzsák-földek*, melyeknek északnyugati részén a *Csanálos völgy* vize kötődik a Budzsák-érre.

A vármegye 1905-ös térképén a *Budzsák ér* a *Peszér földektől* délre levő *Tehén járason* indul; Moholtól északnyugatra rövid táplálója van.

Vajdaság 1971-es talajtani térképén a Moholtól (Mol) nyugatra levő *Budžak* nevű területen átvonuló *Budžak* főága kapcsolatban van a *Tatar selonál* levő névtelen, mocsaras völgyből kiinduló erecskével, illetve a *Crkvena kurija* nevű területnél a Telecskai-fennsík déli leágazású, alsó szakaszában érként ábrázolt *Čanalcival*. A *Budžak* utóbbi táplálójának van egy déli mellékága is; ez a *Dagana II* feliratú területen át kapcsolódik a Csík-ér (Cik) egyik északi táplálójára. A Budzsák-ér ugyanígy van bemutatva Vajdaság 1971-es vízügyi térképén is.

Ada környékének 1:20000 méretarányú térképén³ az ér neve *Bara Budžak*.

A térképek tanulsága szerint tehát:

- a) a Budzsák-ér leginkább vizes szakasza a 18. században az Orompartig nyúlt, a 19. században pedig elérte a Peszér/Pezér/Pezér P./P. Pezer/Praed: Pezér tájékát is,
- b) a Csanálos völgy/Canalcit leginkább a szárazság jellemezte,
- c) Bara Budžak/Budsak/Budžak/Budzsák érnek először az 1876-os térkép nevezi az egész eret,
- d) a *Budžak* nevű terület csak az 1971-es térképen van jelölve, valamint
- e) az 1802-1811-es térkép sem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a később Budzsáknak nevezett területen a Budzsák-ér kapcsolatban volt a Csík-érrel.

4.

A Budzsák-ér neveinek egy része:

- a) a közelében volt/levő puszták/települések neveivel (Adai bara/Adda Graben/Adica bara/ Adanska bara/Ostrova/Ostrova bara/Ostrova Bara/Ostrova Ér/Ostrova-ér/Ostrova Fl./Osztrova/Osztrovabara/Osztrova-

bara/Osztrova· bara/Osztrova-ér/Osztrova Ér/Osztrova f./Osztrova patak/Osztrovo-ér/Osztrovo-ér /Peszér//Osztrovo patak/Osztrovó-ér /Peszér//Petrina-bara/Petrina bara/Petrina bara /Peszér?/), illetve

b) fizikai jellemzőivel (Bara/Stagnum) azonosítható. A Gunaras-bara név is, a Gunaras nevű városrész alapján talán az a) alatti csoportba sorolható. Neveinek harmadik csoportja (Bara Budžak/Budsak/Budžak/Budzsák/Budzsák-ér/Budzsák ér, illetve Dugolya-bara/Hosszú-bara) a környék vizes területeinek neveivel állhat rokonságban. Az első a moholi határ árterében visszamaradt tóval, a Barába vezető Budzsák/Budžakkal, illetve az ugyanott 1865-ben volt mocsaras réttel, a Budzsági réttel, a második, a Dugolya-bara/Hosszú-bara neve pedig az 1864-1865-ben a moholi határban volt tó, illetve hosszú mocsár a még jelenleg is ismert Duga bara/Hosszú tó, illetve az ugyanott 1865-ben volt tó, a dugaja/Dugaja/Dugoja/Dugolya, azaz Dugolya-bara névével cseng össze, de ugyanebbe a névcsoportba tartozhat az Adától északra volt Dugolya neve is, ami 1876-ban tiszai kanyarulat volt.

A fentiek alapján két mellékágának ismert a neve. Az a) alatti csoportba a Bessier-bara (Peszér)/Bessier bara/Bessier bara (Peszér)/Besszier-bara/Pesz-ér neve sorolható. A történelmi források szerint ez vagy a Tiszához közel, északról kötődött a Budzsák-érre, vagy pedig a folyótól távolabb, az Orompart közelében, a Peszér pusztából indult és torkollott az érbe, amit Ér/Oromparti érnek nevez(het)tek. A további kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy az a), illetve a b) alatti csoportba sorolható-e az Oromparton a Canalci/Canalski do/Csanalas/Csanálos/Csanálos völgy/Csanálos-völgy/Podbrdo canalci/tsanálasi völgyben levő Canal/Canalci/Csanalas/Csanalas folyócska/Csanálos/Csanálos völgy-ér nevű mellékágának az elnevezése.

Környékének felszínvizei közül talán az a) alatti csoportba sorolható a Moholka neve, a b) alattiba pedig az Aranka/Zlatica, a Daganai bara és a Preszoka/Proszeka nevei.

Mivel a Péterrévénél torkolló Csík-ér a térképek szerint kapcsolatban volt a Budzsák-érrel, mégpedig a Budzsági rétnél, valamint e terület egyik vizét Csík, a másikat pedig Csikéria néven ismeri a lakosság, így a Budzsák-ér Csicske Bara/Csiczke Bara/Csika bara/Csika Morast/Csirke Para/Czika neve – a szöveg elején említettekkel összhangban – épp azt bizonyonyít(hat)ja, hogy e két érnek egymással összefüggő sorsa is lehett.

Mind a magyar nyelvű, mind a délszláv irodalom szerint a *budzsák*, illetve *budžak* földrajzi nevek a *sarok*, *szöglet*, *zug* jelentésű török szóból erednek. A már idézett Iványi István szerint Bácskában több helység „határának félreeső, már a szomszéd határba beszögelő szűk része neveztetik”

Budzsáknak. Ezek szerint – feltételezhetőleg az elnevezés létrejöttekor – a Budzsák-érnek a Budzsági rétből levő része, mint a rá leginkább jellemző szakasza lehetett a kulcsfontosságú.

Ha a későbbi kutatás elfogadhatónak találja a fenti záradékokat, akkor – a munka elején említett megállapítással összhangban – leszögezhetőnek tűnik: a vízrendezések előtt, megfelelő vízállásoknál, az Adánál torkolló Budzsák-ér a Csík-ér egyik torkolata lehetett, emlékét pedig a Budzsák név őrzi.

Jegyzetek

- 1 Segítségükért köszönettel tartozom Pozsgai Istvánnak (1931), Sári Ferencnek (1929) és feleségének, Sári Ilonának (1933), valamint tanítványaimnak, Varga Attilának és Csonka Attilának is.
- 2 A zentai Történelmi Levéltárban található térkép hozzáférhetőségét Fodor Istvánnak és Ballasi Ildikónak köszönhetem.
- 3 Patyi Lajos szakdolgozatát Mašulović (Balog) Éva bocsátotta rendelkezésemre, a köszönet tehát őt illeti

Irodalom

- Bukurov, Borislav: Opština Ada. Novi Sad: Kulturni centar opštine Ada, Institut za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu, 1979.
- Fridrik Tamás: Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai Népszerű Leírása. Szeged, Endrényi Lajos és Társa Könyvnyomdája, 1878.
- Gyetvai Péter: A Tiszai korona-kerület településtörténete. A Tiszai korona-kerület története és újkori magyar népességének eredete. I. kötet. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre 1992.
- Hovány Lajos: A Csík-ér torkolatai. A térképeken látható bemutatások vízépítő tanulságai. Csantavéri Újság, 1998. 7., 8.
- Iványi István: Bács-Bodrogh vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. I-II. kötet. Szabadka, Horvath István Könyvnyomdája, 1909. (Faksimile kiadás I. kötet: Szabadka, EBI 1991.)
- Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. (Negyedik, bővített és javított kiadás) I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó 1988.
- Matijevics Lajos: Bácska történeti víznevei. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1986.
- Mezei Mihály: Bács-Bodrogh vármegye földrajza és földrajzi alapfogalmak. A Bács-Bodrogh vármegyei elemi iskolák III. osztálya számára. Zenta, Molnár Sz. Vince könyvkereskedő kiadása 1911.
- Muhoray A.: Bács-Bodrogh vármegye vizei. (Érek, tavak és mocsarak.). Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, Zombor, 1898, I., 34-41.
- Nejgebauer, Viktor; Živković, Bogoslav; M. Tanasijević, Đorđe; Miljković, Nikola: Pedološka karta Vojvodine. – Novi Sad, Institut za poljoprivredna istraživanja 1971.
- Paci Lajos: Diplomski rad: Tehničko ekonomska analiza sistema za navodnjavanje veštačkom kišom na PIK »Halas Jožef« u Adi. Novi Sad, Poljoprivredni fakultet OOUR Naučno-obrazovni institut za uređenje voda mart 1984.
- Penavin Olga, Matijevics Lajos: Ada és környéke földrajzi neveinek adattára. (Vajdaság

- Helységeinek Földrajzi Nevei 4.) Újvidék, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1979.
- Škaljić, Abdulah: Turcizam u srpskohrvatskom jeziku. (Šesto izdanje) Sarajevo, Svjetlost, 1989.
- Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Forum Könyvkiadó, 1983.

PACSAI IMRE

MELLÉRENDELŐ ÖSSZETÉTELEINK TÜKÖR- SZÓ JELLEGŰ PÁRHUZAMAI

(Részlet)

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

A mellérendelő szóösszetételekről mint az uráli és altaji nyelvek sajátos szóalkotásai formájáról ad számot Fokos F. Dávid (1962) **Uráli és altaji szintaktikai tanulmányok** c. munkájában. Fokos ezt megelőzőleg is foglalkozik az említett összetételi formával, amiről **Néhány ősrégi összetételünk** (Nyr. LXII 39–45) c. tanulmányát olvasva bizonyosodhatunk meg. E tanulmányában különös figyelmet szentel a párhuzamos, tükörszó jellegű struktúráknak, amit többek között a magyar *tősgyökeres*, a zürjén *red-vuž*, a vogul *ruta-vosä*, s az altaji *tüblüg-jildizlig* összetételekben fedez fel. A tükörszó jellegű megfelelésekben az elemzett nyelvi entitás ősi jellegének bizonyítékát véli felfedezni. Véleménye szerint épp a különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvekben való elterjedtség utal a sajátos fogalomjelölési forma történetiségére.

A mellérendelő szóösszetételek konfrontatív jellegű kutatása során találunk rá több olyan példára a Fokos F. Dávid által körülhatárolt nyelvterületen kívül, amely valószínűleg épp a tanulmányában említett ősi jelleget bizonyíthatja. Az indológiai és sinológiai munkákat tanulmányozva figyelhetünk fel több olyan struktúrára, amely mind szerkezetében, mind az alkotórészek részjelentésében, mind az összetételben összegződő új jelentésben megegyezik a magyar, illetve a Fokos elemezte uráli és altaji összetételekkel.

A kínai összetételek strukturális-szemantikai hasonlóságára történő utalás hiánya annál is érdekesebb, mivel G. v. d. Gabelentz kínai nyelvтанát már 1881 óta ismerhették németül jól beszélő nyelvészeink.

Maga a kínai-magyar nyelvhasználat problémaköre sem újkeletű. Ezt bizonyítja Budenz József 1877-ben írt tanulmánya, melyet Podhorszky A magyar képzők és ragok megfejtése sinai gyökök által című, a Magyar

Tudományos Akadémia 1876. március 13-án tartott ülésén felolvasott munkájáról írt. Budenz éles hangú bírálata és a polémia során érvként hozott számos kínai példa, melyek segítségével Podhorszky téves elképzeléseit bizonyítja, a kínai nyelvvel való behatóbb foglalkozásról tanúskodik.

Budenz a Podhorszky-tanulmány kapcsán említést tesz a szinonim kapcsolatú kínai összetételekről s a magyar ikerszavakról, rámutatva eltérő alaktani s grammatikai megformálásukra. Nem tesz említést viszont a szemantikai vonások hasonlóságáról, ami az összefoglaló jellegű nem szinonim kapcsolatú összetételek esetében figyelhető meg. E jelenségről a Gabelentz-műből, majd a későbbi kínai nyelvészeti munkákból egyre több információt szerezhetek nyelvészeink.

A Fokos-tanulmányból idézett *tősgyökeres* összetételünk párhuzamát figyelhetjük meg a Gabelentz elemzte *kēn-pěn* 'Wurzel' jelentéssel bíró összetételben. V. I. Gorelov *Лексикология китайского языка* (1984) c. munkájában a *gēn-běn* / *kēn-pěn* összetételt elemezve az alkotórészek jelentését a következőképp adja meg: *gen* 'gyökér, tő', *ben* 'gyökér'. Az elemzése megegyezik a Gabelentz-mű szemantikai vizsgálatának eredményeivel, melynek hitelességéről I. M. Osanyin (1952) lexikológiai munkája segítségével is meggyőződhetünk.

Gorelov a *gēn-běn* struktúrát elemezve utal a szófajváltásra, amikor is az eredetileg főnévi jellegű elemek az összetételben melléknévi, jelzői funkcióval bírnak, amit a *radikális, alapvető, gyökeres* jelentés bizonyít. Az összetétel további párhuzamos alakjaira találtunk a tatár nyelv *мон-тaмыр* (TaPC 57) 'tő + gyökér' jelentésű szavak alkotta összetételben, amely a *тобен-тамырын корыту* (574) szókapcsolatban a 'gyökerestül kiirtani', 'az egész nemzetséget elpusztítani' jelentést hordozza. A hindi *दृष्य-मूल* (XPC 417) tő + gyökér alkotta összetétel ugyancsak az említett rendszer elemét képviseli.

A szófaji transzpozícióra a magyar összetételek között is találhatunk példát. A XVII. században a *szemfüles* összetételünk Pázmány munkájában a *szem-fül emberek* formában fordul elő, s a kínai összetétel szófajváltásának tökéletes párhuzamára találunk benne.

A Pázmány használta összetétel azért is érdekes számunkra, mivel a kínai nyelvben azonos alkotórészekből álló s azonos összegződő jelentéssel rendelkező struktúrára találunk az *er-mu* szóban. Osanyin akadémikus szótárában az *er-mu* 'fül + szem' komponensek alkotta lexéma jelentése: 1. információ 2. rendőrségi ügynök, besúgó, ami a magyar *szem-fül ember* illetve a „*szemfüles pogányok*” ugyancsak XVII. sz. példa szemantikai vonatkozása ismeretében egyértelmű párhuzamra utal.

Fokos F. Dávid nem elemzi ezen összetétel uráli és altaji nyelvekben párhuzamot alkotó példáit. A votják nyelvben több példára is találunk az össze-

tételt illetőleg. A *sinmo-pel'o* (ÓäPC 390) 'szemes + füles > előrelátó, szemfüles', *sintem-pel'tem* (ÓäPC 390) 'szem es fül nélküli, vakon, meg-gondolatlanul cselekvő, hebehurgya' *sinpel'* 'emlékezet' struktúrák az em-lített párhuzam szemléletes példái.

A török nyelvekben is gyakori az említett struktúra használata. Az osz-mán török *göz kulak olmak* (TyPC 353) szem + fül lenni > figyelni, fel-ügyelni, a tatár *kyz-kolak bolu* (TaPC 334) az ujjur *köz-kulak bolmak* (KAJ 135) teljesen megegyeznek mind elemeiben, mind jelentésében a bemutatott török példával, s szemantikai vonásaik alapján a magyar, a votják s a kínai összetétellel párhuzamba állíthatók. Megjegyzést érdemel, hogy az uráli s altaji struktúrák alkotóelemeinek sorrendje megegyezik, a kínai példa mutat egyedül eltérést.

Az antropomorf jellegű összetételek közül említésre méltó a magyar *hús-vér* '1. eleven 2. valódi, meggyőző alakítás' jelentésű összetétel, s az emlí-tett nyelvekben előforduló struktúrák párhuzama.

A votják *sil'o-viro* (ÓPC 392) hus(os) + vér(es) > eleven, izmos, a kínai *xue-rou* (Os 72/734) 'vér + hús > élő, eleven' összetétel használatát Nagy Bálint (1989) kínai nyelvkönyvében is megfigyelhetjük. A szerző a *hús-vér* összetételünk lexikai megfelelőjét a *jó-sue jó-zsó tö* szókapcsolattal adja meg, melyben az összetétel *sue* 'vér' és *zsó* 'hús' alkotórészei szerepelnek.

A magyar nyelvben ma többnyire jelzős szókapcsolatként megjelenő *vé-res veríték* struktúra, amelynek elemei Petőfi költeményében is alkalmazás-ra találunk:

„Így látni a szegény jó népet,
Így ont majd vért majd verítéket,
amíg csak élte tart.”

(Petőfi: A nép)

A Petőfi-versben alkalmazott költői kép a megfeszített, nehéz munka je-lölésére szolgál. A moksa (mordvin) nyelvben összetételként jelenik meg a vizsgált szókapcsolat. Juhász Jenő (1961) a *versa-l'ifkssa* (Juhász 200) struktúra jelentéseként a *vérrel-izzadsággal véres verejtékkel* ekvivalenseket adja meg. A magyar *véres veríték*, amelyik a népnyelvben *vérrel-verítékkel* formában is megjelenik a tatár nyelvben összetételként van jelen. A *ęri-ńčđ* (TaPC 223) 'vér + veríték' struktúra a magyarhoz hasonló jelentéssel hasz-nálatos: *ęri-ńčđýřý řěč* „vérrel-verítékkel keresi kenyerét”. A kínai nyelv-ben is összetételben szerepel a vér *xue* és veríték *han* lexéma. A *xue-han* (OS 72/734) összetétel jelentését Osanyin szótára a következő jelentésekkel adja meg: 'vér és verejték, véres verejték, nagy erőfeszítéssel végzett nehéz munka'.

A hindi nyelvben ugyancsak mellérendelő szóösszetételben jelenik meg a *khun* vér és a *pasina* izzadság, verejték szó. A *khun-pasina* (XPC 315) jelentését elemezve a szótár említést tesz a „minden erejét megfeszítve végez valamit” jelentésű szókapcsolatban való használatáról.

A *vér* és *veríték* elemek több nyelvben összetételben való előfordulása alapján feltételezhető, hogy a magyarban is korábban összetétel formájában szerepelt, s később vált jelzős kapcsolattá. A suffixációs folyamatról épp a *szemfüles* szó elemzése során kaphattunk képet, ami a Karácsony Sándor által is hangsúlyozott tipikus magyar jelenség, a mellérendelés intenzív használatáról tanúskodik. Az igen széleskörű elterjedtség, amiről a kelet-eurázsiai példák tanúskodnak, megkérdőjelezi a metaforikus kép bibliai eredetét, s egy jóval korábbi kulturális kapcsolatra utal a tükörszavak rendszere. [...]

A magyar *jön-megy, jött-ment, jövés-menés* s a *jöttment* (ismeretlen, idegen személy) összetételek párhuzamos strukturális-szemantikai jegyekkel rendelkező párait figyelhetjük meg az említett nyelvekben.

Fokos az ősi mellérendelő összetételek közé sorolja a *jön-megy* összetételünket s a votják *pirisa-potisa* 'bemelve-kijöve' a mordvin *jakin-pakin* 'jártam-keltem' szavakkal állítja párhuzamba.

A török nyelvekből is példákat hoz az elemzett struktúra elterjedtségének szemléltetésére. Az összetétel pontos másaként mutatja be a Kas ari-tól idézett *käliš bāriš* 'Kommen und Gehn' (Fokos 75), *geleni gideni* „aller Welt” (tkp. „jövőnek-menőnek”, azaz mindenkinek) (Fokos 76) összetételeket. A Fokos említette párhuzamos példák mind a finnugor, mind a török nyelvek vonatkozásában kiegészíthetők. A votják *piras* '-potas' (YPC 372) összetétel jelentése 'látogató', mely jelentésében hasonlít a magyar *jöttment* illetve a *geleni gideni* struktúra egyre elvontabbá váló jelentésére.

A Fokos említette csuvas *kilen-kajan* (76) 'jövő-menő, látogató, vendég' jelentésű struktúrán kívül a *пыран-килен* (×PC 324) összetétel ugyancsak a '1. látogató, ügyfél 2. mindeéle jövő-menő ember, mindenféle idegen ember' jelentéssel rendelkezik. A votják *пыран* (ÓäPC 372) 'bejarat', *пыраны* (ÓäPC 372) bejónni, *пырылыны* (ÓäPC 372) 'bejárni' szavakban jól felismerhető a csuvas *пыран* (×PC 324) szó *пыр* (OPC 324) 'menni, utazni, mozogni' igevel való etimológiai kapcsolata. A zürjén (komi-permi) nyelv ugyancsak tükrözi a csuvas hatást a *пырны-петны* (KdPC 248) 'bemegy + kijön, ide-oda mászkál' jelentésű struktúra *пырны* (248) 'bemegy, betér' jelentésű ige esetében.

Az említett etimológiai összefüggés további nyelvi kulturális kapcsolatokra utal, melyek mélyreható elemzést nyernek V. I. Lütkin (1958) zürjén nyelvbe került török kölcsönszokat elemző tanulmányában, illetve N. I.

Iszanbajev (1988) a cseremis nyelv baskir és a tatár jövevényszavait elemző munkájában.

A tatár *килем-китем* (TaPC 252) 'vendégek, látogatók' a *килу* 'jön' (TaPC 254) és a *куму* (TaPC 262) 'megy' igékből alakult struktúrája jelentéstartalma jól szemlélteti az említett nyelvi, kulturális összefüggésekre utaló párhuzamot.

A kínai nyelvben is megtaláljuk az antonimák alkotta mozgással kapcsolatos összetételt. Osanyin a *lai-wang* (OS 497/5299) összetétel jelentéseként a 'jön és megy, ismeretséget köt, közlekedik' fogalmakat jelölő szavakat adja meg. A struktúrát a *lai* (OS 497/5299) megjön, megérkezik és a *wang* (OS 37/357) 'elmegy' jelentésű mozgást jelentő komponensek alkotják akár a magyar *jön-megy* antonimákból álló összetételt.

A *lai-wang* összetételen kívül használatos egy *wang-lai* (OS 37/357) 'elmegy és megjön', 'oda-vissza' jelentésű konstrukció is. A hindiben még jobban megfigyelhető a magyarhoz hasonló szemantikai módosulás. Az *аиа-джапа* (XPC 115) jön + megy > 'meglátogat' jelentésű szó mellett szerepel az *ая-гая* (XPC 121) 'jött és ment' igenevek alkotta 'váratlan látogató, váratlan vendég' jelentésű összetétel, valamint az *ао-джао* (XPC 127) '1. megjövétel és elmenés 2. vándorlás, jövés-menés' jelentésű struktúra. [...]

A tér- és időviszony kifejezésének, a meghatározatlanság, bizonytalanság, körülbelüliség kifejezésére is példát találunk a vizsgált nyelvekben. A magyar nyelv az *itt-ott* > 'néhol', *előbb-utóbb* > 'hamarosan', *úgy-ahogy* > 'valamiképp', *maholnap* > 'a közeljövőben'. Az időbeni meghatározatlanság egyik érdekes párhuzamát alkotja a magyar *maholnap* > 'közeljövőben', a votják *туине-чуказе* (ÓäPC 429) 'ma + holnap > a közeljövőben', az ujugur *этэ-бузун* (KAÉ 142), 'ma + holnap > a közeljövőben', a kazah *бызирмен* (KaPC 475) holnap + ma > hamarosan, a hindi *адис-кал* (XPC 116) 'ma + holnap > hamarosan, a napokban' összetétel. Az orosz *не сегодня-завтра* > 'a közeljövőben, hamarosan' összetétel nagy valószínűséggel az említett példák analógiájára jött létre.

A magyar *körülbelül* összetétel komponensei a *körül* 'kívül, valaminek a határa mentén', s a *belül* 'valamely térbeli határvonalat átlépve, egy meghatározott tér belsejében' antonim kapcsolatban állnak.

Az *itt-ott*, *ez-az*, *jól-rosszul*, *több-kevesebb*, *apraja-nagyja*, *széltében-hosszában* összetételhet hasonlóan a szembenálló jelentések összegződéséből jön létre a vektor jellegű, a *körülbelüliséget* kifejező összejeletés.

A. L. Szemenasz (1976) a kínai nyelv tipikus struktúrájaként mutatja be a *zuo-ymu* 'bal + jobb, ide-oda, megközelítőleg', a *shang-xia* 'fel + le, körülbelül' valamint a *li-wai* 'belső + külső > megközelítőleg' (Szemenasz

111) összetételeket, melyekben a jelentés súlypontja két pólus közé esik, s a szó a hozzávetőlegesség kifejezésére szolgál.

A magyar *körülbelül* s a kínai *li-wai* 'bent + kívül, belső + külső > megközelítőleg' jelentésű struktúrák szemantikai párhuzama igen szembetűnő. A magyar *több-kevesebb, többé-kevésbé* illetve a kínai nyelv közhasználatú *duo-shao* összetétele, mely a „Mennyibe kerül?” jelentéssel használatos, szintén párhuzamot alkot. A *duo* (OS 407/4157) 'sok, többségében, nagyrészt', a *shao* (OS 399/4053) 'kevés, kevesebb, kevésbé a több-kevesebb' struktúrával fogalmazza meg a mérték fogalmát amely a kínai nyelv tipikus struktúrája. A *da-xiao* 'nagy + kicsi > nagyság, méret', a *kuan-zhǎi* 'széles + keskeny > szélesség, méret', a *chang-duǎn* 'hosszú + rövid > hossz, hosszúság', *qīng-zhōng* 'nehéz + könnyű > súly'. (V. I. Gorelov 1984, 29) a mérték fogalmának konkrét + konkrét > absztrakt szemantikai modelljét képviselik.

Nem véletlenül említjük A. L. Szemenasz nevét. Az egyik legjobban összefogott, s a magyar struktúrákra is érvényes definíciót ő fogalmazza meg: „A kopulatív összetétel esetében a szemantikailag egyenrangú független morféma (lexémák) egyesülése megy végbe szintagmatikai síkon. Meg kell említeni, hogy a kopulatív összetételek nem jöhetnek létre a szókincs bármelyik szintagmatikailag és szemantikailag kötetlen eleméből. Az alkotóelemek kapcsolata nem alkalmi jellegű, az egyik feltételezi a másikat és fordítva (Szemenasz 1976, 107).

A tükörszó jellegű nyelvi elemek az O. B. Tkacsenko (1979), Valentin Kiparsky (1975), N. Baszkakov (1979), Nyomárkay István (1993), Gregor Ferenc (1993) véleménye szerint fontos nyelvi-kulturális összefüggésekre utalnak. O. B. Tkacsenko (1979) az orosz *ččě-áčě* tipikus nagyorosz mesekezdő struktúra finnugor megfelelőit vizsgálva erősíti meg W. Veenker (1967) elméletét, miszerint a finnugor szubsztrátum jelenléte kimutatható a nagyorosz népnyelvben. A nyelvváltás során Tkacsenko szerint az elszlávosodó finnugor népek az általa vizsgált struktúrákat megőrizve mentik át nyelvük jellegzetes vonásait.

N. Baszkakov (1979) véleménye szerint az orosz népnyelvre jellemző egyes mellérendelő összetételekben jól felismerhető a török analógia hatása, s fontos vizsgálatra váró kérdést jelent nyelvészeti kutatás számára az általa említett nyelvi-kulturális rendszer elemzése. A mellérendelő összetételek kialakulásának, történeti vonatkozásainak elemzése korántsem tekinthető lezárt kérdésnek. Fokos F. Dávid tanulmányán kívül Pais Dezső (1970) majd Zelliger Erzsébet (1990) munkája is érinti a vizsgált nyelvi entitás kialakulásával kapcsolatos kérdéseket.

A mellérendelő összetételek tükörszó jellegű párhuzama jóval mélyebb kapcsolatokra utalhat, mint a véletlenszerű fonetikai egyezések hasonlósá-

ga, mely Budenz (1877) véleménye szerint csekély támpontot szolgáltathat a nyelvészeti kutatás számára. A bemutatott párhuzamos struktúrák a fogalomjelölés egy sajátos módjának törvényszerűségeit tükrözik. Fontos tényezőnek tekinthető a komponensek állandósága, ami a frazeológia területét is érintő kérdésekre utal.

A tükörszavak esetében épp a bizonyos fokú kölcsönös feltételezettség alapvetően fontos az alkotóelemek és a létrejövő összetétel szemantikai összefüggései tekintetében. a komponensek állandó jellege ad módot a tipológiaiilag, származásukban eltérő nyelvek azonos felépítésű és hasonló jelentésű struktúráinak összehasonlítására s párhuzamba állítására.

Nyomárkay István (1993) a (szerb)horvát nyelv tükörszavainak elemzése kapcsán vizsgálja az átvett struktúrák életét és pályafutását meghatározó tényezőket. Fontos tényezőnek tekinti az átvevő és átadó nyelv szóalkotásának hasonló jellegzetességeit, ami elősegíti az eredeti nyelvi forma, adott esetben a szóösszetétel formájának fennmaradását, megőrzését.

A magyar és a kelet-eurázsiai nyelvek tükörszó jellegű konstrukcióinak strukturális és szemantikai párhuzamát minden bizonnyal nagyban meghatározta a fogalomjelölés módjának hasonlósága, s a nyelvi síkon intenzív módon használt szóösszetétel jelenléte a tipológiaiilag s származásilag különböző nyelvekben. Nyomárkay István elemzése, mely döntő jelentőségűnek ítéli a szóösszetétel használatának azonos intenzitását az átadó és átvevő nyelvben fontos támpontot szolgáltat a mellérendelő összetétel tükörszó jellegű párhuzamának további vizsgálatához is.

A. L. Szemenasz (1985) épp a szemantikai nyelvészet perspektíváját hangoztatja, amely a nyelvészeti kutatást a fonetikai, morfológiai és szintaktikai jellegű vizsgálat mellett újabb eredményekkel gazdagíthatja. Összehasonlító vizsgálatunk néhány újabb adattal egészítheti ki a magyar nyelv e jellegzetes struktúráinak párhuzamairól szerzett ismereteket, ami a nyelv és a gondolkodás nyelvfejlődésének egy sajátos szakaszát tükrözi.

IRODALOM

- Ахатов, Г.Х.: Об основных признаках парных слов. СФУ. 1981. No.2. 81–86.
Баранников, А.П.: Синонимические повторы в ново-индейских языках. Ленинград, 1988.
Beke Ödön: A finnugor szóösszetételhez, NyK. 1939. XLII. 346–56.
Budenz József: Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználat. Budapest, 1877.
A MTA Könyvkiadó Hivatala
Chatterji, S. K.: The Origin and Development of the Bengali Language. Calcutta, 1928.
Chatterji, S. K.: Indi-aryan and Hindi. Calcutta, 1940.
Драгунов, А.А.: Исследование по грамматике современного китайского языка. М. 1952.
Fokos F. Dávid: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. NyK. 1962. LXIV. 1. 12–15.
Gabelentz G.: Chinesische Grammatik mit Ausschluss der niederen Stile und der heutigen

- Umgangssprache. Leipzig, 1881.
- Горелов, В.И.: Лексикология китайского языка. Москва, 1952.
- Gregor Ferenc: Magyar eredetű fűkörfordítások a szlovák nyelvben. MNy. LXXXIX 1993/2. 180–189.
- Исанбаев, Н. И.: Башкирские заимствования в марийском языке и проблема отграничения их от татаризмов. М. 1988.
- Juhász Jenő: Moksa-mordvin szójegyzék. Bp. 1961.
- Кайдаров, Н.: Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958. (Röv.: KAJ)
- Karácsony Sándor: Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Budapest, 1938.
- Kelemen József: Szempontok az ikerszók vizsgálatához. magyar nyelv, XXXV. 236–47.
- Kiparsky V.: Russische Historische Grammatik. Heidelberg, 1975.
- Коми-пермяцко-русский словарь. М. 1985.
- Kúnos Ignác: Az ikerszókról. Tanulmányok az egyetemi magyar Nyelvt. Tár. művéhez. Budapest, 1911.
- Lewi, E.: Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung. Göttingen, 1911.
- Лыткин, В.И.: О некоторых тюркских заимствованиях в коми языке. NYK. 1958. 109–119.
- Майтинская, К.Е.: Венгерский язык. Москва.
- Марийско-русский словарь. Москва, 1968.
- Mikola Tibor: Ikerszók és paralellizmusok az obi-ugor nyelvekben. Szeged, Néprajz és Nyelvtudomány 1983. 29/30. 143–51.
- Nagy Bálint: Kínai nyelvkönyv. Budapest, 1989.
- Nyomárkay István: A fűkörfordításról, különös tekintettel a (szerb)horvátra. MNy. LXXXIX 1993/2. 180–189.
- Ошанин, М.В.: Китайско-русский словарь. Москва, 1952. Röv.: OS
- Pais Dezső: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. magyar nyelv 1951, XLVII. 143–155.
- Семенас, А.Л.: Парадигматический анализ компонентов копулятивногосложения в китайском языке. Москва, 1976.
- Семенас, А.Л.: Некоторые особенности семантики сложения в изолирующих языке. Москва, 1985.
- Татарско-русский словарь. М., 1966. (Röv. ТаРС)
- Турецко-русский словарь. М. 1977. (Röv. ТуРС)

PAPP GYÖRGY

NYELVKÖZÖSSÉGI VISZONYOK A VAJDASÁGI MÁGYAR ÉS VEGYES NYELVŰ CSÚFOLÓKBAN

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

Előadásom, illetve az itt közlésre kerülő dolgozatom két vonatkozásban is nagyobb, középtávú kutatások, tervmunkálatok része. Az egyik vonatkozást Vajdaság, elsősorban Bácska szóláskincsének feltárása jelenti, szakirodalmi előzményét pedig a Tanulmányokban¹ közzétett drávaszögi elemű szólások vizsgálata.

A vegyes nyelvű szövegek a többnyelvűség szociolingvisztikai kutatásaihoz szolgáltatnak értékes adalékokat. Nem könnyű műfaji, tipológiai besorolásuk, talán csak a kialakulásukban megnyilvánuló kötöttség vagy kötetlenség lehet rendszerezési kritérium a vizsgálatok jelenlegi kezdeti² szakaszában.

Mind a *csúfolók*, mind pedig a *vegyes nyelvű beszédművek*, az alkotások értelmezése, fogalmi terjedelmük meghatározása, elhatárolása gondot jelent, talán még funkcionális összevonásuk, azonosításuk, azonosíthatóságuk is:

A csúfolók terminus helyett a nyelvészeti, folkorisztikai irodalom szívesebben használ analitikusabb megnevezéseket, részfogalmakat, mint *falucsúfolók*, *falusorolók*, *nemzetcsúfolók*, *valláscsúfolók*, *szóláscsúfolók*, ám ezek a kívánt szintnél szűkebbre szabják az értelmezést, hiszen például a bácskai németek magyar beszédét utánzó *Tenes liter pór*, *fater tóts*, alak vagy a feketicsiek nyílt e-zésére utaló kishegyesi *Feketicsen csereg a veder* nyelvjáráscsúfoló releváns jegyei, elemei a hagyományos rendszerezéssel be nem foghatók. Másrészt a címben bevezetett *nyelvközösségi viszonyok* a jelenségcsoport szűrő, kiszűrő ismervét is jelentik. Csak azokra az esetekre összpontosítják figyelmünket, amelyekben a nyelvközösséghez, nyelvviséghez tartozás testesül meg nyelvi formában, attól függetlenül, hogy etnikumok, kódrendszerek, vagy csak egy nyelven belüli dialektusok viszonyait érzékeltetik-e. Legyen az első esetre példa a délszláv nevek képzőire utaló

„ityvityek” (Vö. **Andrić, Tomović**), a másodikra a *Tölöcskán tojják a tajicskát*, amelyben az ö-zés, illetve az l → j mássalhangzóváltás a megcélzott sajáttság.

A vegyes nyelvű beszédművek, folklorisztikai alkotások köre jóval nagyobb a csúfolóknál, de lehet azoknak jellemző vonása is. Vannak két- vagy többnyelvű szólásaink: *Teraj, Lázó, majd nem fázó*, mondókáink, kiolvasóink:

Ugrál a veréb a körbe
Tanájjátok ki, kit szeret (...)
Skacse vrábac u koló
Pogodite, koga voli (...)
Du bisz sén, du bisz seén
Du bisz alle sén³

Más esetekben a nyelvi eredet meghatározhatatlan:

Iciki-liciki pilicki
Esusánszki ákheli³

Visszont az adott használók számára már egyértelmű a csúfolódó, viselkedést szankcionáló szerep a következő esetekben: „*Ja sam beogradski ki-küldött, ne znam samo serbül, treba mi tolmač*”, hiszen a környezetükből éppen csak kikerülő, anyanyelvüket hirtelen „elfelejtő” személyeket szokták vele jellemezni. (A közlés korrekt magyar formája ez: Én belgrádi küldött vagyok, csak szerbül tudok, tolmácsra van szükségem).

1.

A csúfolók, az ilyen értelmű „csúfolódás” meghatározása olyan bonyolult feladat, hogy egymagában is külön, kimerítő tanulmányt igényelne, ami nem lehet most a célunk. Hangsúlyozzuk hát csak néhány funkcióját. Ez lehet *közösségi szankcionálás, befolyásolás*, a Lévi-Straus-i értelmezésű *csoportaffirmáció*⁴, az *összetartozás, önazonosság*, illetve a *különbözőség kódolása*. Ezek a célok nyilvánvalóan nem keverhetők össze a filozófiai-logikai modellül szolgáló esztétikai kategóriákkal⁵ érintkezési szerepet hordozó eszközökkel, mint amilyenek a *nyelvi humor*, az *íronia*, *nyelvi különösség*, amelyek leírása, taxonómiája nyelvenként értelmezhető feladat, amelynek magyar vonatkozásban a számos eredmény⁶ ellenére is vannak még adósságai, a műfaji rendszerépítés terén nemkülönben.

Vizsgálati kiindulópontként mi természetesen csak a magyar nyelvűséget, nyelvközösséget, azon belül is Vajdaságot választhatjuk, a jelenségvizsgálat szintjén pedig azt a *nyelvi vagy kódérzékenységet*, ami a nyelvközösségi csúfolókban az eltérő sajátságok észlelésének szintjén megnyilvánul, illetve azt a *metanyelvi tevékenységet*, amely a műfaj nyelvi-stilisztikai építkezésében munkál többnyire spontán eljárásokban.

2.

A csúfolók jelenléte bármelyik mikro- vagy makroközösségben évszázadokra vezethető vissza, elméleti irodalmuk viszont ehhez képest igen gyér, ami az elmúlt évtizedek bizonyos tudományos szemérmességével magyarázható, miszerint a nyelvi, más nyelvi csúfolódás társadalmi tabunak számított, a vegyesnyelvűség, a makarónnyelv kontaminált képződményei pedig a tudományos kutatások céljaira méltatlannak.

Ennek a szeméremnek, finnyasságnak a korábbi időkben nyomát sem találjuk, például már Heltai Gáspárnál⁷, Magyarai István **Az országokban való sok romlásoknak okairól, és azokról való megszabadulásnak jó módjáról** című⁸, 1602-ben írt vitairatában egész sorozatot találunk: „...haborog az Magyar: az Spaniol latorkodic, eszic, isic, tobzodic az Nemet: az Czeh hortlog az io lakasban, asit puhasaga miat az kevelysegtül meg reszegült Lengyel;...”.

A viharos történelmi események, népmozgalmak idején számuk megszaporozódott, hiszen a **Csínom Palkó** egészében nem egyéb mint a németiség nemzetcsúfolója, illetve a magyarság nemzeti dicsérete. Pl.

„Patyolat az kuruc
Gyöngy a felesége,
Hetes vászon az laboncság,
Köd a felesége”

Ugyanilyen burjánzást tapasztalhatunk a 48-as szabadságharcban, de még Margalits Ede sem hagyta ki őket, sem **Bácskai szólásaiból**, 1877-ben¹⁰, sem **Magyar közmondások és közmondásszerű szólások** című, 1896-ban megjelent gyűjteményéből. 1945 után viszont ennek a műfajnak a nyomát sem találjuk a legutóbbi időkig, holott ezek az alakulatok akármilyen kemény hangneműek, de a tényleges etnikai, közösségi kapcsolatok kialakulásáról, meglétéről, irányáról és irányváltásairól tanúskodnak.

3.

A Délvidék, Bácska, Bánát történeti, betelepítési viszonyai nagyon kedveztek, kedveznek a nyelvközösségi csúfolók kialakulásának, a magyarok, délszlávok, németek, örmények, románok, szlovákok, ruszinok párhuzamos jelenléte, szoros területi és egzisztenciális érintkezése, a nagyon sok kirajzási pontról érkező magyarság időbeli, területi egymásra rétegződése melegágya lett folyamatos képződésüknek. Már Pesty Frigyes **Kéziratos helynévtárába**¹¹ is küldtek településeink jegyzői, például a kanizsai szlovákokról, a Pánbok városrésztől: „...voltak pedig a Tótok szegény, többnyire koldús emberek, kik az alamizsna átvételekor magyarul nem tudván, tóttul mondták pán bóg zaplati (Az Úristen fizesse meg), erről lettek pánbogi emberek”.

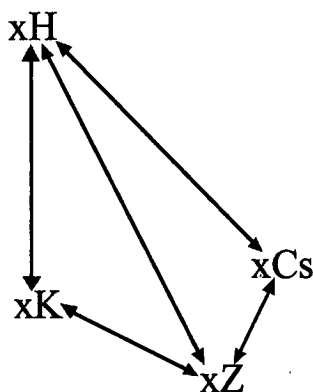
Időközben, főleg a második világháború alatt és után ezek a nemzetiségi viszonyok tragikusan megváltoztak, felbomlottak egyes etnikai csoportok teljes eltűnésével.

4.

A teljes vajdasági szőláskincs szerves részét képező csúfolók gyűjtését körülbelül egy éve kezdtem meg kérdőívek alapján, így a területi, nyelv-földrajzi összefüggések éppen csak megkörvonalazódtak, az alábbi tanulságok, tapasztalatok is:

Az adatfelvétel, illetve csúfolóhasználat helyét pontosan kell rögzíteni, így válik viszonyíthatóvá a műfajjal megcélzott célközösség, -terület is. Nem mellékes szempont, hogy a topolyai l-zést Kishegyesen vagy a Tisza melléki Adán „szólják-e meg” a *Topolán gömbölű golóval lüvik a gólát* nyelvjáráscsúfolóval.

A területi összefüggések rögzítése révén kirajzolódnak az egy-, két- és többirányú kapcsolatok, a pontszerű és területi összekapcsolódások. Ha a *horgosi szümőcsösök*, *kanizsai rezsdások*, *zentai malacpofozók* és a főleg Csókára vonatkozó *bánati mögösök* (az ő-zésre céloznak), rendszerét kivetítjük, a területi viszonyok egész hálózátát kapjuk

A legutóbbi csúfoló már az egész Bánátra vonatkozik, amint viszonzása, az illabiális zentai ā-zást kipellengérező *ára kapának* is.

A résztanulságokat összegezve aztán regionális góckokhoz lehet eljutni, mind a csúfolókkal megcélzott, mind pedig az elnevező közösségek vonatkozásában. A pacséri rétes kudarcára vonatkozó szóláshasonlatot (*F... tört, mint a pacséri rétesnek*) mindenki ismeri Bácskában, ki tudja, miért? Az elnevező közösségeket már nehezebb tetten érni a kutatások pillanatnyi állásánál.

5. A csúfolók rendszere első pillantásra igen bonyolult, amíg valamilyen rendezési elvet nem vetítünk az állományra. Erre legalkalmasabbnak a *mit? kit? hogyan? mivel?* kérdései mutatkoznak.

A *mit?* kérdése a műfajnál a megcélzott tulajdonságot, vonatkozást jelenti. Így alakultak ki a falucsúfolók, mesterségcsúfolók, leány- vagy leánycsúfolók, nemzet- és vallásúcsúfolók stb.

Ezek a funkciók sokszor rejtve is maradnak, mivel az alakulatok keletkezésénél érvényesül egyfajta stratégia, amely válogat a rendelkezésre álló fogalmi jegyek közül: Például régebbi sértő népvétet használ (*Oláh, rác, tót*), külső tulajdonságot nevez meg (*mozdonyszőkék*), vallási szimbólumra utal, mint a reformátusokra vonatkozó bunkósok (a torony-jelkép alapján), öltözködésre céloz (*Miért nem félti a gatyáját a német?* – *Mert nincs neki*), vagy írásrendszerre (kockabetűsök), jellegzetes utónevet általánosít (Fritzek, Janezok) vagy torzít el (*Vakareszku*) stb.

Mi ezek közül csak bizonyos típusokra figyelünk, hiszen a nyelvközösségi viszonyok, a kódérzékenység és a metanyelvi funkció képezik vizsgálatunk fő szempontját, tehát tovább szűkítjük a csúfolók szokványos, több gyűjteményben, például Solymár Imrénél¹², vagy Bereznai Zsuzsannánál¹³ kifejtett rendszerét.

A *hogyan, milyen eszközzel?* kérdéseit tisztázva, először a *nyelvi hovatartozás és szintek* lehetőségeit kell számba vennünk.

A nyelvközösségi, metanyelvi természetű csúfolók nem idegenkednek a megcélzott nyelvből eredő idegen elemektől, sőt a makaróninyelvtől sem, mivel általában a természetes többnyelvűség közegében jönnek létre. Az eredeti közegből vett szerb csúfolóval sokszor az érintett magyarság is él. Bánátban hallottam a következőket: „Jól mondják a szerbek: Madjar je loš gospodar, ali dobar sluga” Vagyis: A magyar rossz gazda, de jó szolga.

Elhangozhatnak anekdotába ágyazva egész mondatos idézetek, idegen szövegrészletek is. Az egyik szabadkai horvát püspökről azt mesélték, hogy nem volt a magyar nyelvről nagy véleményrel, mert őt a „kutyaugatásra emlékeztette”, ami nyelvek között nem ritka, hiszen egyik kínai dialektust is „vau-vau-nyelvnek” hívják a nyelvi környezetében. Egyszer viszont a fáma szerint valamelyik fiatal pap azt mondta a mi püspökünknek, mondja horvátul, hogy *Bolha van a fülemben*. Ez horvátul csak így hangozhatott: *Imam buhu u uhu*, és lehetett tünődni rajta, hogy mire emlékeztet.

A kontaminálódott szövegek a valós nyelvkeveredést szokták kipellengeztetni, például Szabadka környékén: *Ja vezam kecsket kod ajtofelfa, i idem u városháza, da moj sin bude katona* (Korrekt magyar változata: Az ajtófélfához kötöm a kecskét, és elmegyek a városházára, hogy vigyék el a fiamat katonának).

6.

Ami a releváns nyelvi szintet illeti, amelyen a csúfolók humoros, ironikus jegye, eszköztára megjelenik, akár teljes rendszert is találhatunk.

Megjelenhet ez a jegy fonetikai-fonológiai szinten: *Hodzs vadzs telepi dzserek?* – kérdezik az újvidéki Telep városrész lakóit ejtésükre utalva. *Kicsit bides, ale jó* – utánozzák a szlovákok magyar beszédét. Nem ritka az aliteráció sem: *Betonfejű becsei*.

Szolgálhatja az iróniát az alaktani szint: *Ráspolyos, mint a homoki aszszony valagája* – mondják Oromhegyesen, a legutolsó szó fura toldalékolására utalva, vagyis a kishomokiak nyelvhasználatára.

Leggyakoribb a csúfolók megjelenése a szókészlet szintjén, például a falusorolókban: *Zentai malacpofozók, adai drótosok, kanizsai rezsdások, moholi répások* stb.

Jellemző lehet a mondat szerveződési szint is: *Meg-e szántottad a földet?* – kérdezik a feketicsieket szomszédaik a rossz szórendjükre utalva.

7.

Mindezeket a korábban kifejtett ismérveket figyelembe véve egy műfaji rendszert is megkörvonalazhatunk, a teljesség igénye nélkül.

Először is egy nyílt, kötetlenebb és egy zárt műfaji rendszert kell megkülönböztetnünk.

7.1.

Az elsőhöz a **szabad szókapcsolatok**, erős változatképződést mutató alakulatok tartoznak, például

7.1.1.

Csúfolódó jellegű helynév-etimológiák: *Csecsebecse* (Becse), *Csicsóka* (Csóka), *Derosszó* (Doroszló), *Bugyiszava* (Budiszava), *Marhataknos* (Martonos), *Pocsolya* (Topolya), *Prasnyovác* (Oromhegyes szerb nevéből a Trešnjevából), *Molyok* (Mohol), *Jancsi-Jancsi* (Rimski ančevi), *Ityimutyi* (Zimonji), *Gamós* (Horgos).

7.1.2.

Szójátékszerű helynév-sorolók: *Ó Kanizsa, Gyász-Martonos, Jaj-Horgos, Kenyeretlen Csantavér*.

7.1.3.

Elő- és utónevek rész-egész viszonylatú általánosítása, torzítása: *Magyar Pista* (a magyarokra), *Jóvó, Gyubrenka, Baszójka* (délszlávokra), *Žužika, Eržika* (magyar lányokra).

7.1.4.

Szócsonkítások, -rövidítések a nemzetneveknél: Góracok, cérnák (montenegróiak vagy Crna Gora-iak), búnyók (bunjevácok).

7.1.5.

Idézetszerű nyelvcsúfolók: *Kázsipakondakok* – mondják a Mokrin környéki magyarok a szerbekre, akik a köznyelvi *pa onda* (és akkor) forma helyett a *pak ondak* nyelvjárási alakot használják. Szó szerint tehát azt jelenti: Akik azt mondják *pak ondak*. Hasonló Adán a *Kuracfalú*, vagy általánosan a *Picskumaterok*, ezek eredetét viszont nem kívánjuk most elemezni. Vagy: *Dik, dade, avel a kefe* (cigányok).

7.1.6.

Nyelvjáráscsúfolók: *Töszi-vöszi, aztán csak mögösz; A szögedi embör möggyet öszik könyérre, bánáti mögösök (ö-zés), Húzivonyi, taszíti, ha nem biri, otthagyi (i-zés), Szabad a kárját? – a zentai illabiális a-zásra, kanizsai rezsdások (mert a rozsdá helyett rezsdát mondanak), zentai mggysk, szajáni gombalüvők a feketicsiek szeget mernek cseberre, Topolán gömbölü golóval lüvik a gólat, Becsén szaladgálnak a pácók (patkányok). Kanizsán van egy *Cupáfalú* városrész, mert lakói cupáknak nevezik a disznócsülköket.*

7.2.

A **zártabb csúfolóformák** hagyományos, főleg folklorisztikai műfaji rendszerbe sorolhatók:

7.2.1.

Szólások és szóláshasonlatok: *Tele van, mint a rác jebivel, Cifra, mint a rác oltár. Poárganak, mint a csángó magyarok.* Az utóbbi Kanizsa környékén keletkezett a második világháború idején, amikor a mai Velebit helyére csángókat telepítettek, akik bizony aratás idején is déli pihenőre házaikba tértek, az öregeket pedig kiültették a kapukba. Amikor a kézbesítő kereste a fiatalokat, a „házcsoászók” azt válaszolták, hogy lefeküdtek és poárganak (párzanak).

7.2.2.

Közmondások: *Átjáznak a bácskaiak, sírnak már a bánátiak*, ami akkor keletkezett, amikor megépültek a hidak és az átjáró bácskaiak ellopták a bánátiak kint hagyott földművelő eszközeit. Erre válasz is szokott lenni, hogy *Nem szégyen, ha valaki bánáti, csak kellemetlen.*

7.2.3.

Találás kérdések, kérdések: *Messze van-e még Bácskertes Kupuszinától?* Ehhez azt kell tudnunk, hogy Bácskertes Kupuszina magyar

neve, és amikor egyik vándor ezt kérdezte valamelyik helybéli asszonytól, az palócos nyelvjárásban válaszolva két nagyon közeli testrészt nevezett meg, nőkre vonatkoztatva, mi azonban ezt nem idézzük. *Kinőtt-e már a budlifa?* – kérdezik a topolyaiakat, a választ azonban nem igen szokták megvárni.

7.2.4.

Anekdóták és a belőlük elvonatkoztatott szállóige szerű idézetek:
Például az egyik mileticsi magyar szerbek báljára ment be véletlenül, amit azok „szögedics kiejtését” meghallva, provokációnak vélték, és jól megverték. Páciensünk aztán így mesélte élményét: Nyilván rosszul jártam volna, ha az egyik nem kiabál a többire. – Hát mit kiabált? – Azt, hogy *ubijte ga!* Ez utóbbival a nyelvismeret gyenge szintjét szokták jellemezni. (A szerb kifejezés jelentése Öljétek meg!).

Az adatközlők sokszor egy-egy szólás anekdotikus hátterét is ismerik, például Székelykeven az *Otthagytá, mint a Szent Pál az oláhokat* szóláshasonlatét. Eszerint az oláhok (románok) templomot építettek, amelynek felszentelésére nem érkezett meg Szent Pál szobra. Ekkor az eklézsia megfogadott egy székelyt, álljon fel a szobor helyére. Ment is minden simán egészen addig, míg a kezébe adott gyertya nem kezdett a lábára csöpögni. Ekkor a „Szent Pál” leugrott és megszökött.

Az ilyen és hasonló csúfolókat szokta a szakirodalom epikai maggal rendelkező alakoknak nevezni.

7.2.5.

Hasonlók az újabb sütetű **viccek** is, például a montenegróiak kényelemszeretetéről, vagy a bánáti magyarról, akit rábeszéltek a bácskaiak, hogy keresztesse a kandúr macskát meg a nőstény házinyulat. Miközben iszogattak, kiküldték az atyafit, hogy nézze meg: „ízéli-e mán”. A gazda felindultan jött vissza egy idő múlva: „Dehogy ízéli, öszi! (Már mint a nagy kandúr a kis termetű házinyulat).

7.2.6.

Számos **eredetmondát, népmesét** is találunk csúfoló szerepkörében bizonyos etnikai karakterre vonatkozóan. Egyik legszalunképesebb, legrövidebb közöttük az, amikor gödröt ásva óriási vasat talál az angol a német és a magyar. Az angol ezt így kommentálja:

– Mennyi varrógépet lehetne ebből csinálni!

A német sem hagyta annyiban:

– Mennyi puska kijönne ebből!

Mire a magyar:

– Mekkora lehetne evvel valaki fejére vágni!

7.2.7.

Dal-, imádság- és mondókaformulák: Igen gazdag, változatos műfajcsoportot jelentenek, általában nagyon kemény hangvételűek. Már annak idején Arany János is élt velük az *Alekszinác, Krusevác...* kezdetű kétsoros versében. Közismert a régi misék latinságán ironizáló prédikációszerű mondóka is: *Aporta in Ferkó, neked a bor nem vót jó...*

Imádság formája van a gyermekek körében ismert zsidócsúfolónak: *Mózes, adjál esőt, mert ha nem adsz esőt, megrühesödnek a zsidók.* Vannak bőven dalok is, mint a magyar nőkre vonatkozó szerb dal, amelynek *Madjarica, tudom, tudom* a refrénje, és széles e hazában unós-untalan hallható.

8.

Külön kutatásokat igényelnek ennek a műfajnak a használati helyzetei, mert ezek a használó és érintett csoportok érintkezési alkalmaira is rávilágítanak. Ilyenek az utcai találkozások, piacozás, iskolai együttlét, munkahelyi kapcsolatok, katonáskodás stb.

Jegyzetek

- 1 Papp György, A drávaszögi helynévi elemű szólások használati, szerkezeti sajátosságai = Tanulmányok, 1996, 29. füzet 40–50.
- 2 Vö. Csorba Béla: Vegyesnyelvű folklóralkotások = Még azt mondják, Temerinben... Kani-za, Cnesa Kiadó, 1997, 177–184.
- 3 A mondókák idézett szövege Csorba Béla temerini, még publikálatlan gyűjtéséből valók.
- 4 Lévi Strauss csoportaffirmáció-fogalmát a magyar szakirodalomban Józsa Péter fejti ki: Lévi-Strauss és a „homológ-metaforikus” kód = Ethnographia LXXXVII. 1976, 3.
- 5 Olyan megállapításokra gondolunk, hogy nevetni a komikum értelmében csak az értékíté-let alkotónál gyarlóbbnak vélt személy megnyilvánulásain lehet.
- 6 A nyelvi humor és ironia magyar nyelvi eszközeivel elmélyülten foglalkozott például Nagy Ferenc: Ësztétikai értékítélet, nyelv és komikum = Nyr. 94. évf. 2. sz. 1970. 159–166. Il-letve: A nyelvi humor főbb típusai = Nyr. 92. évf. 1968. 1. sz. 10–23.
- 7 Heltai Gáspár: Dialógus, Kolozsvár, 1552.
- 8 Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól, és azokból való megsza-badulásnak jó módjáról, Sárvár 1602 = RMK. I. 1911.
- 9 Az emberi tulajdonságokat magyar szólásaink más esetben is szívesen hasonlítják a külön-böző vászonminőségekhez. Közismert például, hogy a *Nem különb a Deákné vásznánál* szólás eredeti teljesebb alakja így hangzott: *Ő sem különb a Máté deákné szőtte hetes vá-szonnál.*
- 10 Margalits Ede: Bácskai közmondások, Baja, 1877.
- 11 Pesty Frigyes kéziratos helynévtárába Popovits György kanizsai jegyző is küldött adato-kat 1864-ben. Leírásának teljes közlése. megjelent: Kanizsa Kilencszáz éves = Üzenet XXIII. évf. 1993.
- 12 Solymár Imre, Három etnikum falucsúfolói a Völgységben, Bp., ELTE 1982.
- 13 Bereznai Zsuzsanna, Falucsúfolók az egri járásban, Bp., ELTE 1985.

ANDRIĆ EDIT

**A NOMINATIVUSI ESETBEN REALIZÁLÓDÓ
MÉLYSZERKEZETI OBJEKTUM A
MAGYARBAN ÉS A SZERB NYELVBEN**
(Részlet)

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

Két nyelv részrendszerének kontrasztív vizsgálata (sőt, ma már az egy nyelven belüli, teljességre törekvő vizsgálódás is) csak akkor mutat igazi eredményeket, ha azokat univerzális, mélyszerkezeti kategóriákra vezetjük vissza, mint ahogyan azt újabban a strukturális magyar nyelvtan szerzői is tették, mintegy felelevenítve és továbbfejlesztve a már lassan elavulóban levő fillmore-i esetgrammatika elméletét. Természetesnek tűnt tehát, hogy a szerb deklinációs rendszer és a magyar viszonyragozás összevetése is csak ilyen, újabban argumentumoknak nevezett, kategóriák felszíni realizációjának elemzésével történhet. A leggyakrabban előforduló, legszerteágazóbb argumentumok egyike, amely a legkülönbözőbb megvalósulási formákkal rendelkezik – a mélyszerkezeti objektum. Mivel a magyar is és a szerb is nominatív nyelv, az elsődleges objektum mindkettőben accusativusban áll (illetve a szerbben genitivusban is), másodlagosan pedig nominativusban, dativusban, instrumentalisban, vagy a lokális esetek valamelyikében fordul elő.

Jelen dolgozatom témája, amint az már a címből is kitűnik, az alanyesetben realizálódó másodlagos objektum a magyarban és a szerb nyelvben. Az ágensen kívül a leggyakrabban a mélyszerkezeti objektum tölti be az alany szerepét a mondatban, ezért a rá nem jellemző nominativusi esetben is állhat. Ez egyrészt a statikus jegyű igék vonzataként fordul elő, a kopulás, a teljes jelentésű légigés és a birtoklást kifejező igék mellett, másrészt viszont a transzformálással kapott passzív szerkezetekben, valamint a mediális igék vonzataként is gyakori. Ezúttal, az idő rövideje miatt, csak az előbbi mondatformákkal foglalkozunk részletesen, az utóbbiakról bővebben más alkalommal lesz szó.

A létigés mondatokban szereplő objektum

A magyarban a létige és a birtoklásige egybeesik, a különbség közöttük a vonzataikban jut kifejezésre, ezért mi két külön igenek tekintjük. A szerb-ben a kétfajta jelentés két különböző alakban manifesztálódik: a létezést a 'biti', 'jeste' ige, a birtoklást viszont az 'imati' fejezi ki. Néha azonban a létezés kifejezésére is használható az 'imati' ige. A létige fogalmi jelentése a többi igével szemben zérusnak tekinthető. "Minden igében megvan a létezés elem, ami akkor jut felszínre, ha az igei jelentés főnévi formát kap, s hátramarad a pusztá létezés... Az ige szételemezhető létezés komponensre és lexikai jelentéselemre, s a létezés az igeiség absztrakt kifejezője. A létige határesetként maga is lehet főige" (Dezső László, **A jelzős főnévi csoport kérdései a magyarban**, Nytud. Ért., 76. szám, 25.).

A létigés mondatok ritkán fejeznek ki pusztá létezést, amikor csak egy bővítményük lehet. Amennyiben ez az eset áll fenn, a vonzat leginkább experiens (ha élő jegyű főnév képviseli), vagy pedig objektum.

Van könyv, de van füzet is.
Baj van.

Postoji knjiga a postoji i sveska.
Postoji problem./Ima problema.

Itt tehát csak azt fejeztük ki, hogy valami létezik. A létigés mondat azonban leginkább helyben, időben vagy valamilyen állapotban való létezést fejez ki. Másik bővítménye tehát tipikusan lokális.

És az egész házban csak egy árva villanylámpa van. (C 53)

U kući postoji svega jedna, električna lampica.

Délen van egy csizma. (C 30)

Na jugu ima jedna čizma. (C 10)

Szélmalmok persze nincsenek többé. (C 34)

Vetrenjača nema više tamo. (C 14)

Mint ahogy patak sincs ott. (C 34)

Kao što nema ni potoka. (C 14)

A létigét olykor el is hagyhatjuk a mondatból, mert egyértelműen odértjük:

...a nyaka körül egy széles, világoskék sál... (DT 9)

...oko vrata široki, svetloplavi šal... (DT 36)

Kezében két edény... (C 56)

Sa dva suda... (Stajao je útke. C 35)

A temetőben kis kápolna. (C 656)

U groblju crkvice. (C 249)

A *papirjaik* teljesen rendben. (C 54)

Imaju *papire*, koji su u redu. (C 34)

A hely-, idő- és állapothatározók mellett a létezést jelentő igék néha szabad bővítményként, cél- vagy okhatározóval is kiegészíthetők. Meg kell még jegyezni, hogy amíg pl. a helyhatározó majdnem mindig kiegészítheti a létigét, addig az időhatározó folyamatot jelentő időbeliséget követelő alany esetén fordulhat elő, ha ez nincsen, kell egy hely- vagy állapothatározónak lennie a mondatban.

Az *ünnepség* ma van.

A *könyv* ma az asztalon lesz.

Proslava je danas.

Knjiga će danas biti na stolu.

A létige abban különbözik a kopulától, hogy tartalmasabb, önállóan is betöltheti az állítmány szerepét, de bővítményeinek köre még mindig eléggé kötött „jobbára csak akkor kaphat elvont határozót, ha előzőleg 'dúsítottuk' konkrét hely- és állapothatározókkal” (Dezső László: **A főnévi csoport**, ÁNYT., VI. 93.).

Az objektum a szerbben a létigés mondatokban szintén nominativusban áll, tagadott létigés szerkezetekben viszont a szláv genitivus fordul elő, és pedig el kell mondani, hogy a legkövetkezetesebben éppen itt maradt fenn a mai napig is ez az alak. Ez az ige jelentésének köszönhető, annak ugyanis, hogy nem lehet vele teljesen felölelni a tárgyat, azt amit valaki birtokol, illetve nem birtokol. A szerb leíró nyelvtan rámutat a 'nemati' ige tárgyának oszthatatlanságára, s egy érdekes példát hoz fel arra, hogy a tárgy oszthatósága, accusativusban szereplése egészen más jelentést feltételezhet. Idézem a példát:

Žalio sam u svojoj krutoj razdraženosti, što svi Mlečići nemaju *jednu jedinu glavu*, da ih jednim mahom posiječem. (208. p.)

Ez a mondat azt jelenti, hogy a velenceieknek (természetesen) több fejük volt (mindenkinek egy), s én (pontosabban a beszélő) azt sajnálom, hogy nem mindannyian csak eggyel rendelkeztem, mert akkor egyetlen mozdulattal mind levágtam volna őket. Ha azonban az objektum genitivusban szerepelne ('što svi Mlečići nemaju *jedne glave*'), teljesen más jelentést kapnánk, azt ugyanis, hogy a velenceiek mind, összesen egy fejjel sem rendelkeznek, nincs egy fejük sem, le vannak fejezve, s én azt sajnálom, hogy nem én tettem ezt meg.

Kivételt képez a határozatlan névmással vagy határozatlan jeggyel rendelkező melléknévvvel kifejezett objektum is. Ezt is accusativusban vonza a 'nemati' ige.

Nemam *ništa* da ti kažem.

Semmit sem mondhatok neked.

Amennyiben azonban a főnévi névmást melléknév is követi, akkor genitívus is előfordulhat az accusativus mellett:

Nemam *ničeg lepog* da vam kažem.

Nem mondhatok *semmi jót*.

Nemam *ništa lepo* da vam kažem.

Ha anyagnév jelenik meg a pusztá létezését jelentő mondatban, partitív létigés mondatról beszélünk. Az objektumot tehát az alany mellett a magyarban lokálissal is kifejezhetjük, a szerbben pedig partitívusi genitívusszal:

Kenyér van.

Kenyérből van.

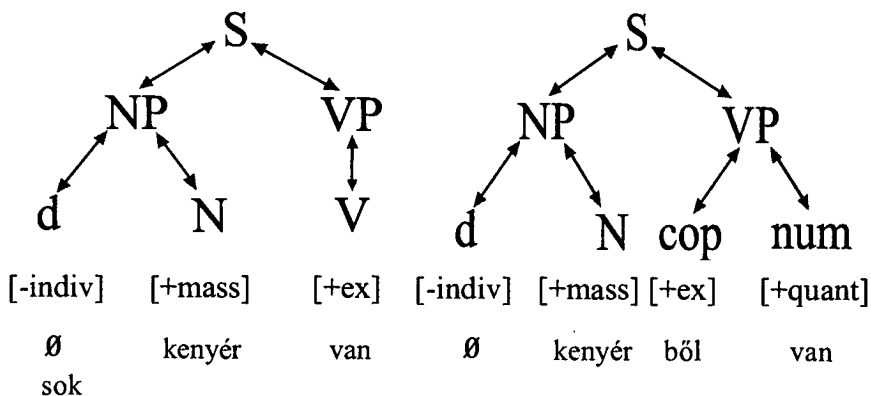
Ima *hleba*.

Az utóbbi magyar mondatunk hiányosnak tűnhet, ezért mértékhatározóval szoktuk kiegészíteni:

Kenyérből kevés/sok van.

Hleba ima malo/puno.

Ez azonban már kopulás mondat, névszói-igei állítmányú. Nézzük a két mondat ágrajzát!

Dezső László ezt az alanyt partitív alanynak nevezi a partitív tárgy analógiájára, és megjegyzi, hogy a létige mellett nemperfektív, folyamatos ige vonzataként is előfordulhat:

Kenyér jött.

Megtörténik, hogy ilyen, létezést jelentő funkcióban, a létigét valamilyen más, teljes értékű ige helyettesíti. Ilyen szerepben természetesen csak statikus jegyű ige fordulhat elő, mint amilyen az 'áll', 'hever', 'fekszik', tagadott létigeként pedig a 'hiányzik' stb. A szerbben a már említett 'postojati' és 'biti' ige mellett a 'nalaziti se', illetve a 'nedostajati' is igen gyakori.

Szobájukhoz, az emeleten, külön *fürdőszoba* szolgált. (DT 119)

Na spratu, uz njihovu sobu bilo je posebno *kupatilo*. (DT 131)

A szoba közepén egy *nyújtó pad* állt... (DT 34)

Nasred sobe je bila *klupa*... (DT 59)

Előtte, az asztalon *térképek* hevernek... és egy nagy *könyv*. (C 777)

Na stolu, pred njim su nekakve *karte* i velika *knjiga*. (C 371)

Az ágyon... egy *turbán* hevert... (C 705)

...na postelji se video neki *turban*. (C 299)

...ez a *név* nem szerepel a golfklub névsorában... (C 54)

...nema *ga* u spisku golf kluba. (C 35)

Sír: ez a *szó* is hiányzott szókincsemből. (DT 27)

Grob, i ova *reč* mi je nedostajala u rečniku. (DT 52)

A birtoklásigét tartalmazó mondatokban szereplő objektum

A birtoklásige szintén statikus, és ugyancsak két bővítménye van, mint a létezésigéknek is. Egyik vonzata *experiens*, a másik pedig objektum. A felszínen mindig realizálódik, szemben a létigével, amely hiányozhat is. Viszont, maga a birtoklás ténye gyakran evidens, ezért csak akkor jön létre mondat, amikor a pusztán birtokláson kívül mást is ki akarunk fejezni vele, ilyenkor azonban már azon van a hangsúly, az a fontos, amivel kiegészül a mondat.

Annának *haja* van.

Ana ima *kosu*.

Annának *szőke haja* van.

Ana ima *plavu kosu*.

A felszínen az *experiens* a magyarban részeshatározóként, az objektum pedig alanyként realizálódik, és az utóbbi birtokos személyragot visel. A szerbben, láthatjuk, az *experiens* alanyesetű, az objektum pedig a rá jellemző *accusativusban* áll. Ezúttal tehát a magyar és a szerb szerkezet közötti eltérés nyilvánvaló: a magyar *nominativussal* állítjuk szembe a szerb *accusativust*, vagy amint azt mindjárt látni fogjuk, a szláv *genitivust*, illetve a *partitív genitivust*.

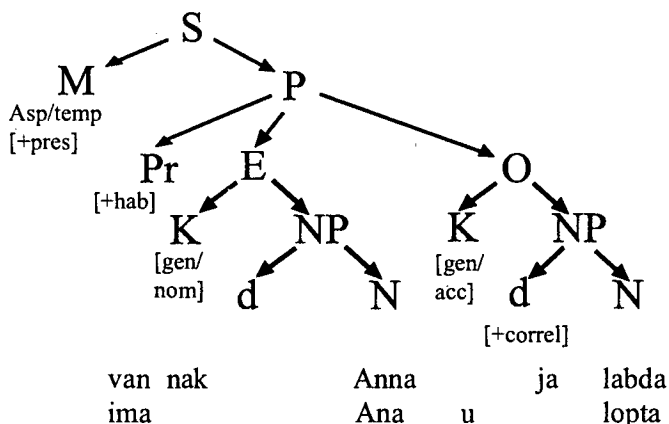
A birtokviszony három fajta lehet: tulajdonviszony, részviszony és paraméterviszony.

A *tulajdonviszonyban* a birtokos mindig élő jegyű, a birtok, a tulajdon viszont élettelen. A tulajdon mindig elidegeníthető. $E \rightarrow N [+ \text{ élő}] O \rightarrow N [- \text{ élő}, + \text{ concr}]$

A tulajdonviszonyt kifejező mondatokban a melléknév nem eredményez melléknévi csoportból alkotott állítmányt, hanem a tulajdont kifejező főnév jelzője lesz.

Annának *labdája* van.
Ana ima *loptu*.

Annának *tarka labdája* van.
Ana ima *šarenu loptu*.

- Adrianiéknak volt Lellén egy kis *birtokuk*... (OG 41)
 Adrijanijevi su imali u Leli malo *imanje*... (OG 47)
 Úgy tudják, van egy *portrém* Halász Péterről. (OG 6)
 Čuli su da imam *portret* Petera Halasa... (OG 6)
 Amikor az embernek már nincsenek teljesíthetetlen *vágjai*... (DT 162)
 Kada čovek više nema neispunjenih *želja*... (DT 169)
 Helyes, az embernek legyenek *szokásai*... (DT 64)
 Tačno, čovek može da ima *navike*... (DT 83)
 Győrben nem volt egy nyugodt *pillanata*. (OG 36)
 U Đeru nije imala ni trunke *mira*. (OG 42)
 Lilinek *telefonja* is volt. (OG 35)
 Lili je imala i *telefon* (OG 40)

A tulajdonviszonyban álló birtokos és birtok általában nem alkot összetételt, nem mondhatjuk azt, hogy énportré, Lilitelefonsz. stb.

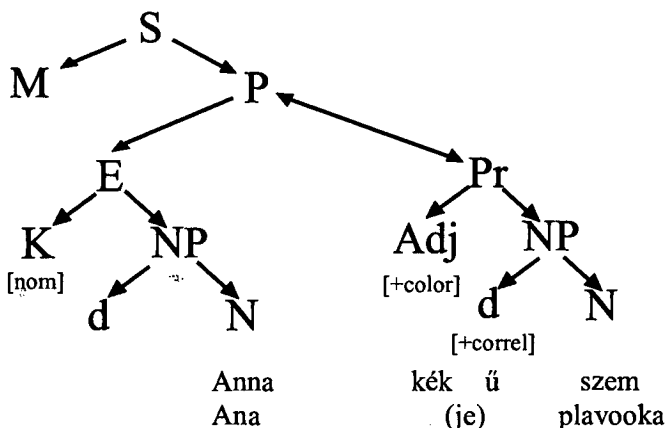
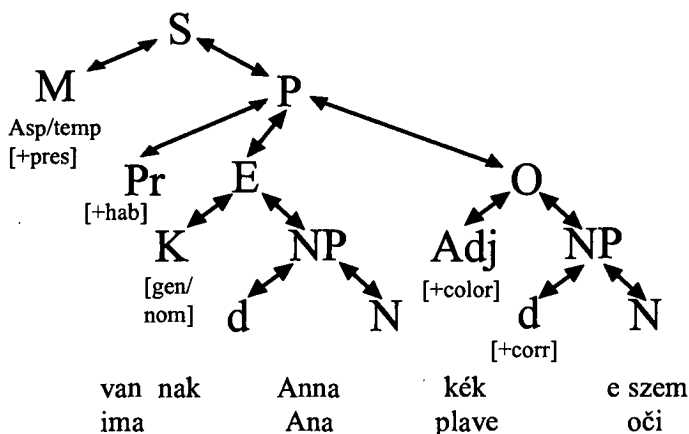
A *részviszonyban* a birtokos lehet élő jegyű is, de csak testrészek esetében, a birtok viszont mindig élettelen. Itt problémát jelenthet az experiens élettelen jegye, s ez kétféleképpen oldható meg. Dezső László említi, hogy a részviszonyban Langacre kiterjeszti az experiens kategóriát élettelen je-

lentesű főnevekre is, s ez az egyik lehetőség, a másik az lenne, ha az élettelen jegyű főnevek esetében egy külön kategóriát vezetnénk be, a possessort. Az utóbbi azért kérdéses, mert két azonos szerepű főnév két külön kategóriába tartozna, ezért megmaradunk az első megoldásnál. A rész lehet valamilyen általános, 'rész' jelentésű szó, de lehet olyan szó is amellyel egyaránt rendelkeznek élő és élettelen jegyű birtokosok ('láb' – az ember lába és az asztal lába), vagy lehet olyan szó, amelyet csak bizonyos sajátossággal rendelkező birtokosok birtokolhatnak (körme csak az embernek van). A részt $[\pm \text{elidegeníthető}]$ jeggyel láthatjuk el. Az elidegeníthető birtok nem kötelező része, tartozéka az egésznek.

$E \rightarrow N [\pm \text{élő}]$ de elsősorban $E \rightarrow N [- \text{élő}, + \text{concr}]$

Ha a részviszonyt tartalmazó mondatot melléknévvvel bővítjük ki, a rész nem hagyható el a mondatból, s ez mindkét nyelvre érvényes:

Annának <i>kék szeme</i> van.	+Annának kék van.	Anna kék szemű.
Ana ima <i>plave oči</i> .	+Ana ima plave.	Ana je plavooka.

A szerbben a kopula megmaradt az utóbbi mondatban, és melléknévi állítmány helyett névszói–igei szerkezet tölti be az állítmány szerepét, amelynek névszói részét a szerb nyelvre egyébként kevésbé jellemző összetett szó képezi.

Ennek a háznak két *bejárata* van. (bny.)

Ta kuća ima dva *ulaza*. (bny.)

A csészének nincs *füle*. (bny.)

Šolja nema *držku*. (bny.)

A részviszonyban álló birtok és birtokos a magyarban alkothat összetételt: csészefül, lányhaj, városrész. A részviszonyú mondatban a rész és az egész nem cserélhető fel, nem mondhatjuk azt, hogy 'a kertnek van háza', a 'hajnak van babája', de ha melléktneves szerkezetet képezünk belőlük, akkor már felcserélhetők (kertes ház, hajas baba). Ez azonban csak az elidegeníthető rész esetében lehetséges. Jegyezzük meg azt is, hogy a 'kertes ház' a részviszony egy alfaját (tartozékviszonyt) fejezi ki. A tartozék ugyanis lehet nagyobb mint az, amihez tartozik, a rész viszont nem.

A tulajdonviszonnyal és a részviszonnyal mutat rokonságot a *hierarchia-viszony*. Ez nem valakinek a tulajdona, és nem is része semminek, illetve senkinek, mégis valakihez, illetve valamihez (éspedig rendszerint valamilyen szervezethez) tartozik.

A szervezetnek van *elnöke* és *titkára*. (adm.)

Organizacija ima *predsednika* i *sekretara*. (adm.)

Dezső László a hierarchiaviszonnyal rendelkező mondatok között is különbséget tesz. „A hierarchiaviszony sajátos esetei az ilyenek *A királyoknak van királya*, amiből levezethető *a királyok királya* különleges birtokos jelző. De már *a koldusok koldusa* alig, *a feleségek felesége* pedig nem vezethető vissza egy *A koldusoknak van koldusa*, *A feleségnek van felesége* mondatra, hanem analógiásan képződik a *királyok királya* után, átvéve a fokozás motívumát” (Dezső: A főnévi csoport, 88.). A hierarchiaviszonyban levő birtokos és birtok a magyarban alkothat összetételt: országelnök, gyárigazgató, párttitkár.

A *paraméterviszonyban* az élőlény vagy tárgy általános tulajdonságait nevezzük meg. A tulajdonság lehet konkrét vagy elvont, de a megnevezése mindig elvont: pl. szín, méret.

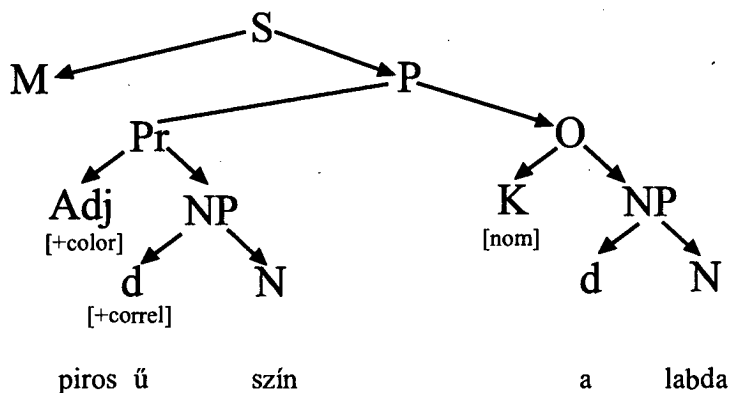
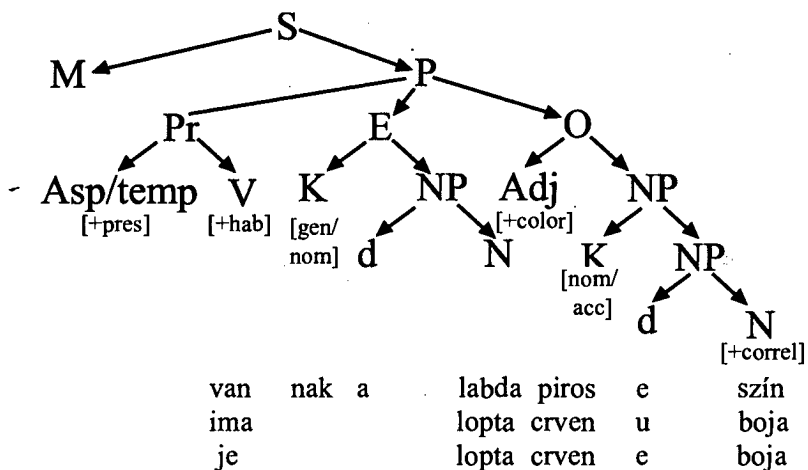
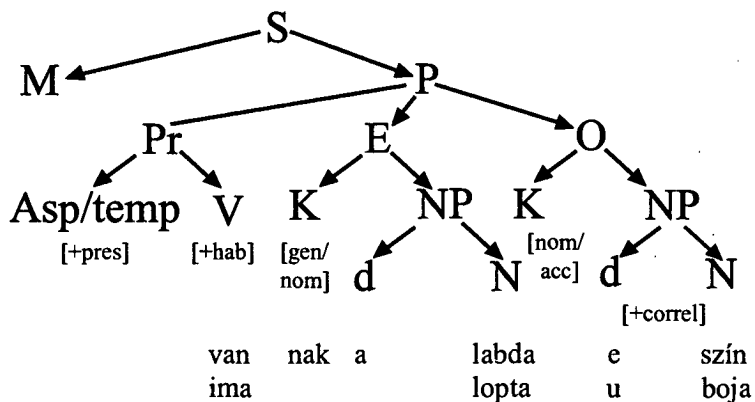
E $\rightarrow$ N [$\pm$ élő]

O $\rightarrow$ N [– élő, – concr]

A paramétert kifejező mondatok szorosan összefüggnek a melléknévi állítmányú mondatokkal, de az utóbbi nem elvont, hanem konkrét paramétert (illetve mindkettőt, elvont és konkrét paramétert) fejez ki.

A labdának van *színe*.
 A labdának *piros színe* van.
 A labda piros színű.

Lopta ima *boju*
 Lopta ima *crvenu boju*.
 Lopta je crvene boje.

Az utóbbi két szerb mondatnak a mélyszerkezete egyforma, azzal a különbséggel, hogy az ige nem birtoklási, hanem létezési fejez ki, az objektum pedig nem accusativusban, hanem genitivusban áll.

Annak a szövetnek szép *színe* volt. (bny.)

Taj štof je imao lepu *boju*. (bny.)

Ennek a kabátnak nincs *nagysága*. (bny.)

Ovaj kaput nema *veličinu*. (bny.)

A birtoklást kifejező mondatokból transzformálódnak a birtokos szerkezetek. Az *experiens* leginkább jelöletlenné válik, az *igét* pedig elhagyjuk. Az objektum nem aktualizált.

Annának van *labdája*.

Ana ima *loptu*.

Anna *labdája*

Anina *lopta*

Amennyiben azonban a magyarban az *experiens* megőrzi viszonyragját, az objektum határozott névelőt kap:

Annának a *labdája*

A szerbben – amint látjuk – a mondatban szereplő, accusativusban álló objektum a birtokos szerkezetben nominativusban van, a birtokos pedig birtokragot kap.

A birtokos szerkezeten belül a birtokos és a birtokszó közötti viszony többféle lehet:

– egész és egész viszonya: Anna labdája/Anina lopta, Lili telefonja/ Lili telefon, Adrianiék birtoka/Adrijanijevo imanje, az én portrém/moj portret,

– egész és rész viszonya: a dinnye magja/seme dinje, a ház bejárata/ulaz kuće, a csésze füle/drška šolje, Anna szeme/Anino oko,

– eredet és eredmény viszony: a vad nyoma/trag divljači, Tolsztoj regénye/Tolstojev roman, Petőfi verse/Petefijeva pesma, a gyümölcs leve /sok voća (a voćni sok már mást jelöl)

– tulajdonság, állapot viszony: a szövet színe/boja štofa, a fiú butasága/dečakova glupost, a tea melegsége/toplina čaja,

– a cselekvés birtokviszonyai: Péter éneklése/Petrovo pevanje, a sors üldözöttje/prognanik sudbine, a kutya tüsszentése/kijanje psa.

A tipikusan deverbális főnevek egy része hasonló egyértelműséggel határozza meg birtokosának szerepét. A 'kérdés megválaszolása' szerkezetben a birtokos kizárólag a 'megválaszol' ige tárgyaként értelmezhető.

Amint a fenti példákból kitűnik, a szerb birtokos szerkezetek kétféleképpen jönnek létre:

1. a személynevet, vagy személyt jelölő köznevet tartalmazók esetében a főt említett módon képezzük őket (tehát a birtokkraggal rendelkező birtokos mellett a birtok – az objektum – nominativusban áll),

2. más élőlényt, élettelen dolgot vagy elvont főnevet tartalmazó szerkezetekben pedig a nominativusban levő objektumot a genitivus possessivusszal kifejezett birtokos követi. Hozzá kell még ehhez azonban fűzni azt is, hogy az előbbi eset csak akkor következik be, ha a birtokost nem determináljuk, ha tehát jelzővel látjuk el, az utóbbi megoldáshoz kell folyamodnunk:

Dečakova kuća
Sinovljeva knjiga

kuća onog dečaka
knjiga našeg sina

Irodalom

Dezső László: A jelzős főnévi csoport kérdései a magyarban. NytudÉrt., 1971/76, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

Dezső László: A főnévi csoport. ÁNyT., 1969/VI., Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 25–158).

Forrásművek

DT – Déry Tibor: Kedves Bópeer...! Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.

Tibor Deri: Duga topla jesen. Beograd, Nolit, 1989. (preveo Sava Babić)

OG – Ottlik Géza: Hajnali háztetők.. Bp., Magvető Kiadó, 1969.

Geza Otlik: Krovovi u svitanju. Novi Sad, Matica Srpska, 1990. (preveo Aleksandar Tišma)

C – Miloš Crnjanski: Roman o Londonu I–II. Beograd., Nolit, 1974.

Miloš Crnjanski: London regénye. Bp., Magvető Kiadó, 1974. (fordította Ács Károly)

KATONA EDIT

FAKULTATÍV VONZATOK FÜGGŐSÉGI VISZONYAINAK A VIZSGÁLATA A MAGYAR, ILLETVE A SZERB NYELVBEN

Közlésre elfogadva: 1998.XI.10

Az igének és bővítményeinek a viszonya az idők során folyamatosan változott. Már szinte kibogozhatatlan, hogyan befolyásolták egymást a különböző elemek, szabad és kötött bővítmények, míg a mai állapot létrejött. Az igei csoport vizsgálatának azonban mindig is sarkalatos kérdése volt az igei bővítmények minősítése, hiszen az nyilvánvaló volt kezdetől fogva, hogy „az ige melletti bővítmények nem egyforma szorosan kapcsolódnak az igehez, sőt egymáshoz sem”.¹ A kutatók különböző módon fogalmazták meg az igének azt a tulajdonságát, hogy bővítményeket képes magához vonzani, és igyekeztek meghatározni azokat a kritériumokat, amelyek befolyásolják azt, hogy melyik ige hány és milyen bővítményt rendel maga mellé, illetve legalább leírni az egyes igékhez járuló vonzatok számát. A magyar szakirodalomban Elekfi László csoportosította az igéket vonzataik száma és milyensége szerint. Elekfi *egy- és többváltozós predikátumfüggvényekről*² beszél, s Bühler nyomán az ige mellett üres helyeket emleget. Az igei csoporton belüli viszonyokról írt alapozó munkájában H. Molnár Ilona is úgy fogalmaz, hogy az ige mellett szabad helyek vannak. A Tesnière nevével fémjelzett valenciaelmélet a mondat központjába az igét helyezi. Az igének azt a képességét, hogy *vegyértékének* megfelelően bizonyos bővítményeket köt le, rendel maga mellé, Tesnière igevalenciának nevezi el. Tesnière a mondat elemei, részei közötti viszonyt konnexiónak nevezi. A mondaton belüli viszonyokat a korábbi lineáris helyett vertikálisan ábrázolja. Tesnière is beszél szabad és kötött bővítményekről, s elméletének követői, a D-grammatika hívei (Engel, Mrazović, Helbig) is egy olyan viszonyrendszerben írják le a mondat szerkezetét, amelyben a szintaktikai kategóriák hierarchikus viszonyban vannak egymással. Magam is nagymértékben támaszkodom az ő kutatásikra (főként a szerb mondatmo-

dellek leírására). Tesniere-nek azt a nézetét, hogy az ige a mondat szemantikai és egyben szintaktikai központja, követői elhanyagolták, s főleg a strukturális viszonyokra helyezték a hangsúlyt.³ Helbig és Engelen kísérelt meg ilyen jellegű kutatásokat végezni.

H. Molnár Ilona bírálta a valenciaelméletet mondván, hogy „nem derül ki belőle, hogy a valencia az igrének eleve létező, természet adta tulajdonsága-e, vagy valami másnak a függvénye”.⁴ Hangsúlyozza, hogy az ige vonzatait, nem lehet az ige jelentésének a vizsgálata útján, az ige jelölte cselekvés, történet valóságbeli körülményeinek a vizsgálatával meghatározni. Hasznos megállapításokat tesz a vonzat strukturális természetével kapcsolatban, de maga is kijelenti, hogy az „igevonzatnak sokféle, sokirányú (nyelvtörténeti, logikai, tárgyi, valóságbeli stb). vonatkozása van, lényegét tekintve strukturális a nyelv grammatikai, illetőleg szemantikai struktúráján nyugvó jelenség”.⁵ Mindebből nem szűrhetünk le mást, mint hogy a vonzatok számát szintaktikai és szemantikai tényezők egyaránt befolyásolják.

A kötött bővítmény

A vonzat klasszikus meghatározása az elhagyhatatlanság volt. Vagyis az igei állítmány olyan bővítményét tekintették vonzatnak, amelynek az elhagyása értelmetlen mondatot eredményezne. Eme kritérium alapján választották el a szabad határozókat a vonzatoktól. Csakhogy vannak olyan vonzatok is, amelyek elhagyhatók esetenként a mondatokból, ezek az ún. fakultatív vonzatok. Ezért használja megkülönböztetésként H. Molnár Ilona a kötött és szabad bővítmények elnevezést, s a fakultatív bővítmények vonzat voltát azzal indokolja, hogy „a kötött, de nem kötelező bővítmény... fakultatív volta ellenére megkülönböztető jegye valamely igei struktúrának”.⁶ A valenciaelmélet hívei az úgynevezett anafórákkal kísérelték meg elhatárolni a szabad határozókat a vonzatoktól, vagyis, ha mutató névmási bővítménnyel helyettesíthető az igei kiegészítő, akkor vonzatról van szó, ha nem, akkor szabad határozóról. Ez a módszer sok esetben eredményes volt, de pl. a helyhatározói vonzatot – *Belgrádban* lakik – nem lehetett vele elkülöníteni a szabad helyhatározótól – *Belgrádban* halt meg – mivel egyiket sem lehetett névmással helyettesíteni. Azzal a módszerrel is próbálkoztak, hogy amennyiben a bővítmény mellékmondatná transzponálható, szabad határozóról, ha nem, akkor vonzatról van szó. A Mrazović-féle szerb nyelvtan⁷ a határozószói helyettesítőket is elfogadja anaforának. Komlósy András pedig három tételt is fölállít a vonzatok elkülönítése céljából. Pavica Mrazović szerint a fakultatív vonzat a mély szerkezetben kötelező. Elekfi az *esetleg* és *mindig* meghatározásokkal él. Komlósy úgy sarkítja a kérdést, hogy fakultatív vonzatok valójában nincsenek is, „a vonzat fakultativitása pusztán

látszat (amely abból adódik, hogy az egymásból alakváltozás nélkül és minimális jelentésváltozással képzett alakok egyike kötelezően az adott vonzattal, a másika pedig kötelezően a nélkül áll)”.⁸ A vonzatok tematikájával foglalkozó kutatókat általában megkísérti ez a gondolat, hogy egy ige bizonyos vonzattal vagy nélküle tulajdonképpen egy teljesen másik ige (olvas – tn, ts). Komlósy nézete annál is inkább érthető, mert ő szótári tételekben gondolkodik. Bár amikor már a fejünkben *működő* szótárról beszél, akkor eltávolodik a lexikai tételektől, mert a szótár a fejünkben feltehetőleg már nem a szintaktikai tényezők figyelembevétele nélkül működik.

A valenciaelmélet vagy függőségi nyelvtan a mondatot minidramához hasonlítja, amelynek a cselekményét az ige, szereplőit a vonzatok, a kulisszáit az elhagyható szabad határozók adják. Komlósy ezt úgy fejezi ki, hogy az ige bizonyos argumentumhelyeket létesít, amelyeket bizonyos szereplők azonosítanak. Tesnière ezeket nevezi a dráma szereplőinek. A vonzatok (külső argumentumok) azonosítják a szereplőket. Tehát ahány szereplő van, annyi vonzat. A nyelvek között azonban különbségek mutatkoznak abban a tekintetben, hogy az ige által előírt szereplőket, a felszíni szerkezetben kötelezően azonosítja-e külső argumentum (vonzat, dependens).

A névmási vonzatok

A személyes névmási accusativusi, dativusi vonzat fakultatívítása a magyar nyelvre sokkal inkább jellemző, mint a szerbre. Egyrészt, mert a szerb ige nem tartalmaz a ragozásra vonatkozó információkat, másrészt a szerb nyelvben a vonzat formai jegyei nem utalhatnak személyre. Természetesen a vonzatok vizsgálatának fontos kérdése az alany, a nominativusi bővítmény jelenléte vagy hiánya, az ún. alanytalan mondatok számbavétele is. A valenciaelmélet az alanyt is az ige vonzataként tárgyalja, mert jelenléte az igétől függ. A Pavica Mrazović által lajstromba vett 46 szerb mondatstruktúra közül 16 alanytalan. Ezek főleg a személyes névmás dativusi vagy accusativusi esetének rövidített alakjával állnak, de egyéb esetekkel is. Magyarra fordításkor azonban ezeknek a mondatoknak a jelentős része nem lesz alanytalan. Az accusativusi, dativusi esetnek megfelelő magyar nominativusi vonzat viszont fakultatív lesz. Ezekből az alanytalan, ún. személytelen szerb mondatokból nem maradhat ki a névmási vonzat, mert tulajdonképpen az helyettesíti a logikai alanyt, azonosítja a személyt (1–4).

1. Muka <i>mi</i> je.	(Én) rosszul vagyok.
2. Drago <i>mi</i> je što te vidim.	(Én) örülök, hogy látlak.
3. Strah <i>me</i> je.	(Én) félek.
4. Smučilo <i>mi</i> se.	(Én) rosszul lettem.

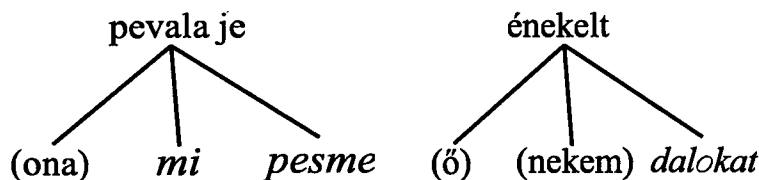
Az állapotot kifejező, általában mediális igék melletti dativusi személyes névmási vonzat is fakultatív a magyar nyelvben, hisz az alanyi vonzat is jelöli a személyt (5–7). A szerbben viszont az alanyi vonzatnak nincsenek ilyen jegyei, ezért az (accusativusban álló) névmási vonzat nem maradhat el. A főnévi vonzat azonban kötelező a magyarban is, mert az azonosítja a logikai alanyt (8).

Az ilyen típusú magyar mondatok felelnek meg azoknak a szerb mondatoknak is, amelyekben a dativusban álló névmás birtokos jelzői szerepkörben van (9–10).

5. Svrbi <i>me</i> dlan.	(Nekem) viszket a tenyerem.
6. Boli <i>me</i> glava.	(Nekem) fáj a fejem. Fáj a fejem.
7. Probada <i>me</i> u grudima.	(Nekem) szúr a mellkasom.
8. <i>Majku</i> boli glava.	<i>Anyámnak</i> fáj a feje.
9. Zuji <i>mi</i> u ušima. (bj)	(Nekem) cseng/zúg a fülem.
10. Bruji <i>mi</i> u glavi. (bj)	(Nekem) zúg a fejem.

A vonzat sokszor a szerbben is elméletileg fakultatív lehetne, de a nyelv szelleméhez, a nyelv kialakult strukturális rendszeréhez hozzátartozik mégis a megjelenése, hangsúlyozása (11–13).

11. ...i pevala *mi* pesme u kojima se jednako klalo i ubijalo... (Dnevnik, 10)
 ..és dalokat énekelt, melyekben egyre csak öldöstek, gyilkoltak (Čarnojević, 10).

12.mire a beteg panaszkodott, hogy nem bírja el a fényt... (Édes, 835).
posle čega *mu se* bolesnica požalila da ne može podneti jako svetlo.
 (Ana, 144).
13. Reb Mendel, odgovorio *mu* je Mikša, potražite lopova.....(Grobница, 6).
 Reb Mendel, válaszolta Miksa, keresse a tolvajt.....(Borisz, 6).

Ha a névmási vonzatok viselkedését vesszük szemügyre, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a névmások megjelenése leginkább akkor esedékes, amikor már ismert dologról van szó. Vagyis a névmások személyére, számára már a kontextusból következtethetünk. A magyar nyelvre jellemző, hogy a szöveggörnyezetben megnevezett dologra már nem utal

viszsa névmási vonzattal, míg a szerb nyelvben az accusativusi személyes névmási bővítmény nem maradhat el, kötelező (14–15).

14. Upalite šibicu i držite je među prstima (Grobница, 5).

Gyűjtson meg, kérem, egy gyufát, és tartsa az ujjai között (Borisz, 5).

15. Mikša pomilova svojom teškom seljačkom rukom još jednom reb Mendelovu kokošku i pusti je u dvorište (Grobница, 8).

Miksa nehéz parasztkézével még egyszer megsimogatta reb Mendel egyetlen megmaradt tyúkját,.....és kiengedte az udvarra. (Borisz, 7).

Pavica Mrazović elméletével élve a fakultatív vonzat a mély szerkezetben marad. A magyarban ez annál is inkább lehetséges, mert az ige tárgyas ragozása is utal a jelen nem lévő tárgyra. *A magyar ige tárgyasán (tárgyas ragozásban) is használható tárgy nélkül.*

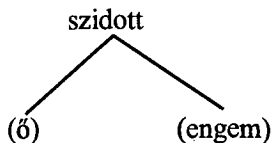
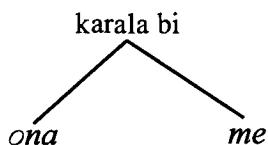
A személyragok szelekciós hatása

A fentebbiekben már kifejtettük, hogy a régens minden argumentumhelyéhez, vegyértékéhez társítani tud egy szereplőt, amelyet egy külső argumentum, vonzat nevez meg. Komlósy a hangalakkal rendelkező összetevőket „testes” vonzatoknak, a hangalakkal nem rendelkező (névmási) vonzatokat pedig „testetlen névmások”-nak nevezi. Tulajdonképpen a nominativusi kiegészítő, az alany elmaradása is lehet ilyen testetlen névmás, mivel az igei állítmány már utal az alanyra. Sajátos jelenség azonban a magyar nyelvben, hogy az igei személyragok maguk is utalnak már a tárgy jelenlétére vagy hiányára, sőt bizonyos esetekben magukban is foglalhatják a tárgyat. Nyelvünknek éppen ez a jellegzetessége az, amely miatt úgy érezzük, az ige kiegészülési lehetőségeit csupán a mondatban vizsgálhatjuk. Természetesen mindig szem előtt tartjuk a lexikai lehetőségeket, de nem elégedhetünk meg ezzel, mert a két nyelv között sok esetben a szótári tételek között nincs különbség a vonzatszámok tekintetében, de a szintaktikai realizációban már igen. A vonzatok fakultativitása a mondatban nyilvánul meg.

Lexikai jegyek: karati – 2 vegyértékű (neko kara nekoga) szid – 2 vegyértékű (valaki szid valakit).

16. ... ona bi me karala što ne spavam. (Dnevnik, 12)

... szidott, mert nem alszom. (Čarnojević, 13).

17. Szeretlek (téged) *titeket, benneteket.* Volim *te(be), vas.*

18. a/ szeretsz → (engem), minket, bennünket
szereted → magadat, (öt), őket

voliš

↗

→

↘

me(ne), nas
sebe, (nje)ga, (n)ju, je,
nijh

b/ szeret → (engem), *minket, bennünket*
 szereti → (őt), *őket*

voli → *me(ne), nas*
 → *(nje)ga, (n)ju, je*
 → *njih*

103

24. Pričvršćuje naočari, uzima šibicu i kaže na jidišu: Dede, još jednom, Her Mikša (Grobница, 6).
Felteszi az okulárét, gyufát vesz elő, s azt mondja jiddisül: „No csak, no csak próbálja meg még egyszer, Herr Mixat (Borisz, 5).

25. ...Mikša se uspravlja i kaže: Reb Mendel, oslobodio sam vas tvorova jednom zauvek. (Grobница, 8).
Miksa felegyenesedik, és azt mondja: Reb Mendel, egyszer és mindenkorra megszabadítottam magát a görényektől (Borisz, 7–8).

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a szerb nyelvnek az előljáró nélküli dativusi és különösen az accusativusi személyes névmási vonzatok olyan struktúraalkotó elemei, amelyek nemigen maradhatnak el. Nem így a nominativus, mivel azt az ige is tudja azonosítani. A magyar nyelvben viszont az acc-i és dat-i személyes névmás csupán fakultatív vonzat, mert azonosító szerepüket az ige vagy az alany is elvégzi.

Jegyzetek

1. H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, Általános nyelvészeti tanulmányok, VI. Szerkesztette: Károly Sándor és Telegdi Zsigmond, Budapest, Akadémiai Kiadó, 229–270.
2. Elekfi László: Az igék szótári ábrázolásáról, Országh László (szerk.) = Szótártani tanulmányok, Budapest, Tankönyvkiadó, 1966, 183–214.
3. Mrazović, Pavica: Teorija gramatike zavisnosti, Zagreb, Naš jezik, 1–2, Školska knjiga, 1975, 15.
4. I. m. 232.
5. I. m. 234.
6. I. m. 235–6.
7. Mrazović, Pavica–Vukadinović, Zorka: Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance, Novi Sad, Dobra vest, 1990.
8. Komlósy András: Régensek és vonzatok, Kiefer Ferenc (szerk.) = Strukturális magyar nyelvtan, 1. kötet, Mondattan, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 419.

Források

1. Ana – Kostolanyi Deže: Ana, Novi Sad, Bratstvo-jedinstvo, 1980.
2. Borisz – Kiš, Danilo: Borisz Davidovics síremléke, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1978.
3. Čarnojević – Crnjanski, Miloš: Čarnojević naplója, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1973.
4. Dnevnik – Crnjanski, Miloš: Dnevnik o Čarnojeviću, Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1984.
5. Édes – Kosztolányi Dezső: Nero, a véres költő, Pacsirta, Aranysárkány, Édes Anna, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1974.
6. Grobница – Kiš, Danilo: Grobница za Borisa Davidovića, Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1985.

BAGI FERENC:

KAKUJAY KÁROLY NEM MAGYAR AJKÚ NÉPISKOLAI TANULÓK SZÁMÁRA ÍRT MAGYAR NYELVGYAKORLÓ- ÉS OLVASÓKÖNYVÉNEK SZÖVEGEIRŐL

Közlésre elfogadva:1998. XI. 10.

Kakujay Károly címben jelzett tankönyvének második kiadásához 1878. július 24-én írt, de a hatodik kiadásban is **Előszót** képező soraiból kitűnik, hogy a szerző a nem magyar ajkú (német anyanyelvű) népiskolai tanulók számára készített magyar nyelvgyakorló- és olvasókönyveket.¹ Ezek a könyvek a népiskola három évfolyamának tananyagait ölelik fel, és kimondottan az ország déli megyéinek iskoláiban voltak használatban, minthogy e régió iskolái számára készültek. Második kiadásukat megelőzően azonban a szerző átdolgozásuk mellett döntött. Nem véletlenül. Kakujay Károly ugyanis Temes megyei másod tanfelügyelőként kapcsolatban állt a könyvét használó tanárokkal, akiknek gyakorlatra alapozott véleményét nemcsak meghallgatta és mérlegelte, hanem figyelembe is vette. Tankönyveinek átdolgozásában e vélemények is közrejátszottak. Ezt a tényt Kakujay sem hallgatta el, ugyanis az **Előszó**ban nyíltan kimondta: „Tavaly »Magyar nyelvgyakorló-és olvasókönyv«-eim első és második évfolyamát dolgoztam át olyképen, hogy az eredeti terv legnagyobb kiemelése mellett mégis megfeleljenek azon igényeknek, melyek a két évfolyam gyakorlati használatánál mutatkoztak.” A harmadik évfolyam tankönyvének átdolgozásával kapcsolatosan még nyíltabb a szaktanárok véleményére való hivatkozás: „... az olvasmányokban előforduló nyelvtani anyag könnyebb áttekinthetetés céljából az olvasmányok után összefoglaltatott és gyakorlati feladványokkal láttatott el” – írja, majd a következőképpen indokolta meg eljárását: „Ezzel kiváltképen azon kartársak kívánalmainak akarok megfelelni, kik a magyar nyelvet magyar-német iskolákban az én művem szerint kezelik. Különben reménylem, hogy különösen a feladványok által még olyan kartársak meg-

elégedését is vívhatom ki, kik tiszta német tannyelvű iskolákban tanítják a magyar nyelvet.” (Minden idézet a könyv 3. oldalán. B.F.) E harmadik évfolyam tankönyvének átdolgozását azonban még egy, a szerző munkáinak pozitív fogadtatását bizonyító körülmény is szükségessé tette. Az **Előszó**-ban erről így szólt: „Midőn a III. évfolyam első kiadását irtam, arra még csak gondolni sem mertem, hogy szerény munkám hazánk legtávolabb vidékeiben is barátokra találand és használatba (fog)² vétetni, azért a második részének földrajzi tananyaga kiváltképen Magyarország déli megyéire (Temes-, Krassó- és Torontálmegyére) szorítkozott. Mivel pedig »Magyar nyelvgyakorló- és olvasókönyv«-eim egész Magyarországon elterjedtek a csupán három megyére vonatkozó olvasmányoknak már nem volt semmi jogosultságuk, minek folytán kihagyattak. Temesvár városának leírását mint »függelékét« azért adtam, hogy a tanítónak saját lakhelye földrajzi és történeti leírásának útmutatásul szolgáljon” (3-4. o.).

Ma a valamivel több mint 120 évvel ezelőtt íródott **Előszó** és a tankönyv alapján több érdekes kérdés vizsgálható. Ezek egy része a korban legelterjedtebb iskolatípus, a népiskola létezési- és működési feltételeinek, másik része a korabeli oktatás vizsgálatának szempontjából számíthat érdeklődésre. Az előbbi szempontból például többek között a következő megállapítások lehetségesek: a tankönyvíró és a munkáját használó tanárok között kölcsönösen hasznos szakmai véleménycsere létezett, amit az a körülmény is előfeltételezett, hogy a tankönyvírás kérdése regionálisan is kezelhető volt. Ez azt is jelenti, hogy az állami szervek Kakujay Károly tanügyes működésének idejében nem követelték meg egy általuk előírt tankönyv általános használatát. A tankönyvek közötti választás lehetőségének találmánya, már amely országokban ma erre egyáltalán lehetőség van, tehát nem korunk oktatási vívmánya. Az oktatás tananyagát, annak elrendezését, továbbá tankönyvi megoldásokkal sugallt módszertani megoldásait és nevelési célkitűzéseit viszont a tankönyv egésze, főképpen leckeszövegei alapján vizsgálhatjuk. A szóban forgó tankönyv első, valamint átdolgozott változatának összevetése pedig már annak megvizsgálását tenné lehetővé, hogy az országos használatúvá válás milyen jellegű változtatást követelt meg még a szerzőtől és mi jellemezte ezeket a követelményeket. Az említettek mellett, a tankönyvet és szerzőjét dicsérően, arról sem szabad megfeledkezni, hogy ez a tankönyv, amelynek egyik példányával elemzői szándékkal készülődöm foglalkozni, hat kiadást ért meg, de az sem lehetetlen, hogy többet is, mivel-hogy sem ugyanezen, sem más kiadás egyetlen példányát sem sikerült megszereznem, tehát a szóban forgó teljes példányon és annak **Előszaván** kívül semmilyen más információval nem rendelkezem.³ E kordokumentum értékű munkával azonban az emlegetett információk és források hi-

ányában a jelzett megközelítési szempontokból nem foglalkozom. Csak a tankönyv szövegeit igyekszem tartalmaik és rendeltetésük szempontjából elemezni.

A tankönyv szerkezetét tekintve jó, egységei egymásra épülők és a tanulók korához alkalmazkodó témákról szólnak. Jó benne az is, hogy változatos tárgyú és válfajú szövegeket tartalmaz. Az **Előszót**, amellyel a szerző szemmel láthatólag nem a tanulókhoz, hanem a szaktanárokhoz fordult, két egybetartozó, tananyagot szűkebb értelemben magába foglaló egység követi: az **Első- és a Második rész**. A tanuló fogalmi és érzelmi világának kiszélesítését és egyben konkrét ismereteinek bővítését szolgálja az **I. Függelék**. Ebben a szerző a szűkebb pátria, a megye központi városával, Temesvárral, annak múltjával és jelenével ismertette meg a tanulókat. A **II. Függelék** már általánosabb jellegű. Ebben a részben olvasásra serkentő céllal, de kimondottan példamutató és nevelő szándékkal kiválasztott tíz vers olvasható. A tankönyvet magyar–német szójegyzék zárja.

A tankönyv felépítését, szerkezetét illetően külön figyelmet érdemel még az a tény, hogy a megnevezett részegységek eltérő terjedelműek, s belső tagolódásuk, kisebb egységekre bomlásuk tekintetében sem azonos hosszúságúak. A szerzőt tehát munkájának írásakor nem a formálisan arányos szerkesztés, nem a formális arányosságra való figyelés, hanem a témakörökbe foglalható aktuálisnak tekintett mondanivaló vezérelte. E jegyeiből nem nehéz arra következtetni, hogy Kakujay Károly a kor oktatási-nevelői felfogásának haladóbb és természetesebb áramlatához tartozhatott inkább, mint a konzervatívhoz, de ha nem így lenne, akkor az állapítható meg, hogy a kartársak tankönyv-igényét követve a haladó áramlatba került. Ez utóbbi feltételezést erősíti meg a leckeszövegek megírásának, illetve megválasztásának módja, de **II. Függelékének** olvasmány-szövegei is. Az általa írt, tehát *szerzői leckeszövegekből*, továbbá az általa választott kész szövegekből, az *alkalmi leckeszövegekből*, amelyeket azonban egy bizonyos nyelvtani egység ismertetése céljával hasznosít tankönyvében, valamint nyelvgyakorló és nevelési céllal könyvébe emelt *olvasmány-szövegeiből* is egyértelműen kitűnik, hogy a nyelvi-nyelvtani, de az egyéb ismeretanyagot is olyan szövegek által kívánja ismertetni, amelyek tanítványai korosztályához közelálló eseményekről, történesekről, vagy ügyes-bajos dolgokról tanulságosan szólnak. E szövegek többségében a szerző nemcsak az ismertetendő nyelvi-nyelvtani egységre összpontosít, s nem is csak a már ismert szókincsre alapozóan, hanem más, nem nyelvtani ismereteket is nyújt (pl.: Magyarország földrajza, társadalmi berendezése stb.), vagy kora erkölcsi és társadalmi normáinak elfogadására intő példázatokot ír le, illetve ilyen tárgyú versbetéteket (pontosabban: verses formába öntött intelmeket) is beemel tankönyvébe. Számba vett megoldásai tankönyve leckeszövegeit ugyan

nem mentik meg a sajátos leckeszöveg-stílustól, mégis nagy mértékben megóvják tankönyvét számos, ma is használatban lévő, sőt napjainkban írt idegennyelv-oktatási tankönyv legkellemetlenebb stílusjegyétől – a papírizűségtől! Amikor pedig a tanuló környezetével (a családi és iskolai élettel) kapcsolatosak leckeszövegei, akkor ennek a kellemetlen stílusjegynek – a papírizűségnek – eluralkodását még szereplőinek változatos névhasználatával is igyekszik meggátolni. Ennek köszönhetően a leckeszövegek kötelező szereplői (a családtagok, az osztálytársak, a tanító stb.) nem válnak egy „családregény”, illetve egy gyermek- vagy gyermekközösségről szóló „regény” hőseivé, ami viszont úgyszintén nem ritkaság a ma is forgalomban lévő idegennyelv-oktatási tankönyvekben. Az elmondottak nyomán bátran állítható tehát, hogy Kakujay Károly e tankönyvében még csak meg sem kísérli egy tényleges irodalmi alkotás, pl. egy regény folyamatos cselekmény-elmondásának illúzióját kelteni szereplőinek pusztán állandósított névhasználatával (merthogy, leckeszövegről lévén szó, gyakorlatilag semmi mással nem is kísérletezhetne!), így munkája eleve nem akar több lenni, többnek látszani sem annál, mint aminek készült: *tankönyvnek*. Azzal viszont, hogy Kakujay Károly tankönyve szövegeinek egy részét tipikusan szerzői leckeszövegeknek minősítettem, még nem azt kívántam állítani, hogy ezeket ma is aktuálisaknak és felhasználhatóaknak tekintem. Szemléletük, szituációik, tananyag-tartalmaik a legtöbb, vagy legalább is igen sok esetben minden kétséget kizáróan meghaladtak, viszont nevelői elkötelezettségük, problémátalásuk meg a bennük spontánul érvényesülő gyermekközpontúság átmentésének lehetőségeiről érdemes lenne elgondolkodni. Ugyanis a mai elterjedt tankönyvírói gyakorlat alapján – megfigyelésem szerint – az idegennyelv-oktatásban *leckeszövegnek olyan tankönyvíró által megírt oktatási célú szöveg nevezhető, amelyben a tananyag, a módszeres egység majd-hogynem kizárólagosan nyelvi-nyelvtani tartalmú, ennek átadása, ismertetése pedig tipikusan tekintett beszédhelyzetekben, a leckeszöveg megtestesítette (vélt, vagy valós) kommunikációs szituációkban valósul meg a célnyelvet beszélő népet nem sértő módon*. Ebből a definícióból nem véletlenül maradt ki a nevelési, vagyis kissé tágabb értelmezésben: az erkölcsi-etikai tartalom. Ezeket a tartalmakat – erősen összezsugorítva – felfedezhetjük ugyan a *célnyelvet beszélő népet nem sértő* elvi kitételben, de arra, hogy ez a megfogalmazás tartalmát tekintve nem azonosítható az erkölcs és etika fogalomköreivel, nem kell szót vesztegetni. A mai nyelvkönyvek e hiányossága a mai idegennyelv-oktatás pragmatizmusára vezethető vissza. A nagyfokú hasznosságra való törekvésnek azonban már torz vonása az, hogy az erkölcsi-etikai kérdéskörök egy-egy problémájának tankönyvbe leckeszöveg révén való bevonása helyett az említett, és – hadd hangsúlyozzam! – alapjában véve megbecsülni való elv, a *célnyelvet beszélő népet sértő* moz-

zanatok elkerülésének elve, a legtöbb mai nyelvkönyvben annyira kínosan érvényesül, hogy a szövegek célnyelvi szereplői igencsak irreálisztikusan kedvesek, előzékenyek, jószívűek, barátkozóak, derűsek, a nyelvüket tanuló alig ismert idegent a megismerkedés pillanatait követően azonnal otthonukba, családi körükbe hívóak stb., stb. Kakujay Károly leckeszövegeiben az udvariasságnak ez a „magasiskolája” ismeretlen, ám ez mégsem támaszt hiányérzetet. Az ideális jellemű egyéniséget az ő szövegeiben és olvasmányaiban a jólneveltség, becsületesség, igazságosság, a közösség iránti felelősségtudat, a tiszteletadás és a hazaszeretet együttesen és túltengéstől mentesen képezik. De szövegeinek egyik szereplője sem rendelkezik halmozottan e tulajdonságokkal, sőt nem is mindegyik szereplője pozitív jellemű, habár mind-egyiknek a célnyelv, a magyar nyelv az anyanyelve. Szövegeiben akadnak negatív jelenségek, mint ahogy vannak negatív jellemű szereplői is, amelyek, illetve akik esetében változások állnak be, ám ezek sem éppenséggel kötelezően bekövetkezőek. De ha bekövetkeznek, akkor didaktikai értékűek, mert próbatételek eredményeiként következnek be, mégha valószínűségük olykor-olykor igencsak megkérdőjelezhető is. Ezek a jellemalakító események azonban legtöbbször nem nagy ügyel-bajjal szövegbe illesztett betétek, nem a tananyag vagy az erkölcsi tétel „beadására” szolgáló „édesítők”, bár egyértelműen sikeresnek sem mondható minden próbálkozása. És szövegeinek nyelve sem tekinthető minden esetben – különösen nem mai szempontok szerint – élő, eleven beszélt nyelvnek. A szerzőnek mintha nem is lett volna az a határozott célja, hogy szövegeivel az élő, eleven beszéd elsajátítását biztosítsa. Talán nem is lehetett az, mert: egyrészt, bizonyos esetekben, az írott és beszélt nyelv szabatosságának követelményeit igyekezett érvényesíteni, másrészt az iskolai korstílus az élőbeszéd szabályok közé szorítását követelményként határozta meg. De van úgy is, hogy az ismeretanyag prezentálásának létrehívó szándékával konstruált beszédhelyzet nemcsak hogy nem készíti, hanem éppen fékezi a dinamikusabb élőbeszéd megjelenítését. Egy ilyen összetett helyzet az **Első résznek Az udvar és a kert** című első fejezetében figyelhető meg. Ebben a részben a népiskolás Imre, aki „... nyáron falun lakott” a hozzá, falun lévő házukba, vendégségbe érkező városi fiúnak a következő szavakkal mutatja meg udvarukat:

„Látod, mondá Imre barátjának, ez az udvar, melyről neked írtam. Ugye szép és nagy? Oh! felelé barátja, az egész városban nincs ily udvar. – Megmutatok én most neked mindent. Látod ez itt a kerítés; téglából van rakva. A kerítés jobb oldalán van a nagy kapu. Ott a kerítésnél van az istálló. Az istállóban vannak a lovak és a tehenek; az istálló padlására pedig szénát raknak. Ezen alacsony istálló az akol; ebben juhok vannak.” (5. o. A kiemelések a szerzőtől valók. B.F.)

A városi fiúnak szóló kimért, pontosságra és világos ismertetésre törekvő magyarázat a helyzethez és korabeli beszédhez viszonyítottan elfogadhatónak tűnik, bár a nyelvi feszesség oka a viszonyragok ismertetésére való törekvés is lehet. Az anyagismertetési szándék és a beszéltetett szereplő *minden-bemutatásra* való „határozottsága” jó tankönyvírói megoldás, így Kakujaytól már e szöveg nyomán sem vitatható el a tanári tapasztalaton nyugvó tankönyvírói leleményesség.

A fejezet második leckeszövege ezt a megállapítást bizonyos szépírói vonás felfedésével erősíti meg. Ez a szöveg finom, lírai ihletettségű kis mese. A **pillangó** cím mindenképpen találó, s egyben a szerző számára is nagy-szerű alkalom arra, hogy az előbbi racionális leírást hajlékonyabb irodalmi-as vagy méginkább a tündérmesék nyelvezetére emlékeztető szöveggel ellensúlyozza. A szöveg hangvételeből adódóan nem véletlen, hogy a lepke mellett egy kislány a leckeszöveg főszereplője, aki az éjszakára a naplemen-tével bezáruló tulipánban meghúzódó pillangót nemcsak a börtönévé váló virágból menti meg, hanem öccsétől is, mert az türe szűrná, gyűjteménybe rakná. Kakujay nevelői céloknak megfelelően árnyalja a mesét azzal, hogy a kislány anyjával együtt csodálja meg a tulipán fogságába került lepkét, és hogy vele egyetértően sértetlenül engedi szabadon azt.

A harmadik tankönyvírói leckeszöveg ismét más nyelvezetű. Ez köznyel-ven íródott. A szereplői egy sikeres tanítási nap végeztével hazamenni ráérő fiúk, akik eldöntik, hogy még játszanak egyet. Ezt a döntést egyetértően hoz-zák meg, de abban, hogy mit játsszanak, már nem egységesek. Így aztán több csoport alakult, és ezekben más-más játékot játszanak. Ez nem nyerte el a vé-letlenül éppen arra elhaladó tanító tetszését, aki meg is jegyezte:

„Miért nem játszatok ugyan azon játékot? – Az nem szép, ha gyerme-kek nem tudnak egyetérteni.

Most a gyerekek a tanító úr ajánlatára egy vezért választottak s azt hatá-rozták, hogy azt fogják játszani, a mit ő ajánl.

Azután Eleket választottá vezérül, ki azonnal azt kérdezte: akartok-e lab-dázni?

Erre az egész kis társaság felkiáltott: igen! igen! – s egyetértően s vigan labdázta míg ideje jött a hazamenetelnek.” (10. o.)

Abban, hogy a „magánemberként” a katonásdi játékot kedvelő és cso-portjával éppen azt is játszó Elek *vezéri* szerepkörben lemond kedvelt já-tékáról a mindenki által kedvelt labdázás javára, Kakujay Károly közös-ség iránti elkötelezettsége minden pedagógizálás és nyomasztó moralizá-lás nélkül, tisztán nyilvánul meg. Abban pedig, hogy a vezérül választott gyerek tud, és akar is a sikeres általános érdekű döntést és önfeledt közös

játék érdekében igazi vezéri, *tehát általános érdekű döntést hozni*, e leckével foglalkozó, e leckét tanuló diákok *oktatói rávezető küszködés nélkül* példát, éspedig követendő példát láthatnak. A tanulást viszont egyedül is levonhatják.

A szerző ezt az ötletes és egyszerű megoldást azonban nem képes új helyzetekben megismételni. A IV., **A gyermek otthon**, V., **A séta** és a X., **Tavaszi tervek** című szövegek ilyen szempontból halványabbak, sőt az elsőben, a családban szorgoskodó gyerekek idillje már-már nyomasztóan moralizáló, míg a tizedikben a téli öröмок megjelenítésének tavaszi kerti munkák tervezgetésével való felcserélése eléggé egyértelműen utal a nyelvtani jövő idő ismertetésének kötelező beiktatására. Az ötödik szövegben a gyengén tanuló, de ebben javulni akaró társ két jól tanuló gyerek részéről történő felkarolása cselekménykeretként elfogadható, mert a gyerekek csakugyan tudnak segíteni egymásnak. A baj itt csak az, hogy a megformálás ötletszegény. Összetettebb a helyzet a XI., **Az iskolai életből** című, szintén gyermekkapcsolatokat tárgyaló leckeszöveg esetében. De míg az imént említett **A séta** című leckeszövegben a negatív tanulmányi eredményű fiú tisztában van mulasztásaival, és változni kíván, aminek érdekében társai segítségét kéri és a tanulást is vállalja, addig ez utóbbi lecke hőse szülei jómódúságából adódóan jogosnak tartja a társaival szembeni fennhéjázást, annak ellenére, hogy tanulmányi eredményeit tekintve igencsak elmarad mögöttük. A szerző az iskola mindennapjaiból ma is jól ismert kerethelyzetből ezt igen találékonyan és ügyesen használja ki, mind a nyelvtani anyag ismertetésére, mind nevelési céljának megvalósítására. A magyar birtokos viszonyra-
gozás tárgyalására ez a szituáció rendkívül alkalmas, hiszen a gögös fiú „van”-jai, s csakúgy a vele szemben állók anyagi „nincsen”-jei, de szorgalommal szerzett „birtokai” a vitatkozók felsorolásaiban indokoltan kerülnek egymással szembe, aminek következtében észrevétlen (azaz: jól álcázott) marad az a körülmény, az a didaktikai pusztá tény, hogy a módszeres egyseget példaanyagon kell bemutatni, megmagyarázni.

Kakujay Károly jól ismerte a gyermeki lelket (a negatív hős nem volt könnyen meggyőzhető), no meg az is igaz, hogy a magyar birtokos viszonyra-
gozás összetett, nehéz módszeres egység, így a két dolog együttesen arra készítette a szerzőt, hogy a téves álláspontot elfoglaló és az igazságot tolmácsoló fiúk vitája ne érjen gyorsan véget. Az események bonyolítása azonban a legkevesbé sem erőltetett, egyáltalán nem mesterkélta. A vita során a szegény fiúk képviselőjének szerepében megjelenő János kénytelen beismerni, hogy neki és társainak nincsenek anyagi javaik, de kiemelte, hogy neki, személyesen, van három jutalomkönyve, s barátai közül is van még egynek-kettőnek ilyen, tanulmányi eredménnyel és jó magaviselettel egyénileg kiérdemelt könyve, vannak továbbá növény-, lepke-, vagy rovargyűjteménye-

ik, amelyeket ők maguk a tanultakat hasznosítva alkottak meg, majd a hi-
valkodó mellének szegezi a kérdést: „*Van-e neked ilyenféléd?*” A kérdezett-
nek „... ilyenféle dolgai csakugyan *nem voltak*”, de, bár „a kérdés rosszul
esett neki”, nem adta fel, noha, észrevétlenül, védekezésre kényszerült:
„...igaz, hogy nekem *nincsenek* ilyen dolgaim, de a többi iskolásgyer-
mekeknek *sincsenek*.” – mondta. Most már nevelési feladat a szerző számá-
ra a fennhéjázó tévedésének saját maga általi felismertetése, oktatási célki-
tűzésének megvalósítása pedig ennek a dolognak már *csak eszköze*, így a
birtokos viszonyragozás eseteinek ismertetése természetes beszédhelyzet-
ben folyhat. A nevelési feladat a folytatásban logikusan valósul meg: kide-
rül az igazság. Kiderül, hogy a felsorolt javaknak a fennhéjázó fiú apja a
tényleges birtokosa, és persze az is, hogy a hengegő fiúnak valóban nincs
semmije, mert azzal nem rendelkezik, amivel jól vagy elfogadhatóan tanu-
ló diáktársai. Sőt iskolai feladatainak el nem végzése miatt a tanító még meg
is büntette: osztálytársaival nem mehet kirándulni. A mélypont után, mai
szempontból nézve igencsak vitatható fordulat áll be: az eltévelyedett fiú
mindent jóvátesz, arra pedig, hogy a tervezett osztálykirándulásra elmehes-
sen, éppen azok az osztálytársai kérték a tanító beleegyezését, akikkel szem-
ben lenéző volt.

Egy ilyen fordulat mai leckeszövegben már sok lenne, és még kevésbé
lenne elfogadható az a magyarázat, hogy maga a fennhéjázó fiú is áldozat,
merthogy egyik szolgálójuk ébresztette fel és tartotta magas hőfokon a gőg-
ját. Ő a szolgáló negatív hatása alatt cselekedett, szülei pedig, anyagi javaik-
kal kijáró rangjukhoz méltóan, rendes emberek. Ezt ugyan nem mondja ki a
szerző, de nem is cáfolja. (A színvallást éppenséggel tanácsosnak sem láthat-
ta, hát elmulasztotta.) Más megoldást választott, minden bizonnyal nemcsak
mai szempontból kevésbé jót: szereplőinek révbejutását mondta el, a fennhé-
jázó közmegelegedéssel kísért társadalmi szerepléséről, szegény sorsú társa-
inak jómódúságáról szólva, majd nevelési elveit fogalmazta meg tanácsokat
osztogatóan a befejezésében. A leckeszöveg így Aiszóposzra emlékeztetően
megfogalmazott tanulsággal zárul, az inkább várt csattanó pedig elmaradt.

Az ilyen jellegű nézetek, tanácsok vagy sugallatok ma önálló elméleti
munkába, esetleg tanári kézikönyvbe illenek inkább, persze, másképpen ki-
fejtetten. Tényként kell azonban elfogadni azt is, hogy a korabeli közlések-
ben – s erre az irodalmi alkotások közlései, leírásai nyújtanak bizonyítékot
– nyíltabbak, célratoróbbak voltak a szerzők, mint ma. (Talán e tényre is te-
kintettel kellene lenni a tankönyvek nyelvi, közlési, vagy kommunikációs
stílusának elemzésekor.) Ezekről a kérdésekről az amúgy is igen ritka tan-
könyvelemzésekben nemigen esik szó, holott e szempont mellőzésével a ré-
gi, vagy régebbi tankönyvekről majdhogynem csak elmarasztalóan lehet
szólni. Kakujay Károly fentebb szemléltetett mindent-elmondása, vagy pe-

poratív ízű szókimondással: „szájbarágása” ma nem lehet követendő, sem közléseit, sem nevelési céljait tekintve.

Követendők azonban megoldásai az *alkalmi leckeszövegek* felhasználásának tekintetében. Négy ilyen leckeszöveg fordul elő a tankönyvében, cím szerint a következők: **A róka és a gólya**, **A róka és a szőlő**, **Az esküdöző farkas** és **Gyermekmese** címmel egy csalímese. (A VI-IX. szövegek.) A lábjegyzetből megtudható, hogy ezeket a népmeséket a múlt idejű igeragozás ismertetésének céljával sorolta be tankönyvébe a szerző, és az is, hogy „... a IX. olvasmány könyv nélkül tanulandó be” (15. o.).

Kakujaynak ez a megoldása módszertani szempontból nézve az újítás erejével hathatott, no meg tankönyve nyelvezetét is felfrissítette, és ugyanakkor a magyar népmesék világába is betekintést nyújtott. Különös, hogy a mai nyelvkönyvírók többsége ezzel, amint látjuk, a tankönyvírásban nálunk már régen létjogosultságot nyert megoldással nem él, a bírálók pedig értetlenül elhallgatják az effajta ritka próbálkozásokat, holott a legtöbb esetben természetesebb a módszeres egységek nyelvi-nyelvtani anyagához választani a nyelvtanulás fokozatának megfelelő szöveget, mint fordítva.

A *Második rész* szövegeit követően már nem jelennek meg az előírányozott nyelvtani ismeretek magyarázatai, mint ahogy elmaradnak a fentebbi idézetekben tapasztalt nyelvtani módszeres egységet szemléletessé tevő kiemelések is. Ebből nem nehéz arra következtetni, hogy a szerző lezárta a „nyelvtanozást”. Most a nyelvgyakorlásra tér át, így e részben igen gyakorlatias dolgok ismertetésére kerít sort. Ezek tartalmait a fejezetcímek is kifejezik: **Az iskolaház**, **a szülei ház és a középületek**, **A város és a falu**, **Tájékozás**, **Hegy és völgy**, **A víz és végül a Szülőföld és haza** című leckeszövegek képeznek egy tematikus egységet. Ezek után az elvontabb ismeretek nyújtása következik: a korabeli Magyarország fekvését és határait ismerteti, majd a főbb növénytermesztési ágazatokról, ezt követően pedig a bányászatról és a kitermelt bányakincsekről, s végül a juhról és a tyúkról, valamint a cserebogárról szól. Ezekkel a dolgokkal a tanulók anyanyelvi oktatásuk során, az előadott tantárgyak valamelyike révén, egészen bizonyosan részletesebben is megismerkedtek, tehát a számba vett dolgok fogalmilag tisztázottak voltak már számukra, amikor magyarul is találkoztak velük. A mai olvasó számára kétségkívül különösnek tűnik az a sorrend, amelyben a tankönyvben tárgyalásukra kerültek az említett ismeretek, leginkább pedig az, hogy a májusi cserebogár pontos, tudományos igényű leírása is itt kapott helyet, és pedig tárgyi tévedéssel: „... igen kártékony állatnak...” nevezte a rovar. A cserebogár ezen ismerettárba való bekerülésének oka nehezen fűrészhető ki ma. Petőfi gyermekkorára emlékező verse nyomán talán azt feltelezhetnénk, hogy a gyerekek népszerű játékszerét képezték, s a megkülönböztetett figyelmet ennek köszönhetette volna, amit indokolni látszik az a

tény, hogy a szerző olyan korosztályú gyerekek érdeklődésvilágában mozgott, amelynek tagjai még el-eljátszadozhattak ezzel a bogárral. De emellett semmi sem szól. A szövegből erre semmi sem utal. Legvalószínűbb tehát, hogy a felnőttek, a gazdák gondjaival is meg akarta ismertetni Kakujay a tanulókat, s a májusi cserebogár elszaporodása nagy bajt jelenthetett az 1870-es években. Ennek okán kapott helyet a cserebogár leírása a tankönyvben.

Az **I. Függelék** Temesvár múltját és korabeli jelenét írja le. Hasznos és fontos helytörténeti ismereteket nyújt ez az anyag a megyeszékhelyről, s mint említettem már fentebb, Kakujay a könyvét használó nyelvtanároknak példamutatás szándékával hagyta meg a második és a további kiadásokban is ezt a tájékoztatót, hogy ehhez hasonló terjedelemben és tárgyismerettel mutathassák be megyéik központjait. Ha meggondoljuk, hogy ma a tanulók a középiskolát, sőt az egyetemet is elvégezhetik úgy, hogy annak a városnak a múltjáról, amelyben tanulmányaikat végzik, semmit se tudjanak meg (hacsak önszorgalmukból nem), akkor el lehetne gondolkodni azon, hogy ilyen információkat nyújtó leckeszöveg igencsak jól jöhetne minden nyelvkönyvben.

A **II. Függelék** versei, vagy csak verses formába szedett intelmei, szerzőik nevének feltüntetése nélkül szerepelnek a tankönyvben. A válogatás szándékát a versek tárgyuk, témájuk és hangulatuk szerinti különbözősége mutatja, a nevelő szándékról pedig az intő-figyelmeztető sorok tanúskodnak, mint pl. a következő:

„a mit Jancsi meg nem tanult,
János lakolt érte.”

(Korhely Jancsi)

De a gyerekek előtt felvillant a felnőttek idealizált meggyőződés- és magatartásformáját is egyik-másik versben, így pl. a **Magyar polgár** című vers a záró versszakában:

„hazámé javam, életem,
ha kívánja lefizetem;
a terhet nem tolom másra,
adok közös javításra.”

A kiválasztott versek irodalmi szempontú értékelése természetesen nem lehet feladatom, bár az idézetek már önmagukban is jelzésértékűek. Éppen ezért, illetve a pontosabb kép kialakítása érdekében megemlítenéd, hogy az idézetek mellett és a múlt században gyakran megverselt, megfestett tragikus esemény **A megfagyott gyermek** című vers mellett **A szülőföldem szép határa** című népdal is megtalálható e kis válogatásban, de a Temesvá-

rért törökkel vívott csata hősről szóló **Balázs vitéz** című is, amelynek Temes megyében külön értéke volt. De egy korabeli tankönyvben a várost, főképpen nagyvárost sohasem látott gyerek számra élményt nyújtó olvasmány lehetett **A falusi gyermek a nagy városban** című elbeszélő költemény is. Ha viszont a szerző és kora oktatási-nevelési nézeteit is tekintetbe vesszük, akkor már egyértelműen az állapítható meg, hogy a tankönyvet záró verses olvasmányok harmonikus egységet képeznek e nézetekkel.

Kakujay Károly e könyvének elemzését zárva azonban mindenképpen fontosnak tartom kiemelni, hogy első idegennyelv-oktatási nyelvkönyvünkhöz viszonyítottan sokat fejlődött a magyar nyelvkönyvírás. Bél Mátyás **Sprachmeisterét** (Pozsony, 1729.) ugyanis a szerző *felnőtt* németajkú magyarul tanulónak szánta, Kakujay viszont nem egészen 150 év múltán ugyanazon anyanyelvet beszélő *gyerekeknek* készítette a magyar nyelv elsajátítását könnyítő *nyelvkönyvét*, de egészen más módon! Mert: míg Bél Mátyás bonyolult *nyelvtanozás⁴ után nyújtott kommunikálást gyakorlati szinten elsajátító szövegeket⁵* a tanulónak, addig Kakujay Károly a *szövegben meglévő nyelvtanra* hívta fel a tanuló figyelmét. További lényeges különbségként kell számon tartani azt, hogy Bél Mátyás csak a tényleges, a *tankönyvírói leckeszöveget* ismeri és hasznosítja, míg Kakujay e nyelvkönyvi szövegfajta mellett az *alkalmi és az olvasmányszöveg* nyújtotta sokrétű változatosságot biztosító lehetőségek hasznosításával is él, méghozzá a nyelvoktatás nagy reformja, 1882, és Otto Jespersen 1904-ben megjelent jó leckeszövegek sajátosságait számba vevő és követelményként meghatározó könyve előtt.

Jegyzetek

1. Kakujay Károly: Magyar nyelvgyakorló- és olvasókönyv Magyarország nem-magyar ajkú népiskolái számára. Harmadik évfolyam. Hatodik kiadás. Budapest, Aigner Lajos. 1887.
2. A zárójelben lévő szó valószínűleg nyomdahiba folytán hiányzott.
3. Az elemzett tankönyv szóban forgó példánya McConnel Márta, az újvidéki Bölcsésztudományi Kar Angol Tanszéke főlektorának tulajdona. Ő hívta fel rá a figyelmem és elemzés céljából kölcsön is adta nekem a tankönyvet. Szívességeért ezen úton is köszönetemet fejezem ki szívességeért és önzetlenségeért.
4. Bagi Ferenc: A magyar mint idegen nyelv oktatásának első tankönyvéről. - Hungarológiai Közlemények. Újvidék, 1995. XXIII-XXVII. évf. 3-4. sz. Új folyam I. évf. 3-4. sz. 48-56. o.
5. Bagi Ferenc: Bél Mátyás Sprach Meisterének olvasmányairól. In: Hungarológiai Közlemények. Újvidék, 1997. XXIX. évf. 4. sz. Új folyam III. évf. 4. sz. 103-113. o.

LENTVORSZKI ANNA

**A SZLOVÁK NEMZETISÉGI NYELV
MEGTARTÁSÁT SZOLGÁLÓ KÉTNYELVŰ
ÉNEK-ZENEI NEVELÉS SZARVAS
MULTIKULTURÁLIS KÖZEGÉBEN**
(Részlet)

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

Nyelv és zene kapcsolata az iskolás korosztályoknál

A gyermekek nyelvi készségének fejlődését a szlovák ének tankönyvek is segítik, miközben fő céljuk a zenei képességek fejlesztése.

Megállapíthatjuk, hogy a szlovákiai és magyarországi kiadványok is segítik a pedagógusokat a leghasznosabb tan- és kiegészítő anyag kiválasztásában, szem előtt tartva a gyermekek zenei fejlesztését és nyelvtanulási folyamatát.

A nyelvi motiváció szempontjából kiemelésre érdemes a népdalok szerepe. A változatos hangulatú, tartalmú szövegek a zenei élményen túl bővítik a gyermekek szókincsét, szlovák mondatszerkesztési készségét, beszédtempójának növelését eredményezik.

Meg kell állapítanunk azt is, hogy az archaikus stílus elmélyítésének veszélyével kell szembenéznünk a népdalok nyelvi fordulatainak automatizálásával.

Általában véve a zenei hang és szöveg összekapcsolásával megte-remtődik a szituáció, az a kontextus, amelyből az élő nyelv hangtesté-nek lehető leghűbb utánzásával később különféle nyelvi elemek ki-bonthatók.

A kedvező bemutatás jól exponálja a nyelv zenei elemeit, amely a rit-musban a rövid és hosszú szótagok váltakozásában, a dallamban a különbö-ző intonációk, hangero, dinamika változásában mutatkozik meg.

A zenepedagógusnak a nyelvtanárhoz hasonló feladatot kell végeznie:

- 1.) Kifejező előadás – nyelvi és zenei területen.
- 2.) Pontos kiejtés, hangsúlyozás.
- 3.) Az énekes zeneművek változatos gyakorlása.

A felmérés konkrét tapasztalatai

Kérdőívetet a Szarvasi Szlovák Általános Iskola felső tagozatos tanulóival tölttettem ki. Összesen 77 fő volt jelen azon a napon az iskolában, 39 fiú és 38 kislány. A hiányzás mértéke nem haladta meg a tíz százalékot, ezért a felmérés adatait értékelhető alapnak lehetett venni. Az eredményeket elemezve nagy szórás mutatkozott az adatokban a régi és az egy-két éve ide járó gyermekek véleménye, eredménye között. Természetes, hogy a szlovákul jobban értők és beszélők jobban prosperálják az énekórák szlovák nyelvi anyagát. Nekik nem okoztak megértési gondot a szlovákul elhangzó óravezetési vezényszavak vagy a szlovák dalok szövegtartalma. A számukra egy-két ismeretlen szó jelentését könnyen kitalálták a szöveg környezetéből.

A kérdőív egyik kérdése arra keresett választ, vajon szívesen tanulják-e a szlovák dalokat. A válaszokban egyértelműen az igen volt a domináló. Ez a kérdés igen fontosnak tekinthető, hiszen a motiváció fontos tényező.

A másik kérdés az volt, hogy segítenek-e a szlovák nyelvtanulásában a szlovák dalok. A válaszok egybehangzóak voltak az előzőekkel.

Hipotézisemet azzal a 62 gyermekkel tudom alátámasztani, akik szívesen tanulják a szlovák dalokat, szeretik is előadni az osztályban és a kórusban is. A szlovák dalokat nem kedvelő 15 gyermek nyelvi nehézségekre hivatkozik ennél a kérdésnél. (Nem értem. Nem fordítjuk le. Nehéz kiejteni.) Szinte mindannyian a közelmúltban íratkoztak be a szlovák iskolába, így nyelvi lemaradásuk tetemes.

A második kérdésre igenlő választ 57, nemlegeset 20 gyermek adott. Az első kérdésre öttel többen feleltek igennel. Egy gyermek igen feltűnő választ adott. A leány nagyon szeret szlovák dalokat énekelni, népdaléneklési versenyekre járt, és nyert is. Igazi szóló népdalénekes típus. Az iskolában a legtöbb szlovák dalt tudja (kb. 100-at), mégis azt a választ húzta alá, hogy őt nem segítik a szlovák szövegű dalok a szlovák nyelvtanulásban. Arra a kérdésre, hogy miért nem segítik, azt a lakonikus választ adta, hogy nem érdekel. A többiek nemleges válaszukat így indokolták: Nem tudok szlovákul (1 fő); Nem régóta járok ide (3 fő); Nem értem a szöveget (2 fő); Nem fordítjuk le (4 fő); Mert kettes vagyok szlovákból (1 fő); Nem tudom megjegyezni (1 fő).

A *Miben segítenek a szlovák dalok?* kérdésre adott válaszok közül kiemelünk egy pár jellegzetes véleményt: más nyelv tanulásában (1 fő); kiejtésben (7 fő); új szavakat tanulunk (21 fő); gyakoroljuk a szlovák nyelvet (2 fő); olvasásban (4 fő); szótárhasználatban (1 fő); a szlovák órán a dalokból

jut eszembe a szó (6 fő); megértjük a szlovák beszédet (1 fő); ragozásban (1 fő); új kifejezéseket tanulunk (1 fő); szókincsünk bővül (1 fő).

A felmérés látványosabb, eredményesebb volt azoknál a tanulóknál, akik már vagy az óvodától, vagy az általános iskola alsó tagozatától a szlovák iskola intézményébe jártak. Szerencsére ezek a tanulók vannak nagyobb számban. Óvodától kezdve ide jár 22 fő, az ötödik osztálytól pedig 40 gyermek. Tehát több mint 80 százalékuk.

Figyelemreméltó az a tény, hogy a szlovák nemzetiségi nyelvet már elefejtő szülők fontosnak tartják gyermekük szlovák nyelvi fejlődését. Található olyan család is, ahol egyik szülő sem tartozik a szlovák nemzetiségi csoporthoz, mégis ide íratta gyermekét. Ez az intézmény igazi két tanítási nyelvű iskola.

Miért jársz ebbe az iskolába? kérdésre a következő válaszokat olvashatuk: Szüleim akarták (5 fő); Kollégium miatt (12 fő); Anyukám is itt tanult (4 fő); Apukám is itt tanult (3 fő); Ez jó iskola (3 fő); A barátom is itt tanul (1 fő); Mert itt szlovákul is lehet tanulni (4 fő); Megszűnt az előző iskolám (7 fő); Itt dolgozik anyukám (2 fő); Nagyszüleim is így akarták (1 fő); Ide költöztünk (1 fő); Apám szlovák nemzetiségű (1 fő).

A nyelvtanulást motiváló tényezők az ének-zene órán

Gyakran tapasztaljuk nyelvtanárok, hogy tanulóink többségének az új szavak emlékezetbe vésése komoly gondot okoz. A motiváció nélküli magolásra szánt energia nincs arányban az elért eredménnyel. Miért? Az idegen nyelvet nehezebben raktározzuk el, mint az anyanyelv szavait. A szótár tanulásával csak a szó hangalakját tanulják, az agy alig lép működésbe. A nyelvi jelek többsége motiválatlan, a jelölő és a jelölt között nincs szükség-szerű kapcsolat. Egyik oldalon: asztal, másik oldalon: stol. A magányos szavakat nehezen raktározzuk el.

Ha az elszigetelt nyelvi jelek között összefüggés keletkezik, összeillesztünk szavakat, szókapcsolatok keletkeznek, melyekkel a tanulási folyamat meggyorsítható. Indokolttá válnak a szavak összeillesztései, vagyis motiválttá válnak. A tanulási folyamat jóval gyorsabb lesz, ha szavak egymáshoz kapcsolódnak. Ezt nevezzük *relatív motiváltságnak*.

Ritualizált szövegek a nyelvtanításban

Nemzetiségi nyelvkutatásom legfontosabb területe a „kövület” jellegű „szövegek beépítése a nyelvelsajátítás folyamatába. A ritualizált szöveg szóbeli, poétikai, művészi vagy nem művészi normakövető vagy nem normakövető szöveg. A hagyományos népköltészeti műfajokon kívül, amelyek egészen a közmondásokig, szólásokig terjednek, ide tartozónak kell tekintennünk az irodalmi köztudatba átment, sokaktól »könyv nélkül« tudott költői, irodalmi alkotásokat (memoritereket), az igénytelenebb nótaszövegeket

vagy akár a mai kor »tudatalattijába« mélyen beférkőző reklámszövegeket». (Péntek 1997)¹

A ritualizált szövegek jellemző vonása a nyelvtörténet során nem más, mint az emlékezetben való tartós rögzítés, majd ennek alkalom szerinti hangos felidézése, megjelenítése, előadása a vele társuló, a rögzítést és megjelenítést segítő zenei, ritmikai elemekkel. A legtöbb ritualizált szöveg rögzítési technikájához hozzátartozik a gyakran a szövegnél is tartósabbnak bizonyuló ritmikus dallam. A népzenei alkotások olyan kategóriái, mint a népballada, népdal, népi gyermekjátékok, mondókák, szintén az egyes elemek kötöttségeire utalnak. A ritmus és dallam szervezettsége segíti a szöveg rögzítését, reprodukálását.

A szövegrögzítés ilyen módja fejleszti az emlékezetbe vésést, a hosszú távú memóriát. A szakirodalom szerint a rövid távú emlékezetben az akusztikus mód játszik fő szerepet, a hosszú távúban a jelentés a meghatározó tényező. Bár a verbális anyagok hosszú távú memóriában történő tárolása esetén a jelentés a meghatározó tényező, a dalok esetén más szempontok is közreműködnek a kódolásban (pl. a ritmus, a dallam). Ebben az esetben az akusztikus kódot is alkalmazzuk a hosszú távú emlékezetben (Péntek 1997).²

A memoriterek ellenállnak a nyelvfakulásnak

Énektanári tevékenységem során tapasztaltam, hogy a szlovák iskolában évenként elsajátított 15-20 szlovák népdal, műdal, gyermekdal szövege milyen jó alapot nyújt a gyermekek nemzetiségi nyelvtanulásához. A memoriterként megtanult szövegek raktározódnak a gyermek szókincsében, mintegy arra várva, hogy alkotó módon új kapcsolatokban is felszínre kerüljenek.

A mondókák, dalok, versek szövegei nyelvi mintává válnak. Ezek tartós rögzítését segíti a dallam, ritmus, intonáció, ezért a felidézést is megkönnyíthetjük ezekkel a másodlagos, de fontos elemekkel. Tehát a zenei és ritmikai elemek a rögzítést és felidézést is elősegítő tényezők.

Gyakran tapasztaljuk, hogy gyermekeink többségének komoly gondot okoz a direkt szótanulás. A magolásra szinte nem is hajlandók. Az idegen nyelvet nehezebb elraktározni, mint az anyanyelvet.

Az iskolai osztályokban a szlovák dalok és versek tanulása is hasonló pozitív eredményekkel járhat. A dalokban, ritmikus mondókákban a gyermek nem elszigetelt szavakat tanul, raktároz el. A szavak bizonyos szókapcsolatokban összeillesztve, tehát motiváltan jelennek meg. A hozzá kapcsolódó ritmus és dallam még inkább segíti, felgyorsítja a tanulási folyamatot. Ezzel megszüntethetjük a magolást.

A memoriterek helye a nyelvoktatás korai szakaszában

A korai nyelvvelsajátítási folyamatban fontos szerepet tulajdonítok a nyelvi mintául szolgáló mondókáknak, gyermekdaloknak, verseknek és me-

séknek. A dallammal, ritmuossal motivált szövegeket ugyanolyan észrevétlenül tanulja meg a gyermek, mint az anyanyelvét. Érdemes minél többször alkalmazni ezt a nemzetiségi nyelv elsajátításában is. Fontos azért is, mert ezek a szlovák néphagyományt is, a zenét és a szöveget tökéletes egységben tárják a beszélni tanuló gyermek elé. A sok egyszerű mondóka és dal a nép ajkán évezredek óta csiszolódott, fejlődött. Többen felteszik a kérdést, vajon a mondókákban és gyermekdalokban előforduló régies kifejezések vagy tájjellegű szavak nem zavarják-e a gyermeket, nem fölösleges-e megtanulnia azokat?

Nem lehetnek fölöslegesek, hiszen ezek a szavak szolgálják a nyelv felfrissítését, a hagyományok megismerését, a kultúra és a népszokások áthagyományozását. A versek strófikussága segíti a memorizálást, a dalok szövegei is nyelvi mintává válnak, a mesék, narratívák, párbeszédek mind, mind a korai nyelvoktatást segítő elemek.

A verses szövegformák háttérbe szorultak a nyelvoktatásban, pedig előnyei könnyen beláthatóak. Egy divatos műdal, hangulatos népdal szövege, egy, a tanuló nyelvi szintjén álló vers megtanulása múlhatatlan emléket olt a nyelvtanulóba. Egyedülálló légkört képes teremteni. Az érzelmek széles palettáján keresztül hat a gyermekekre. áthagyományozza az idegen nyelvi kultúrát, de ismereteket is nyújt.

A nyelvoktatás egy módszere a párbeszéd tanítása. A játékdalok és a bennük szereplő párbeszédek révén a gyermekek folyamatos kommunikációs „kényszerhelyzetnek” vannak kitéve. Az idegen nyelv elemeinek elsajátítása tehát játék közbeni interakció során valósul meg. Mivel a gyermek játszik, észre se veszi, hogy közben 10–15-ször elmondta a párbeszédet (dalt, verset), ami már az első alkalommal kellően rögzült. A későbbi játékkismételek méginkább elmélyítik ezeket a nyelvi fordulatokat.

A módszernek ellenzői is vannak (Aronstein, 1926, 63. p., Donell, 1969, 159. p., Halliday 1968, 183. p. 256. p., Brooks, 1964, 101. p., Ross 1968, 12. p.). Ők a vers- és a dalszövegeket az irodalmi stílus csúcsának, szélsőségének nevezik, amelyek csak akkor teljes értékűek, ha teljes korrajzba, élethelyzetbe ágyazzuk. Így viszont irodalmi elemzéssé válik a velük való foglalkozás, és ezt megcsinálja az irodalmi mű. Legfőbb hátrányát abban látják, hogy a vers, a dal maga a teljesség: „balga ábránd, hogy a jelentés feltáráson és hangulati befogadáson, majd a fokozatosan kifejezéstelibb könyv nélküli megtanuláson túl bármiféle nyelvtanulási műveletsorra bocsássuk” (Dálnoki-Fésüs, 1988, 35. p.).

Ezzel a véleményemmel magam is egyetértek, de kiemelném a jelentésfeltárást, a hangulati befogadást, a kívülről megtanulást, amelyek már maguk is segítik a nyelvtanulást.

A verbalizált szöveg beépülése a kommunikációba

Mit tartalmaznak ezek a szövegek? Van üzenetük, közlési szándékuk, hír értékük, melyek vagy perszonális-közvetlen érintettségűek, vagy tranzakciós-közvetettek.

Az automatizálható szövegek mindig nyelvi modellek, minták legyenek. E szövegek szerepe is a tény- és ismeretközlés, vagyis van referenciális és denotatív funkciójuk. A kontextusra irányul, amelyhez hozzátartozik a szituáció is, amelyben a közlés folyik, a nyelvi kontextus (szövegösszefüggés), valamint a beszélő és a beszédpartner közös ismeretei, tapasztalatai.

Egy automatizált szöveg nem csupán a mindennapi élet reális tényeit, eseményeit képes közvetíteni, hanem a gyermek elé tárja a világ dolgait, jelenségeit. Közvetíti egy közösség tapasztalatait, tudását. Vagyis az ismeretszerzésnek, a nyelvtanulásnak egyik eszköze.

Kiemelendő az automatizált szövegek stilisztikai szerepe is. Nem kell hangsúlyozni, milyen példaértékű egy művészi szöveg megtanulása.

Egy üzenet többféle formában is kódolható:

1.) „Pod’ sem”

2.) „Príd’i mily k nám”

A kettő stilisztikai különbsége azonnal szembeötlő.

A szlovák mondatok alkotása mutatta leginkább a gyermekek nyelvi kreativitását. Mind a négy osztály szlovák énekkönyvből kiválasztottunk egy jól ismert dalt, amelynek szavaiból kiindulva kellett mondatokat alkotni. A mondatalkotásnál lehetett más ragokat használni, más szavakkal kiegészíteni, hogy értelmes szlovák mondat legyen a végeredmény.

A megoldások igen változatosak lettek. Akadtak egyszerű, de szép számmal bővített mondatok is. A generált mondatok száma 0-55-ig terjedt. Volt olyan tanuló, aki egy értelmes mondatot sem írt le, de akadt egy olyan tanuló is, aki 55 mondatot jegyzett le. (Ő volt az a gyermek, aki kb. száz szlovák dalt tud.)

GENERÁLT MONDATOK SZÁZALÉKBAN

Mondatok száma	5. osztály		6. osztály		7. osztály		8. osztály	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%
0-10	10	58	4	20	12	57	9	48
11-20	4	24	9	45	8	38	4	21
21-30	1	6	6	30	1	5	5	26
31-40	1	6	-	-	-	-	-	-
40-50	1	6	1	5	-	-	-	-
51-60	-	-	-	-	-	-	1	5
Összesen	17 fő		20 fő		21 fő		19 fő	

Adatközlő tanulóimnál figyelemmel kísérhettük az ismert szlovák dalok számát, egy jól ismert dal szövege alapján generált mondatok számát, valamint a kettő hatásfokát.

OSZTÁLY	Dalok száma	Egy főre eső átlag	Generált mondatok száma	Egy főre eső átlag	Hatásfok százaléka
5.	342	20,1	212	12,4	61,6
6.	522	26,1	349	17,4	66,6
7.	427	20,3	187	8,9	43,8
8.	529	27,8	297	15,6	56,1

Következtetések

A szlovák nemzetiségi nyelvet oktató intézményeknek revidiálni szükséges az ének-zene órák helyét, szerepét a nyelvoktatás folyamatában. Az ének-zene órák számát – nyelvi hozamuk, a bennük rejlő nevelési és oktatási lehetőségek kiaknázása miatt – a magyar iskolákhoz viszonyítva duplázni, és nem csökkenteni szükséges.

A szlovák nyelvet tanulók számára olyan tananyag szükséges, amely nemcsak arra ad lehetőséget, hogy a gyermek elsajátítsa a nyelv alapszókincsét, grammatikai rendszerét, hanem arra is, hogy megismerkedjen a szlovák nyelvi kultúrával. Hiszen csak akkor lesz képes sikeresen kommunikálni, ha megfelelő háttérismeretekkel rendelkezik, és megismeri a mindennapi, illetve magas kultúrát is. Ettől lesz biztonságosabb a kommunikációs tevékenysége, ugyanis ezek az ismeretek társalgási témát is nyújtanak.

AZ óvodai és iskolai zenei nevelés segíti a nyelvtanulási célokat. Közvetíti az előbb említett kultúra egy részét. Ezzel a gyermek személyiségében állapotváltozást hozunk létre.

A mondóka „a jellegzetes mondókázó hangon való elmondás mellett (amely kiválóan alkalmas minden egyes beszédhang sajátosságainak megfigyeltetésére) a közléstartalom kifejezésének ritmusa, dallamíve nem valamiféle elképzelt alapon jeleníthető meg, hanem a konkrét beszédhelyzetnek megfelelően” (Bagi 1998).³

A nyelvtanulás *motorikus szakaszában* előtérbe kerülnek a mozgással egybekapcsolt gyermekjátékdalok, énekes szerepjátékok, versek, mondókák szövegei. A *nyelvi kommunikációs szakaszban* az autentikus népdalok, műdalok tanítása kap szerepet. A ritualizált szövegek automatizálásával segítjük a *nyelvhasználati technikát*. A dalok szövegében előforduló nyelvtani formák, egyes szófordulatok beemelése a kommunikációs folyamatba a *kognitívum fejlesztéséhez* járul hozzá. Ezeken kívül segíti a gyermek *pszichikus fejlődését*, az énekes szerepjátékok az énkép kialakítását, érzékeny-

ségüket a szociális érzékelésre (népdalok, zeneművek szereplőinek élete), az intellektuális érzelmekre, a társas viszonyokra (közös éneklés, játék öröme).

Az ellenzők is hangsúlyozzák, hogy „szerepe értékes, fontos a maga helyén és céljaival, a maga nagyon megfontolt arányaiban. El semmiképpen nem hagyható, hiszen fontos képzésirány indulhat el vele a tanulók későbbi életében” (Dálnoki-Fésüs, 1988, 35. p.). Ha az ellenzők szerint is el nem hagyható alkalmazásuk, akkor használjuk fel tudatosan és mértékkel.

Bár kutatómunkámnak csak részeredményeivel rendelkezem, bátran előrevetíthetem azt a tényt, hogy a szlovák nyelvű óvodában, iskolában, de még az óvóképzésben is az ének-zene tanítás a gondolkodási tevékenységet fejlesztő tényező egyike. A további részletek kimunkálása is remélhetőleg ezt az eredményt tükrözi majd.

Meggyőződésem, ha a gyermeket A nyelvi és zenei tehetség fejlődését segítő ingerek veszik körül, nyelvi és zenei kibontakozása elmaradhatatlan.

Az eddigi kutatási eredményeimből semmiképpen sem azt a következtést vonhatjuk le, hogy a kétnyelvű ének-zenei nevelés szinonimája a nyelvoktatásnak. Elégségesnek érzem, ha minél szélesebb körben (főleg a nemzetiségi nyelvet oktató óvodákban és általános iskolákban) elismerjük a zenei nevelés nyelvoktatást támogató szerepét.

Meggyőződésem, ha a gyermeket a nyelvi és zenei tehetség fejlődésre segítő ingerek veszik körül, nyelvi és zenei kibontakozása elmaradhatatlan.

Jegyzetek

- 1 Péntek János: A ritualizált szöveg. - Péntek János: Szöveg és stílus, Szabó István köszöntése, Kolozsvár, 1997. 333. p.
- 2 Péntek János: A ritualizált szöveg. - Péntek János: Szöveg és stílus, Szabó István köszöntése, Kolozsvár, 1997. 331. p.
- 3 Bagi Ferenc: Tananyag előkészítési kritériumok a magyar mint idegen nyelv kezdői szintű oktatásához. Kézirat, Újvidék, 1998. 4. p.

SZIKORA JUDIT

A KÖZÉPISKOLAI NYELVTANOKTATÁS HELYZETÉVEL KAPCSOLATOS FÖLMÉRÉS EREDMÉNYEI

Közlésre elfogadva: 1998. XI. 10.

Bevezető

A nyelvi igényesség (igénytelenség) kérdésköre számos tanulmánynak témája, azonban az iskolai nyelvhasználattal már kevesebb munka foglalkozik.

Nem kell külön fölmérést végeznünk ahhoz, hogy megállapítsuk: a diákság által használt nyelv „romlik”, azaz hiányos, kevert. Ez a tény csupán okozat, hiszen az általános és középiskolások nyelvi normáit a család után leginkább az iskola formálja.

Az oktatási folyamat körülményei meghatározzák az oktatási-nevelési célok megvalósulását, s ezáltal kihatnak a folyamatban résztvevők munkájára, s annak hatékonyságára is. Vagyis a tanórákon folyó munka minősége szorosan kötődik annak föltételeihez. Mindezen tényezők függvényében tettük vizsgálatunk tárgyává a középiskolai nyelvtan- és nyelvészetoktatást. Munkamódszerül – fölhasználható szakirodalom hiányában – a kérdőíves kikérdezést választottuk.

A fölméréssel a következő tételeket kívánjuk bizonyítani: a közelmúltban bekövetkezett iskolarendszerbeli változtatások kihatottak a tanárok munkakörülményeire; az iskolakönyvtárak ellátottsága nem megfelelő szintű; az utóbbi években eszközölt tantervi módosítások nem tették hatékonyabbá az oktatást, így a nyelvtan és a nyelvészet oktatását sem; az irodalom és a nyelvtan tanításának szétválasztása talán sikeresebbé tehetné mindkét tárgy oktatását; a tanároknak szükségük lenne segédanyagra (tankönyvre, feladatlapokra, tanári kézikönyvre stb.) munkájukhoz.

A kérdőív összeállításakor Horváth György *Vélemények mérlegen*¹ c. munkájának ide vonatkozó tételeit követtük. A kérdések között volt nyitott és zárt is, bár úgy tűnik az adatközlők jobban kedvelik a zárt eldöntendő

vagy feleletválasztásos kérdéseket, mivel többen a nyitott kérdéseket megválaszolatlanul hagyták.

A mintavétel véletlenszerű volt, ugyanis nem tudtunk minden középiskolában dolgozó magyartanárt megkérdezni.²

A kérdőív harminckét kérdésből állt, ezeket öt csoportba osztottuk:

1. A szaktanár munkakörülményeit taglaló kérdések: 1–5.
2. Szemléltetés: 6–12.
3. A tantervvel és óraszámmal kapcsolatos kérdések: 13–20.
4. A tanórára való készülés, számonkérés és a tankönyv: 21–28.
5. A nyelvtanítás hatékonyságáról szóló: 29–32.

I. A szaktanár munkakörülményei

Az iskolatípusra vonatkozó kérdésre válaszoló tanárok közül csak gimnáziumban 2 tanár dolgozik, gimnáziumban és szakközépiskolában 4 tanár dolgozik (ebből kettő gimnáziumban és 3 éves szakiskolában tanít), a többiek szakközépiskolában dolgoznak (ebből 11 mindkét fokozaton, 2 pedig szakiskolában).

A pedagógusok java része 15, 20 illetve 25 éve dolgozik, mindössze egy kezdő van közöttük, és egy olyan, aki több mint 25 éve dolgozik.

A tanárok zöme egy iskolában dolgozik (16, illetve 84,21%), ezek közül tizenegyen teljes (57,89%), ketten nem teljes munkaidővel tanítják tárgyukat, ketten más tantárgyat is tanítanak a magyar mellett, egy tanár pedig a tanítás mellett más munkát is végeznek. Hárman dolgoznak két iskolában, ezek közül teljes óraszámmal tanítja tantárgyát két tanár, egy pedig nem teljes óraszámmal. Több iskolában senki sem dolgozik. Az adatok tükrében elmondhatjuk, hogy a pedagógusok közül 13 egy vagy két iskolában dolgozva csak anyanyelvet tanít (63,42%), nem teljes munkaidővel 3 tanár dolgozik (15,79%), más munkát is végez vagy más tantárgyat is tanít 3 tanár (15,79%).

A negyedik kérdésre (hány osztályban és hány tanmenet szerint tanít) adott válaszok alapján a szaktanárok közül 7 dolgozik (36%), 4 vagy annál kevesebb osztályban/tanterv szerint tizenegy 6, 7 vagy 8 osztályban dolgozik 2–7 tanterv szerint, egy tanár nem válaszolt. A tanórákat a tanár könnyebben meg tudja szervezni, ha rendelkezésére áll szakterem, melyben a szükséges taneszközök rendelkezésére állnak (szakkönyvek, magnetofon, képmagnó, grafoszkóp, egyéb). A 19 megkérdezett tanár közül csak háromnak áll rendelkezésére szakterem, 16 tanárnak nincs lehetősége arra, hogy mindig ugyanabban a teremben tartson órát, s hogy a tanításhoz szükséges kellékeket egy helyen, egy teremben tartsa. Így a pedagógusnak több időt kell az órára való készüléssel töltenie, pontosabban a tanórához való eszközök előkészítésével. A feltevéseink egyike tehát bizonyítást nyert.

II. Szemléltetés

A második kérdéscsoport a kiegészítő taneszközökre vonatkozott.

Az adatok tükrében megállapíthatjuk, hogy a szaktanárok leginkább grafoszkópot, magnetofont, számítógépet és képmagnót használhatnak a tanórákon. Ezeket a segédeszközöket nemcsak a magyartanárok, hanem más szakos tanárok is használják, így ezek nem mindig állnak az adatközlők rendelkezésére.

A kiegészítő taneszközök közül a legfontosabb talán a fénymásoló. Ugyanis pl. a használatban lévő egyetlen tankönyvben kevés a gyakorlásra szánt feladat, ezért fontos, hogy a tanárok díjmentesen tudják sokszorosítani a tanórákon használt szövegeket, feladatokat, tesztek. A fentiek alapján tudjuk, hogy 16 adatközlő szerint iskolájukban van fénymásoló (82,22%), s közülük heten használhatják azt (43,75%); az összes adatközlőre kivetítve: a tanárok 35%-ának áll rendelkezésére fénymásoló, vagyis kétharmaduk saját költségén fénymásoltathatja a magyaróra szánt feladatlapokat.

Az oktatás minőségét annak körülményei nagy mértékben befolyásolják. Az eddig ismertetett adatok alapján láthattuk, hogy a tanárok igen csak nehéz körülmények között tudják megszervezni az óráikat. A táblán és a krétán túl csupán néhányan használhatnak egyéb taneszközt. (Az is kiderült a kérdőívekből, hogy azok a tanárok, akik szakteremben tarthatják óráikat, nem használhatják díjmentesen az iskolai fénymásolót.)

Az iskolakönyvtárak javíthatják a tanítás körülményeit, amennyiben jól ellátottak. A megkérdezettek közül csupán egy tanár válaszolt nemlegesen az iskolakönyvtárral kapcsolatos kérdésünkre. Zárójelben megjegyezte, hogy abban a két iskolában, ahol dolgozik, van könyvtár, de szerb nyelvű az állománya. Tehát legtöbb tanintézmény, melyben a megkérdezett pedagógusok tanítanak, rendelkezik iskolakönyvtárral.

Az iskolakönyvtárak 1000–1500 kötetesek, az állomány háziolvasmányokból, szépirodalmi művekből, lexikonokból és szakkönyvekből áll – véli 17 adatközlő.

A szakkönyvek egyes témakörűek 9 válaszoló szerint, csak bizonyos tárgykörű szakkönyvek vannak az iskolakönyvtárban 3 adatközlő véleménye szerint, öten megválaszolatlanul hagyták a kérdést. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az iskolakönyvtárak felében áll csupán a tanárok rendelkezésére megfelelő³ szakkönyvállomány.

Mivel a nyelvtani-nyelvészeti szakkönyvek számára vonatkozó kérdés kiegészítendő kérdés volt, ezért kétféle választ kaphattunk: számszerű adatot és körülírást. Négyen válasz nélkül hagyták a kérdést. A tizenöt adatközlőből, akik válaszoltak a kérdésre, ketten olyan választ adtak, hogy sok nyelvtani-nyelvészeti könyv van az iskolakönyvtárakban (válaszuk körülíró, nem számszerű), a többiek számadattal válaszoltak. Egy adatközlő nul-

lát írt be (az a két iskola, amelyben dolgozik, nem rendelkezik magyar könyvtárral), ketten 10-nél kevesebb könyvet, egy válaszoló 10-12 kötetet, hárman 20 szakkönyvet, egy adatközlő 25-öt, ketten 30-at, egy adatközlő 30-40 könyvet, ketten pedig 100-at írtak be.

Levonhatjuk a következtetéseket: a tanárok többsége saját leleményességével teheti színvonalasabbá óráit, az iskola nem (vagy csak igen kis mértékben) biztosít ehhez lehetőséget, eszközöket számára. Amennyiben hangzó vagy képanyagot szeretne bemutatni óráján, önállóan kell a szemléltetés körülményeiről gondoskodnia. Az órára szánt sokszorosítandó tananyagot saját pénzén kell fénymásolnia. A könyvtári adatok is azt mutatják, hogy ha ismereteit szeretné gyarapítani, akkor ezt önerőből teheti.

III. Tanterv és tananyag

A harmadik kérdéscsoport a tananyagra vonatkozott. Az évi óraszámmal kapcsolatban eldöntendő kérdést tettünk föl. Négy adatközlők szerint elegendő az évi, illetve a heti óraszám a tanterv által előírt tananyag maradéktalan elsajátításához (szakközépiskolában 20-25 éve dolgozó tanárokról van szó). Egy adatközlő véleménye megoszlik az iskolatípus tekintetében: gimnáziumban elegendő, szakközépiskolában nem (a tanár mindkét iskolatípusban dolgozik). A többiek véleménye szerint az előírt órák alatt nem lehet kellőképpen elsajátítani a tananyagot.

Még egy hipotézisünk bizonyítást nyert: az adatközlők 74%-a kevesli a tanterv által meghatározott magyarázó órák számát (itt a teljes tananyag értendő az irodalmi és a nyelvtani-nyelvészeti együtt). Megkértük a tanárokat, hogy a negatív válaszukat indokolják meg. Legtöbben az óraszám növelését javasolták, főleg a harmadik képzési fokozaton, elenyésző azok száma, akik a tananyag csökkentésével oldanák meg ezt a kérdést. Van néhány konkrét javaslat is: vannak anyagrészek, amelyeket tájékoztató jelleggel lehet feldolgozni – véli az egyik adatközlő, ebből arra következtethetünk, hogy így több idő jut a többire; a másik adatközlő a gyakorló- és ellenőrző órák számát növelné meg, míg a harmadik adatközlő – előrelátva későbbi kérdésünket – véleménye szerint külön kellene választani az irodalomtanítási órákat a nyelvtanítási óráktól.

A továbbiakban rátértünk a kötelező ismeretanyag évi megoszlására. A válaszok egyértelműek: az évi óraszám tekintetében több irodalom órát tartanak a tanárok mint nyelvtanórát.

Egy-egy középiskolai osztályban (valószínűleg) az évi órázámtól (évfolyamtól, iskolatípustól és képzési foktól) függően a tanárok 20-25, 30-35 nyelvtanórát tartanak. A szórás igen kicsi, hiszen csupán egy adatközlő írt 15 órát, egy adatközlő pedig 25-50 órát. Válaszuk azzal indokolható, hogy az

egyik adatközlő (15 óra) harmadik fokozaton tanuló diákokat tanít, akiknél egyébként is alacsony az évi óraszám, míg a másik gimnáziumban és szakiskolában is dolgozik. Tehát a kötelező magyaróráknak harmada-negyede (vagy ötöde) nyelvtanóra.

A tananyaggal kapcsolatos kérdések sorát egy személyes jellegű kérdés bontja meg a kérdőív közepén: Ön szerint tanulói szeretik-e a nyelvtanórákat? Lehet, hogy ennek a kérdésnek az ötödik kérdéscsoportban (A nyelvtanítás hatékonyságáról) lenne a helye; mégis azért kerül ide, mert bizonyos mértékben előkészíti a kérdőív egyik kulcskérdését.⁴ Az adatközlők benyomása szerint tanulók részben szeretik a nyelvtanórákat. A szórás e kérdés esetében is elenyésző, hiszen tanári vélemény szerint nincs olyan tanuló, aki nem szereti, egy tanár vélekedik csupán úgy, hogy tanulói kivétel nélkül szeretik a nyelvtant.

A kérdőív egyik kulcskérdése: szét kell-e választani a nyelvtan- és irodalomórákat. A válaszok alapján leszögezhetjük: az adatközlők nagyobb része a külön irodalom- és külön nyelvtanóra mellett voksolt. Döntését nyolc tanár nem indokolta meg. A nemleges választ adók közül ketten indokolták meg véleményüket, egyikük szerint a kettő (mármint az irodalom és a nyelvtan) összefüggő, a másikuk szerint a tanulók nem kötik össze a különböző órákon hallottakat. A pozitívan válaszolók eltérő módon indokolták döntésüket: „Azért, hogy irodalomtanítás ne menjen a nyelvtanítás rovására. A jó nyelvtanosok általában nem tanúsítanak érdeklődést az irodalom iránt, a kiváló irodalmárok nagy része gyenge nyelvtanból, főleg helyesírásból. Hatékonyabb lenne az oktatás. Jobban elmélyülnek a tanulók a témában. Fontos a folyamatos nyelvtanítás. Alaposabb tudást biztosítana. Megnőne a nyelvtan fontosságának a tudata, osztályzatban is kifejezhető volna. Hatékonyabb lenne a tanterv megvalósítása, komplexebb megközelítésre lenne lehetőség.”⁵

Láthatjuk, szinte kivétel nélkül, minden indokunkat alátámasztják az adatközlők. A nyelvtan- és nyelvészetoktatás egyik gócpontja a külön tantárgyként való tanításuk. Hatékonyabb, folyamatosabb, értékelhetőbb lenne a nyelvtan oktatása, és a tanulók tudása is alaposabb, mélyebb lenne, valamint az irodalomtanításra szánt órák nem befolyásolnák a nyelvtanórák számát. Mindenképpen megfontolandó elkészítés a tantárgybontás, s amennyiben lehetséges, oda kell hatni, hogy a megfelelő fórumokon szóba kerüljön e tantervi változtatás lehetősége.

Szerves része ennek a kérdéskörnek a nyelvtanítás hatékonyságára vonatkozó kérdés. Tizenkét adatközlő szerint sikeresebb lenne a nyelvtan- és nyelvészetoktatás, amennyiben külön tantárgy lenne. Mégpedig hatékonyabb lenne, mert: „Nem szorulnának háttérbe a nyelvtanórák. Több óraszám jutna a nyelvtanra, és elegendő idő lenne a gyakorlásra. Több időt

szentelhetnének a nyelvi tudnivalókra. Így egész éven át folyamatosan (ha heti egy órában is) beszélnének nyelvi kérdésekről”.⁶

Érdekes, hogy akadt egy olyan adatközlő, aki szerint így sem lenne hatékony a nyelvtanítás. Vele együtt heten tartják úgy, hogy szétválasztva sem lenne hatékonyabb a nyelvtanoktatás. Indokaik: Csak bővülne a tananyag. Nem választható szét a nyelvtan és az irodalom tanítása.

A harmadik kérdéscsoport utolsó kérdése konkrét nyelvtanra, nyelvészetre vonatkozó tanterv-módosítási javaslatokat kért a magyartanároktól.

A tizenhét válaszadó közül legtöbben a helyesírás tanítását tartják fontosnak. A korábbi, az irodalom- és nyelvtanórák szétválasztását indokló magyarázatok alapján nem véletlen, hogy a szaktanárok éppen ezt a nyelvtani témakört jelölték meg. A tanulók helyesírási szintjéről bárki meggyőződhet, aki rövidebb-hosszabb ideig gyakorló tanárként dolgozott. Bizonygatni sem kell, tudjuk, hogy igen gyenge a középiskolások helyesírása (de nem csak az övék). Felmerülhet e problémával kapcsolatban még néhány kérdés: vajon miért ennyire rossz, miért ilyen szintű a tanulók helyesírása? Csak a diák tehető felelőssé ezért vagy más(ok), egyéb körülmények is? Vajon mennyire hatékonyan tanítják a tanárok a helyesírást? Nem kellene-e más tanítási módszerrel is próbálkozni, más tankönyvet, gyakorlókönyvet alkalmazni?

Második helyen azonos pontszámmal találjuk a stilisztikát és a nyelvhelyességet. A nyelvhelyesség témaköre szorosan kapcsolódik a helyesíráshoz, azaz a nyelvhelyességre is érvényes mindaz, amit a helyesírás tanításáról elmondunk. A stilisztika mindenképpen középiskolai tananyag, a kötelező tantervben is szerepel; azonban sokkal alaposabban kellene oktatni, más módszerrel. Lehetőséget kellene adni a tanulóknak, hogy önállóan alkalmazzák a különféle stílusokat és stílusrétegeket; változatos beszédhelyzeteket teremteni, amelyben érzékeltethetőek az árnyalatok, az eltérések. A beszélt nyelvi stílusokra helyezzük a hangsúlyt, a stilisztika tanításakor, ugyanis meggyőződésünk, hogy a diákoknak ritkán van alkalmuk beszélni a tanórán. Közhelyszerű ez a kitétel, de ha áttanulmányozzuk a tantervet, megállapíthatjuk, hogy a nyelvtani tananyag csupán néhány órát irányoz elő erre.

Tizenegyen gondolják úgy, hogy a hangtan-szótan-mondattan témakörrel harmadszor is foglalkozni kell. Ugyanis az általános iskola alsó osztályai-ban megtanulják a diákok a hangtan, a szótan és mondattan alapjait, a felső tagozatokon ezt az alaptudást kibővítik. A hangtani, szótani és mondat szerkesztési szabályokat középiskolában már alkalmazniuk kellene tudniuk a tanulóknak, nem pedig új ismeretként tárgyalni róluk. Ez a témakört, pl. a szövegtan tanulmányozása közben kellene tájékoztató jelleggel megemlíteni, de külön tanítási időt nem kellene rászánni.

A szövegtan és nyelvtörténetet a válaszadók fele szerint szükséges lenne tanítani. Retorikát, kommunikációelméletet és dialektológiát a tanárok

harmada tekinti a tananyag részének. Az általános- és modern nyelvészet, valamint pszicholingvisztika középiskolai ismeretanyagként való oktatását csupán két tanár javasolja. Szociolingvisztikát senki sem tanítana középiskolában.

IV. A tanórára való készülés, számonkérés és a tankönyv

A kiinduló hipotéziseink egyike az volt, hogy a tanároknak szüksége van a tankönyveket kiegészítő feladatlapokra, tanári kézikönyvekre vagy segéd-tankönyvekre, mivel csupán egyetlen középiskolai tankönyv áll a gimnáziumi és a szakközépiskolai tanárok rendelkezésére.

A kérdéscsoport első kérdésére: miszerint nyelvtanórára való készüléskor az adatközlő csak a tankönyvre hagyatkozik-e, a válaszadók 95%-a nemmel válaszolt, egy adatközlő megválaszolatlanul hagyta a kérdést. (Valószínűleg ez a kérdés is precízebb megfogalmazást igényelt volna).

A tanórákra való készülés, mint a kérdőív első és második kérdéscsoportja erre rávilágított, a tanár találékonyságától függően egy-két vagy több órát igényel naponta. Tanteremkeresés, a segédeszközök (grafoszkóp, magnetofon stb.) előkészítése, sokszorosítás mellett a tanárnak tárgyi tudását is meg kell alapoznia. Amint a kimutatásból kiderült, legtöbbször a meglévő tankönyv és különféle szakkönyvek alapján készíti el óráit. A tanárok másik hányada más tankönyvek meg szakkönyvek alapján készül föl a tanórákra.

A nyelvtanóra sikere egyrészt a tanár fölkészültségétől, másrészt a tanulók figyelmétől, ráhangoltságától függ. A korábbiakban láttuk, hogy a tanulók érdeklődése a nyelvtanórák iránt átlagos (a legtöbb adatközlő véleménye szerint tanítványai részben szeretik a nyelvtanórákat). Eredményesebbé tehetőek a nyelvtanóráknak, ha változatos szemléltetőanyagon és többféle megközelítési szempont alapján tanulmányozzák a diákok a nyelvtani törvényeket, a stílusirányzatokat stb. Megkérdeztük adatközlőinket, milyen taneszközöket használnak tanítás közben, s a következő válaszokat kaptuk:

Az adatközlők 53%-a a tankönyv és szakkönyvek segítségével dolgozza föl a nyelvtani-nyelvészeti témaköröket. Tankönyvet és feladatlapokat használ a tanórákon az adatközlők 26%-a. Megállapíthatjuk, hogy a megkérdezett tanárok zöme a meglévő tankönyvet beviszi órára, s az alapján ad feladatokat tanulóinak. Emellett még feladatlapokkal és szakkönyvekkel teszik szemléletesebbé, változatosabbá a tankönyvvel végzett munkát.

A középiskolások számára a nyolcvanas években készült egyetlen nyelvtantankönyvről is kikértük a tanárok véleményét. A kérdés feleletválasztásos volt, a felajánlott válaszok közül az első kettő (némi kiegészí-

téssel) megfelelőnek minősíti a meglévő tankönyvet, a többi más lehetőséget kínál fel, vagyis burkoltan ugyan, de ezek a feleletajánlatok nem tartják megfelelőnek a középiskolások nyelvtankönyvét. Tízen megfelelőnek tartják a tankönyvet (első két válaszlehetőség), 8 szerint új tankönyvek kellene. Azok közül, akik megfelelőnek tartják a tankönyvet (56%), heten munkafüzetekkel egészítenék ki a tankönyvet, hárman változtatás nélkül tartják jónak. A másik csoportból (44%) 1 adatközlő véleménye szerint minden osztálynak külön tankönyv kellene, heten évfolyamonként új tankönyvet és munkafüzetet adnának ki, egy adatközlő szerint pedig témakörönkénti bontásban kellene kiadni a középiskolai nyelvtankönyvet.

Az adatok azt mutatják, hogy a megkérdezettek kb. 80%-a szerint a nyelvtanórákhoz valamiféle segédanyagra lenne szükség.

Az adatközlők több választ is megjelöltek, ez azt a hipotézisünket igazolja, miszerint szükség van a nyelvtan- és nyelvészetoktatáshoz kiegészítő kiadványokra. A tanárok majdnem kétharmada tanári kézikönyvet és a meglévő tankönyvet kiegészítő munkafüzeteket igényelne az oktatáshoz. A megkérdezettek felének a nyomtatott feladatlapok is megkönnyítenék munkáját. Szakkönyveket és segédtankönyveket az adatközlők harmada-negyede igényelne.

A tananyaggal kapcsolatos kérdések sorát a számonkérési szokásokra vonatkozó kérdéssel zártuk. A tanárok többsége szóbelileg és írásbelileg is számon kéri tanulóitól a tananyagot (17-en, 89%-uk). Írásbeli számonkérés: két tanár csak iskolai dolgozatkor ellenőrzi tanulóit; két tanár válasza szerint feladatlapokat töltenek ki tanulóik, és iskolai dolgozatok alkalmával is ellenőrzik diákjaik nyelvtani-helyesírási tudását; nyolc tanár feladatlapot állít össze diákjainak (47%), hat válaszadó tollbamondással és feladatlap kitöltésével ellenőrzi tanulói tudását (31%). Egy tanár nem válaszolt. Ezek alapján a tanárok 31%-a tollbamondást is írat tanulóival, viszont az adatközlők 84%-a (16 tanár) feladatlapot készít tanulói számára, s ez alapján értékelni nyelvi-nyelvtani járatosságukat. Ha itt visszaautalunk az előző ábrára, akkor magyarázatot kapunk arra, hogy a tanárok miért kértek olyan nagy számban előre nyomtatott feladatlapokat. A kérdéscsoportot záró kérdésre⁷ alapján elmondhatjuk, hogy az adatközlőink zöme majdnem mindig ellenőrzi a tanulók nyelvi vétségeit.

Összegezőképpen ismételten megállapíthatjuk, hogy hipotéziseink bizonyítást nyertek. A tanárok az irodalom és nyelvtanóra szétválasztását hatékonynak tartanak, és kiegészítő taneszközökre is nagy szükség lenne.

A nyelvtantanítás hatékonyságáról

A nyelvtantanítás hatékonyságát célzó kérdésre, mely a második kérdés-csoportban már fölített kérdések kiegészítése, hasonló jellegű válaszokat kaptunk. Folyamatos és rendszeres, egymásra épülő képzési szintek biztosíthatnák a hatékonyságot – írta egyik adatközlőnk. Mások véleménye szerint több óraszámmal, más tankönyvvvel, több segédeszköz alkalmazásával lehetne sikeresen tanítani a nyelvtant. Két igen tanulságos feleletet is olvashattunk: az egyik adatközlő szerint szemléletváltásra lenne szükség a nyelvtantanításban, míg a másik véleménye szerint a tanári kar minden tagjának igényesen kellene beszélnie, s az iskolákban a tanulóknak lehetőség szerint minden tantárgyat anyanyelven kellene tanulniuk.

A tantervi változásokat célzó kiegészítendő kérdésre adott válaszok szerint a tanárok egy része elfogadja a fennálló helyzetet, vagyis véleményük szerint a középiskolai tanterv nyelvtani része jó. Annak hatékonyabb megvalósítása azonban több időt, jobb munkaeszközöket igényelne, valamint külön nyelvtanórát (legalább a gimnáziumokban). Egy adatközlő véleménye szerint: „Lehet, hogy túl pesszimista vagyok, de a környezet negatív nyelvi mintái pusztán iskolai nyelvtantanítás keretében legyőzni nem lehet, ide a család, a pedagógusok, a kulturális egyesületek, a tömegkommunikációs eszközök összefogására lenne szükség.”⁸ Úgy gondoljuk, szükségtelen bármit hozzáfűzni ehhez a gondolatsorhoz.

A kérdőív utolsó kérdése teljesen személyes jellegű volt: Mit tenne az igényesebb nyelvhasználat érdekében? A tanárok válaszai közül idézünk:

„A tanári kar minden tagját kötelezném a helyes nyelvhasználatra, ugyanis a gyermek nemcsak magyartanártól tanul nyelvi mintákat. Más tantárgyak keretében is meg kell követelni a helyes beszédet és írást. Több lehetőséget adnék a felszólalásra. A tankönyv gyakorló részeit érdekessé kellene tenni jól megválasztott példamondatokkal. Felhívnám a figyelmüket az igényesség fontosságára, mindenképpen megdicsérném azokat, akik helyesen szépen használják anyanyelvüket. »Jutalmaznám«, serkenténém, dicséreném a kitűnőt, következetesen elvárnám a nyelvi igényességet, beszélt, élő nyelvünk negatívumainak és pozitívumainak elemzését ösztönöz-ném.

Arra nevelném őket, hogy sokat olvassanak. Olyan könyveket kellene beszerezni az iskolakönyvtáraknak, amelyeket a tanulók szívesen olvasnak.”⁹

Mindenképpen hatékonyabbá kell és lehet tenni a nyelvtan- és nyelvészettanítást a középiskoláinkban. A módszertani szemléletváltás a tanárok feladata, míg a többi az oktatási folyamatot irányítók és szervezők tevékenysége (lenne).

Összegzés

Kutatómunkánk eredményesnek mondható, hiszen a bevezetőben fölvezetett téziseinket az adatközlők alátámasztották, sőt megfogalmazták az anyanyelvi oktatás céljait és feladatait, valamint azok megvalósításának lehetőségeit is. Az általuk kitűzött célok teljesüléséhez azonban számos külső és belső oktatási tényezőnek meg kell(ene) változnia.

Irodalom

Ágoston György–Nagy József–Orosz Sándor: Mérési módszerek a pedagógiában, Bp., Tankönyvkiadó, 1971.

Horváth György: Vélemények mérlegen, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Zsolnai József: A pedagógia új rendszere címszavakban. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Szikora Judit: A középiskolai nyelvtan- és nyelvészettanítás jellemzésének fölmérési módszereiről, Hungarológiai Közlemények, 1997/4. 115-118.

Jegyzetek

1 Hortváth György: Vélemények mérlegen, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 84–128. o.
2 1998. tavaszán megtartott továbbképzésen a jelenlévő huszonvalahány középiskolai magyartanár közül tizenkilenc töltötte ki a kérdőívet. Az általuk adott adatok alapján készül a fölmérés.

3 Pontosabb adatok hiányában ezt csak föltételezhetjük.

4 Ha lehetőség lenne a nyelvtan- és irodalomórák szétválasztására a tantervben és az órarendben, jónak tartaná-e ezt?

5 Idézetek a kérdőívekből.

6 Idézetek a kérdőívekből.

7 A tanulók írásbeli értékelésekor figyelembe veszi-e a nyelvtani vétségeiket?

8 Idézet a kérdőívekből.

9 Idézetek a kérdőívekből.

UNIVERSITY LINGUISTIC DAYS - 1998

The 1998 University Linguistic Days remained true to its almost half a decade long tradition by focusing on topical issues and setting timely objectives.

This tradition encompasses the following goals:

1. Presentation of the results of researches carried out as part of the projects
2. Fostering of international cooperation and workshops
3. Study of linguistic history in Yugoslavia
4. Assessment of the characteristic features and concerns of linguistic research and education
5. Presentation of our students' activities in the field of linguistics

Dr János Bányai and Dr György Papp referred to these aims in their opening speech. This conference was also an occasion to remember Lajos Matijevics, the professor, whose sudden tragic death exactly fifteen years ago left a great gap behind.

I. The first topic of the conference dealt with levels of language use and the new trends and methods in the field of linguistic research.

Irén Lánç in her study *Syntactic and semantic cohesion in discourse* sets out from the viewpoint that the component parts of discourse usually compose and states that there are several ways and means of binding together these components. After giving a survey of the cohesive factors and relations she considers the relations between formal and the linguistic- semantic structures and the elements which bind sentences to larger units of discourse: the definite article, pronominalization, deictic elements, recurrence and conjunctions, contents pending and closing elements, etc.

Sándor Györi-Nagy in his paper *Linguistics as a science of organicism* approaches linguistic facts from beyond the elements which are strictly lingual or linguistic: from an ecological or environmental organic interdependence, stressing the importance of the reality background of language which influences its each layer or level even though these chronological layers are difficult to tell apart viewed from a given synchronic stage. To support his hypothesis he segregates elemental meanings and the morphological and phonological categories in order to state that there are organic and certain inorganic linguistic marks attached later within a given language community.

In her paper *Stylistic function of the attribute in Old Hungarian* Ilona Rajsli studies the attributive function and development of the stylistic role of

adjective in the Hungarian language of the sixteenth and seventeenth century and comes to the conclusion that beside attributes of general meaning used in the previous centuries and the so called typical attributes of the age, original metaphorical attributes are also frequent. Parallel to these we can also notice a change in the division of word classes, a decrease of the substantival qualifying attributes and an increase of participial attributes.

László Molnár Csikós /Neologisms in the dictionaries of foreign words in Hungarian / examines approximately one hundred years with regard to neologisms compiled in dictionaries of foreign words from Kálmán Babos's dictionary, published in 1865, to Ferenc Bakos's still in use today, and comes to the conclusion that there have been changes concerning professional field, language dominance and meaning.

Mária Pásztor Kicsi /Suprasegments viewed in the light of the latest theories in phonology / discusses a relatively new area in Hungarian linguistics: the methods of describing suprasegmental elements and categories and the possible theoretical approaches to them in the most recent international and Hungarian literature.

Béla Csorba /Dialectal words and idioms from Temerin/ explains the meaning and the use of eighteen words and one idiom as used in Temerin. They are the following: barlangó, bolondasszonybogyója, csőreg, dumáguszt, gelvás, gircsa, hambár, kazalalácsirke, kétasszonyköze, kibli, kotlaház, kódukenyér, kódustetű, kódustöprtű, Ördögütő Fábián, marella, sógor, and Úgy él mint Toldi Miklós lova a szeméten.

Lajos Göncz /Where is the most beautiful Hungarian spoken?/ sums up the results of a research conducted in the field of language stereotypes and their assessment within various linguistic communities. His paper is part of a wide research carried out in the whole Carpathian basin in which, including the methods of psycholinguistics, he deals with the various language communities and micro communities (Pest, Transylvania, Upper Northern Hungary, Sub-Carpathia, Vojvodina, etc.) and their attitudes to the code variants in use assessing them by quantitative parameters between the two poles of up- and downgrading.

Lajos Hovány, a hydraulic engineer, approaches onomastics from outside, from the facts of hydrology. In his paper Hydrological and onomastic teachings of the name Budzsák-patak (stream) in Ada using his experience with regard to the waters of Northern Bácska he examines a fairly common geo-

graphical name in this region: Budzsák whose origin dates back to Turkish times. He is interested in its references to Ada and elsewhere, its meaning and the landmarks the name has been in use for - mentioning both its Hungarian and Serbian variants - and the sources where they can be found dating back to different periods in history, in order to be able to define its denotation abstracted from the concrete material form.

II. The second thematic unit of the conference dealt with theoretical and practical problems of bilingualism and multilingualism.

In his paper Co-ordinate compounds in Hungarian and their calque like parallels Imre Pacsai studies the co-ordinate compounds common to Hungarian and their calque like parallels in Ural-Altaic languages: Chinese, Turkish and languages related to Hungarian. A. L. Szemanzs's model, the so called copulative type of compound, plays an important role in his research.

In his paper Relations between language communities as reflected in Hungarian and hybrid language ridicules György Papp first examines community ridicules and idiomatic ridicules which are considered to be taboo i.e. prohibited by social custom in intercommunication, then he defines the criterion for language community, the situation when a communal assessment and relation assumes a folkloristic lingual expression or form. This sanctioning or ironic relation can find its expression in ridicules which mock nations, languages, dialects and language competence and they can be examined individually but also within the structure of various communities.

In the paper Deep-structure object realized in the nominative case in Hungarian and Serbian Edit Andri} examines within the generative framework the surface realization of a type of deep-structure complements focusing especially on its nominative realization in the system of possible verbal predicate types (existential be, partitive verbs, verbs of action) and in this way discovers regularities in the contrastive and typological studies of partial systems.

Edit Katona in Facultative valencies in Hungarian and Serbian studies the facultative occurrence of the accusative and the dative in Hungarian and Serbian, and comes to the conclusion that structures governed by the personal pronoun are much more frequent in Hungarian than in Serbian as a consequence of the fact that formal features are more explicit in the former language. Going along with Pavica Mrazovi}'s basic research she looks

for the rules and finds them in the deep structure. She differentiates between singular and plural realizations of the valencies.

Ferenc Bagi in *The moral of an old Hungarian language textbook* looks into practical issues of teaching languages in acquiring bilingualism, more precisely, Károly Kukuyai's language practice and first reader textbook published around 1870, which was used all over Hungary at the time. Some of the teachings of this book are valid until the present day and its relation to the 1882 school reform and Otto Jespersen's didactic textual analyses are worthy of attention.

Anna Lentvorszki /*Ritualized texts in the language teaching of nationalities/* tackles concrete problems of language learning. This paper is based on her experiences as a teacher in a Slovak and Hungarian environment and attaches great importance to songs and ritualized texts in teaching languages and acquiring bilingualism at an early stage.

III. The third thematic unit of the conference had a didactic and popularizing goal. Judit Szikora talked about *The teaching of grammar in secondary schools* based on a survey carried out by method of questionnaires. They were seeking answers to questions concerning changes brought about by school reforms, changes in the curriculum, required subsidiary material with emphasis on the literature textbook, the advantages that might result from teaching grammar and literature separately.

This was followed by a round-table discussion on the problems of teaching grammar in primary schools with the participation of practising teachers and educators.

At the end of the two-day conference we had the pleasure of listening to first presentations of five of our students'.

